

В. І. Д О В Ж Е Н О К

ЕМЛЕРОВСТВО
ДРЕВНЬОЇ
РУСІ

ХХХ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

В. Й. ДОВЖЕНОК

ЗЕМЛЕРОБСТВО
ДРЕВНЬОЇ
РУСИ

ДО СЕРЕДИНИ XIII ст.

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1961

В книзі на підставі великого фактичного матеріалу — археологічних пам'яток, писемних джерел, лінгвістичних та етнографічних даних — доводиться, що землеробство було панівною галуззю господарства і основою всього суспільного життя східних слов'ян з найдавніших часів. В період Київської Русі воно досягло високого для того часу рівня розвитку.

В монографії розглядаються питання про техніку обробітку ґрунту, землеробські системи, про склад культурних рослин, що вирощувалися на полях древньої Русі, про збирання врожаю і обробіток землеробських продуктів, рівень розвитку продуктивності праці землеробства, організацію селянського і панського господарства.

Книга розрахована на спеціалістів-археологів, істориків, працівників музеїв, студентів і всіх тих, хто цікавиться історією нашої Батьківщини.

Автор книги — український радянський археолог. Йому належить ряд значних праць з історії східнослов'янських племен та Київської Русі.

Відповідальний редактор
кандидат історичних наук
А. Т. Брайчевська

I. ПИТАННЯ ДРЕВНЬОРУСЬКОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

Однією з центральних проблем вітчизняної історії є питання про рівень економічного розвитку східних слов'ян в I тисячолітті н. е. та в період Київської Русі. Серед російських істориків в дореволюційний час починаючи з кінця XVIII ст. точилися гострі суперечки між представниками двох течій в історичній науці — норманістами і антинорманістами, що різко розходилися в розумінні історичного процесу на Русі в стародавні часи. Прихильники так званої «норманської» теорії, намагаючись принизити роль східнослов'янських народів у світовій історії, твердили про низький рівень їх економічного життя в стародавні часи порівняно з іншими народами, тим самим заперечували здатність східних слов'ян до самостійного державного і культурного розвитку. Основоположник «норманської» теорії А. Шлецер характеризував слов'ян як таких, що не мають свого правління і живуть подібно до звірів і птахів, що населяли їх ліси. Твердження про примітивний рівень господарського життя стародавніх слов'ян було наріжним каменем «норманської» теорії.

Ці погляди відразу ж після їх появи в літературі зустріли рішуче заперечення з боку багатьох російських вчених. Але вивчення господарського життя стародавніх слов'ян не стало темою спеціальних досліджень. В працях російських дворянських істориків є лише загальні міркування з цього питання. В основному ці історики обмежувалися простим визначенням, ким були стародавні слов'яни — мисливцями, скотарями чи землеробами. Так, М. М. Карамзін вважав землеробство дуже давньою галуззю господарства на Русі, що з'явилася ще до н. е. Землеробству і скотарству він надавав великого значення в суспільному розвитку східних слов'ян, розцінюючи їх як найважливіші підвалини суспільного життя і як фактор, що виховував у слов'ян прив'язаність до місць їх проживання і почуття любові до батьківщини¹.

¹ Н. М. Карамзин, История государства Российского, т. I, СПб., 1892, стор. 43—44.

С. М. Соловйов також визнавав стародавніх слов'ян землеробами і обґрунтовував це твердження літописними повідомленнями. Характеризуючи галузі господарства у слов'ян, він на першому місці ставить землеробство, на другому — скотарство і вже далі — різні промисли і ремесла¹.

Землеробський характер господарства стародавніх слов'ян, в тому числі і східних, відзначав і чеський вчений першої половини ХІХ ст. П. Шафарик, який твердив, що землеробство існувало у слов'ян споконвічно і найбільш відповідало природі слов'янських країн та духові народу².

Більше уваги питанням господарського життя стародавніх слов'ян приділялося в працях буржуазних істориків. Особливо це мало місце в зв'язку з підготовкою і проведенням селянської реформи 1861 р. У 1860 р. вийшла книга І. Д. Беляєва «Селяни на Русі», яка була першою працею в російській історичній науці, спеціально присвяченою загальній історії селянства³. В ній автор на підставі багатьох історичних джерел докладно висвітлював правове становище селян на Русі з найдавніших часів, їх побут і стан господарства. І. Д. Беляєв вважав, що землеробство у східних слов'ян було панівною галуззю господарства ще до виникнення Київської держави і що вже в найдавніші часи воно було поширене по всій руській землі від південно-західних до північно-східних її меж. Землеробству він відводив дуже важливу роль в суспільному розвитку населення на широкій території Східної Європи. За його думкою, розширення території проживання слов'ян відбувалося шляхом поступового освоєння земель для потреб землеробства. Жителі певного населеного пункту в зв'язку із збільшенням населення і нестачею вільних, придатних для землеробства земель переселялися в інші місця, де починали обробляти нові ділянки, і таким чином розширяли територіальні володіння свого племені⁴.

Помітною подією в російській історичній науці 60-х років ХІХ ст. був вихід у світ праці М. Арістова «Промисловість древньої Русі»⁵. Ця праця ще й досі не втратила свого наукового значення. В ній на підставі всіх відомих на той час історичних джерел всебічно висвітлюється господарське життя Русі в найдавніші періоди її історії. Автор зібрав і використав великий матеріал, розпорошений по різних вітчизняних та іноземних історичних джерелах: літописах, юридичних пам'ятках, художній і церковній літературі, свідченнях авторів тощо. В цій праці вперше для висвітлення господарського життя древньої Русі було використано відомі на той час археологічні знахідки, зокрема знахідки землеробських знарядь. Однак, змалювавши широку кар-

¹ С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. I, т. I—V, изд. т-ва «Общественная польза», стор. 244—245.

² П. Шафарик, Славянские древности, т. I, кн. I, М., 1848, стор. 413—420.

³ И. Д. Беляев, Крестьяне на Руси, М., 1903.

⁴ Там же, стор. 7—8.

⁵ Н. Аристов, Промышленность древней Руси, СПб., 1866.

тину економічного життя древньої Русі, що свідчить про відносно високий рівень розвитку землеробства, автор всупереч об'єктивним даним джерел переоцінював значення привласнювальних галузей господарства; ці галузі він ставить першими при розгляді сільського господарства і зазначає, що вони «поклали початок економічній діяльності руського народу»¹.

Питанням господарського життя стародавніх слов'ян, зокрема ролі землеробства, все більше уваги приділяється і в загальних курсах з руської історії, що виходили в другій половині XIX ст. Хоча їх автори і не були однастайні в розумінні цих питань, більшість з них визнавала за землеробством роль панівної галузі господарства. До найбільш послідовних прихильників таких поглядів належав К. Бестужев-Рюмін, який дуже енергійно обстоював думку про те, що слов'яни були осілим землеробським народом вже в найдавніші часи їх історії. Для підтвердження цієї точки зору він використав, крім свідчень писемних джерел, також лінгвістичні дані².

М. Хлебніков не погоджувався з твердженням про споконвічність землеробства у слов'ян, вважаючи, що воно з'явилося у них порівняно пізно. На його думку, ще в середині I тисячоліття н. е. у слов'янських племен панувало кочове скотарство. Для доведення цього він посиляється на свідчення візантійського письменника VI ст. н. е. Прокопія, який писав, що слов'яни жили «розпорошено» і змінювали місце свого проживання. Процес поширення землеробства на східнослов'янських землях, за М. Хлебніковим, відбувався не одночасно, а поступово. Першими землеробськими племенами стали уличі і тиверці, що займали найбільш родючі і придатні для обробітку землі. Потім землеробство поширилося на територію полян, древлян і в'ятичів. Чи існувало воно в той час у сіверян, кризичів і новгородських слов'ян — автор не говорить³.

С. Ф. Платонов визнавав землеробство основним засобом до життя стародавніх слов'ян, проте розглядав його як дуже примітивну галузь господарства. Відзначаючись, на його думку, екстенсивним характером, воно дуже швидко виснажувало ґрунт і вимагало все нових і нових ділянок для експлуатації. Тому осілість слов'ян не була міцною, а їх селища мали спочатку тимчасовий характер⁴.

На початку XX ст. в російській історичній науці з'явилися тенденції реставрувати погляди норманістів на господарське життя східнослов'янських племен і древньої Русі. Найбільш завзятими прихильниками цих поглядів були історики В. О. Ключевський, М. О. Рожков і М. В. Довнар-Запольський. Згідно з їх твердженнями, основними га-

¹ Н. Аристов, вказ. праця, стор. 1.

² К. Бестужев-Рюмін, Русская история, т. I, СПб., 1872, стор. 55—56.

³ Н. Хлебніков, Общество и государство в домонгольский период русской истории, СПб., 1872, стор. 4—10.

⁴ С. Ф. Платонов, Лекции по русской истории, СПб., 1901, стор. 52.

лузями господарства у східних слов'ян були мисливство, рибальство і бортництво, тобто ті, які базувалися на присвоєнні готових продуктів природи і були формами пасивного впливу на неї, а в історико-економічному відношенні являли собою більш примітивні форми господарства порівняно з відтворюючими, до яких відноситься скотарство і землеробство.

Характерною рисою концепції цих істориків була переоцінка ролі зовнішньої торгівлі продуктами промислів в суспільному житті древньої Русі. В. О. Ключевський поклав цю думку в основу всього історичного процесу розвитку Русі на протязі п'яти століть. «З VIII до XIII ст., — писав він, — маса руського населення зосереджувалася на середньому і верхньому Дніпрі з його притоками і з його історичним водним продовженням — лінією Ловать — Волхов. На протязі всього цього часу Русь була політично роздроблена на ряд більш або менш відокремлених областей, в кожній з яких політичним і господарським центром було велике торговельне місто... Пануючий політичний фактор цього періоду — політичне роздроблення землі під керівництвом міст. Пануючим фактором економічного життя в цей період була зовнішня торгівля з викликаними нею лісовими промислами, звіроловством і бортництвом (лісовим бджільництвом). Це Русь Дніпровська, міська, торговельна»¹.

В. О. Ключевський твердив, що землеробство стало панівною галуззю господарства на Русі лише в XV ст., коли, на його думку, маса руського населення залишила родючий придніпровський чорнозем і пересунулася на верхньоволзький суглинок. У зв'язку з цим В. О. Ключевський вважав російське народне господарство «історичною суперечністю природі країни», що негативно вплинуло на процес розвитку древньої Русі в цілому².

М. О. Рожков намагався якнайбільш повно аргументувати торговельно-промисловою теорією, мобілізуючи для цього ті літописні свідчення, які, на його думку, підтверджують її³. Він наводить один з варіантів легенди про братів — засновників Києва, згідно з яким вони були мисливцями. Але, як відомо, сам літописець надавав перевагу тим переказам, в яких Кий змальовується не мисливцем, а знатною особою, князем, що з пошаною був прийнятий візантійським імператором. Не переконує також посилання М. О. Рожкова на літописне свідчення про сплату древлянами данини Олегу продуктами полювання — чорними куніцями. З приводу цього треба сказати, що для розуміння характеру господарства, як зауважував про це Б. Д. Греков⁴, визначальним є те, яке господарство сплачувало данину, а не чим.

¹ В. Ключевский, Курс русской истории, ч. I, М., 1904, стор. 26.

² В. Ключевский, Боярская дума древней Руси, М., 1902, стор. 13.

³ Н. А. Рожков, Город и деревня в русской истории, Пг., 1918, стор. 8—9.

⁴ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в., кн. I, М., 1952, стор. 27.

Данина ж в древній Русі стягувалася від «дима», «рала» і «плуга», тобто від осілого господарства, в основі якого було землеробство. Так само не можна вважати доказами промислового характеру господарства такі відомості, як літописне повідомлення про бажання Святослава заснувати столицю на Дунаї (тому що сюди надходять з Русі хутро, віск і мед), як згадки літопису про князівські лови, як статті «Руської Правди» про охорону промислових угідь і знарядь тощо. Все це лише доводить, що у східних слов'ян дійсно були поширені промисли, але ще ніяк не означає, що саме вони становили основу господарського життя. Щодо князівських полювань, про які згадує М. О. Рожков, то вони взагалі не мали відношення до господарської діяльності, а були видом спорту, розвагою.

Характерною рисою аргументації поглядів прибічників торговельно-промислової теорії було посилення не на безпосередні джерела про господарство, а на випадкові літописні згадки, що не торкаються основи економічного життя слов'ян. Що ж до таких джерел, як лінгвістичні і археологічні, то вони їх цілком ігнорували.

М. В. Довнар-Запольський, заперечуючи провідну роль землеробства в господарстві древньої Русі, аргументував свою думку так: «Землеробські продукти в стародавні часи не були навіть головним засобом задоволення основних потреб. Справді, варто лише придивитися до оповідання про пири Володимира, щоб помітити, що навіть у цей порівняно пізній період серед харчових засобів головну роль відігравали продукти звіроловства і скотарства»¹.

Але літописна згадка про страви, що подавалися на пирах Володимира, аж ніяк не свідчить про те, які галузі господарства переважали в той час на Русі. Твердити на підставі цієї згадки про перевагу мисливства — це те ж саме, що, ґрунтуючись на відомому літописному вислові, який приписують Володимирі, що на «Руси есть веселье питье, не можем бес того быти», доводити про перевагу в господарстві Русі того часу промислів по виготовленню напоїв. Безпідставність подібних висновків очевидна.

В буржуазній історичній науці ХХ ст. питаннями розвитку господарства стародавніх східних слов'ян займався український буржуазно-націоналістичний історик М. С. Грушевський. Використавши значний матеріал, в тому числі дані археології і лінгвістики, він розглядає землеробство як дуже давню провідну галузь господарства у Східній Європі, що бере свій початок ще з неоліту, і підкреслює його велику питому вагу в господарському житті східних слов'ян напередодні виникнення та в період існування Київської Русі. Але фальсифікація Грушевським історичного процесу в цілому позначилася також і на висвітленні питань з історії землеробства. Виходячи з своєї антинау-

¹ М. В. Довнар-Запольський, История русского народного хозяйства, К., 1911, стор. 223.

кової націоналістичної концепції про відокремленість історичного процесу українського народу, його особливий шлях розвитку, він вважав землеробське слов'янське населення, яке жило в I тисячолітті н. е. в південній частині Східної Європи, українськими племенами і протиставляв їх іншим східнослов'янським племенам¹.

На початку ХХ ст. російська історична наука в зв'язку з посиленням інтересу до древньоруських археологічних пам'яток збагатилась новими історичними джерелами, здобутими шляхом розкопок могильників і поселень. Археологічні джерела все більше і більше входять в науковий обіг та використовуються тими істориками, які особисто і не провадили розкопок. Дослідники звертаються до них для висвітлення різних сторін життя древньоруського суспільства, в тому числі і господарської діяльності. Такі історики, як Д. І. Багалій², О. Я. Єфіменко³, Ю. Готьє⁴ та ряд інших, у своїх працях на основі даних археологічних пам'яток доводили перевагу землеробства в господарській діяльності стародавніх східнослов'янських племен та древньоруського населення пізнішого періоду.

Науковий підсумок в питанні про характер господарства древньої Русі на підставі археологічних джерел зробив український археолог В. В. Хвойка, який писав: «Отже, ми бачили, що жителі Середнього Подніпров'я слов'янської епохи знали багато галузей виробництва, але ремесла не були головною формою праці місцевого населення — найголовніша роль належала все-таки землеробству та скотарству. Це підтверджується дуже численними знахідками різних сільськогосподарських знарядь — залізних наральників, мотик, серпів, кіс та інших знарядь, які були знайдені на городищах і в могильниках цього часу, а також і знахідками величезної кількості зерен хлібних злаків, що нерідко зберігались в окремих приміщеннях. В житлах, як показали дослідження стародавніх будівель, знищених пожежею, у відділенні, що було поруч з жилим приміщенням, нерідко виявляли цілі шари піджарених зерен пшениці, ячменю, жита і проса, іноді вони знаходились в дерев'яних обгорілих діжках або бочках. В деяких випадках, наприклад в Шарківському (Шаргородському) городищі, хлібні зерна були виявлені в спеціальних зерносховищах, влаштованих у відділенні поблизу жилого приміщення. Ці зерносховища являли собою круглу, викопану в жовтій материковій глині яму із склепистим верхом, в якому був отвір; стінки такої ями були випалені до червоного»⁵.

Життя стародавніх слов'ян, і зокрема їх господарську діяльність, всебічно висвітлив чеський вчений Л. Нідерле, автор багатотомної

¹ М. Грушевський, Історія України-Русі, т. I, К., 1913, стор. 244, 260.

² Д. И. Багалей, Русская история, т. I. Княжеская Русь, М., 1911, стор. 146.

³ А. Я. Ефименко, История украинского народа, вып. I, СПб., 1906, стор. 15.

⁴ Ю. Готье, Железный век в Восточной Европе, М.—Л., 1930, стор. 243.

⁵ В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стор. 61.

праці «Слов'янські древності». Характеризуючи в своїй праці матеріальну культуру стародавніх слов'ян, автор не обмежується визначенням місця і ролі тієї або іншої галузі господарства в суспільному житті, а намагається дати уявлення про рівень її розвитку. Особливо докладно і всебічно дослідник висвітлює землеробство, яке він вважає основним джерелом існування слов'янських племен вже в найдавніші часи¹. Л. Нідерле зібрав з цього питання всі відомі на той час в науці джерела — історичні відомості, дані лінгвістики, етнографічний матеріал, археологічні пам'ятки. Останнім він приділяє особливу увагу, оскільки вони разом з етнографічним матеріалом дозволяють найбільш повно і конкретно показати розвиток і рівень землеробства. Праця Л. Нідерле і досі зберігає своє наукове значення.

Отже, в цілому історики дожовтневого періоду не одноставні в оцінці рівня господарського розвитку стародавніх слов'ян і древньоруського населення епохи Київської Русі. Одна частина істориків основою господарства у слов'ян визнавала землеробство, друга — провідну роль в їх економічному житті відводила більш примітивним формам господарства. Це питання було одним з основних в ідейній боротьбі російських істориків на протязі цілого століття.

Погляди про перевагу промислів у господарстві стародавніх східних слов'ян і в древній Русі деякий час мали місце і в радянській історичній науці. Прихильником їх був, наприклад, А. Є. Пресняков, який вважав, що економічне життя східнослов'янських племен характеризувалося споживанням готових продуктів природи країни, багатої лісом і водою. Землеробство він допускав для цього часу лише у формі вирубної системи, надавав йому другорядного значення і називав трудним і менш вдячним заняттям, ніж мисливство, рибальство і бортництво².

Примітивним вважав господарство східнослов'янських племен і М. М. Покровський. Правда, він визнавав землеробство основою господарської діяльності стародавніх слов'ян, але розглядав його як найпримітивнішу галузь господарства, яка, на його погляд, в економічному відношенні стояла нижче від мисливства. Посилаючись на етнографічні дані, що показують надзвичайну примітивність деяких форм землеробства, наприклад мотичного, М. М. Покровський твердив, що таким же примітивним було землеробство у стародавніх слов'ян. «Якщо ми, — пише він, — від цих аналогій і посередніх вказівок лінгвістики звернемося до найдавніших писемних свідчень про східних слов'ян, до найдавніших текстів, то ми знайдемо у них повне підтвердження наведеної вище характеристики цих слов'ян, як народу

¹ L. Niederle, Slovianské starožitnosti. Oddíl kulturní. Život starých slovianů, díl III, sv. 1, Praha, 1921, стор. 9—130.

² А. Е. Пресняков, Лекции по русской истории, т. I. Киевская Русь, М., 1938, стор. 51.

землеробського, але такого, що стояв в той же час на дуже невисокому ступені культури»¹.

Розробка питань з історії господарства, і зокрема розвитку землеробства у східнослов'янських племен та в Київській Русі, стала одним з найважливіших завдань радянської історичної науки. Адже без знання основних рис економічного життя східних слов'ян неможливо зрозуміти такі явища, як виникнення феодалізму і утворення древньоруської держави, а також пояснити причини того високого рівня культури, якого було досягнуто древньоруським народом в епоху Київської Русі.

Вивченню цих питань сприяє інтенсивне збагачення науки важливими історичними джерелами — археологічними пам'ятками. Писемні джерела дають підстави для визнання провідної ролі землеробства в економічному житті слов'янських племен і високого рівня його розвитку. Але вони не мають прямих доказів, які б виключали протилежну точку зору. З цих джерел історики в однаковій мірі черпали аргументи для відстоювання обох точок зору. Отже, остаточно вирішити питання про характер господарства в Київській Русі в найдавніший період на підставі лише писемних джерел було неможливо.

Археологічні пам'ятки, що є матеріальними рештками реального життя людей, показують це життя найбільш конкретно і наочно. Особливо важливі ці пам'ятки для висвітлення розвитку виробництва. Для радянських істориків вони стали незаперечним доказом провідної ролі землеробства в економічному житті стародавніх слов'ян та високого рівня його розвитку.

Серед багатьох радянських істориків, які вивчали господарство східнослов'янських племен та Київської Русі, насамперед треба відзначити Б. Д. Грекова. В його працях дано струнку концепцію економічної історії древньої Русі².

Підсумувавши все, що було зроблено до нього з цього питання, Б. Д. Греков поклав початок дальшому, більш конкретному і глибокому вивченню древньоруського сільського господарства. На підставі всієї сукупності історичних джерел Б. Д. Греков прийшов до висновку, що східні слов'яни вже в найдавніший період своєї історії, в дофеодальні часи, були землеробським народом, а напередодні утворення Київської держави стояли на високому для того часу рівні економічного і культурного розвитку. Цим була остаточно спростована «норманська» теорія, що принижувала історичну роль східних слов'ян. Особливу увагу приділяв Б. Д. Греков землеробству, розглядаючи його як вирішальний фактор суспільного розвитку східних слов'ян. Він цікавився не лише визначенням ролі землеробства в історичному

¹ М. Н. Покровский, Русская история с древнейших времен, т. I, М., 1933, стор. 16.

² Б. Д. Греков, Феодальные отношения в Киевском государстве, М.—Л., 1937; його ж, Киевская Русь, М., 1953; його ж, Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в., кн. I, М., 1952.

розвитку суспільства, а й його агротехнічним рівнем. Б. Д. Греков перший в історичній науці дослідив системи і техніку землеробства в древній Русі, довів, що там співіснували різні землеробські системи, залежно від природних умов окремих районів, але найбільш поширеним було плужне польове землеробство з сівозмінами озимих та ярих культур і парового поля.

Вивченню однієї з найдавніших і поширених у Східній Європі землеробських систем — вирубному землеробству — спеціальну працю присвятив П. М. Третьяков¹. Цю працю можна вважати класичною в історико-економічній літературі як щодо великої кількості опрацьованого автором фактичного матеріалу, так і щодо його методу дослідження. Докладно висвітливши агротехніку і організацію вирубного землеробства, визначивши його продуктивність, П. М. Третьяков приходить до висновку, що воно було характерною формою господарства для стародавнього населення лісових районів Східної Європи. Причому цій формі господарства відповідають і певні форми соціальної організації суспільства: в районах, де етнографічні матеріали засвідчили поширення вирубного землеробства, завжди зберігаються і рештки первіснообщинних відносин.

Всебічний аналіз розвитку древньоруського землеробства дав П. М. Третьяков у розділі про сільське господарство і промисли в першому томі «Історії культури древньої Русі»². В цій праці дається характеристика основних землеробських знарядь, систем землеробства, землеробських культур. Причому автор розглядає їх у процесі розвитку виробництва на протязі тривалого історичного періоду — від появи перших відомостей про слов'ян до розпаду Київської Русі.

Завдяки працям Б. Д. Грекова і П. М. Третьякова остаточно утвердилися в науці погляди про провідну роль землеробства в древній Русі. Проти цього твердження виступив лише С. Струмилін, який вважав, що низький рівень землеробської техніки, характерний для слов'янського населення дофеодалного періоду і в певній мірі для часів Київської Русі, зокрема рівень техніки вирубного землеробства, не міг забезпечити такої продуктивності праці в землеробстві, при якій воно могло бути основним джерелом існування населення і головною галуззю суспільного виробництва³. Але висловлені С. Струмиліним погляди не тільки не знайшли послідовників, а й, навпаки, зустріли рішучу критику з боку багатьох істориків. Проти цих поглядів виступив, зокрема, А. Корнеєв⁴, який цілком спростував висунуті С. Стру-

¹ П. Н. Третьяков, Подсечное земледелие в Восточной Европе, ИГАИМК, т. XIV, вып. 1, Л., 1932.

² П. Н. Третьяков, Сельское хозяйство и промыслы, «История культуры древней Руси», т. I, М.—Л., 1948.

³ С. Струмилін, К истории земледельческого труда в России, «Вопросы экономики», 1949, № 2.

⁴ А. Корнеєв, К истории земледелия в России, «Вопросы экономики», 1949, № 7.

мілінім положення. Отже, думка про панівну роль землеробства в найдавніші періоди історії Русі залишилася непохитною.

Важливою подією в радянській історичній науці був вихід у світ трьох збірників матеріалів з історії землеробства СРСР¹. В першому збірнику цього видання найдавнішим періодам присвячені статті: В. М. Слободіна — про розвиток і зміну систем землеробства на території СРСР з часу його виникнення до I тисячоліття н. е., П. Д. Ліберова — про землеробство у скіфських племен Подніпров'я, В. Й. Довженка — про землеробство у східнослов'янських племен та в епоху Київської Русі, В. Д. Блаватського — про античне землеробство в Північному Причорномор'ї. В другому збірнику великий інтерес для вивчення древньоруського землеробства становлять статті М. М. Якубцирена, Ф. К. Бехтєєва та А. І. Сизова, присвячені історії культур пшениці, льону і ячменю в СРСР.

Дуже цінну книгу являє собою збірник праць з історії древньоруського села, виданий Державним історичним музеєм у Москві². В ньому, зокрема, вміщена праця В. П. Левашової про сільське господарство, яка є найбільш повним зведенням археологічного матеріалу з древньоруського землеробства. В ній дається типологічна і функціональна характеристика знарядь, а також характеристика землеробських систем, що існували в древній Русі.

Високої наукової оцінки заслуговують праці А. В. Кир'янова, присвячені древньоруському землеробству в Новгородській землі³. На підставі археологічних та палеоботанічних матеріалів автор у своїх працях всебічно і докладно висвітлює землеробську техніку і системи землеробства відповідно до природних умов північної частини древньої Русі. Особливою заслугою автора є застосування методу аналізу насіння бур'янів, що зустрічаються разом з насінням культурних рослин, для визначення землеробських систем.

Нами згадані найбільш значні праці радянських істориків, в яких автори ставили спеціальним завданням висвітлення історії древньоруського землеробства. Але ними не обмежується наукова література з цього питання. Значну увагу радянські історики приділяють землеробству древньої Русі в загальноісторичних працях. Особливо важливими для висвітлення цього питання є археологічні публікації, в яких часто наводяться нові знахідки землеробських знарядь і культур.

Економічний розвиток стародавніх слов'ян, і зокрема історія землеробства, є тепер актуальною темою істориків зарубіжних слов'ян-

¹ Матеріали по истории земледелия СССР, сб. I, М., 1952; сб. II, М.—Л., 1956; сб. III, М., 1959.

² Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., Труды ГИМ, вып. 32, М., 1956.

³ А. В. Кирьянов, К вопросу о земледелии в Новгородской земле в XI—XII вв., КСИИМК, вып. 47, 1952; його ж, Матеріали по истории земледелия из раскопок Гродно, МИА, № 41, 1954; його ж, История земледелия в Новгородской земле X—XV вв., МИА, № 65, 1959.

ських країн. Особливо багато в цій галузі зроблено польськими істориками, які в своїх дослідженнях про господарський розвиток слов'ян значну увагу приділяють також і історії землеробства древньої Русі. З присвячених цьому питанню праць польських істориків та археологів треба відзначити книгу Г. Ловмянського, в якій автор всебічно досліджує господарське життя стародавніх слов'ян, як основу соціального розвитку і утворення держав. Найбільшого значення надається в цій праці землеробству¹.

Історії слов'ян періоду раннього середньовіччя присвячена праця В. Гензеля, в якій дається широка картина матеріального життя стародавніх слов'ян і докладно висвітлюється розвиток землеробства². С. Подвінська, спеціально досліджуючи у своїй праці стан землеробської техніки у Польщі за часів середньовіччя, зупиняється і на питаннях її розвитку в древній Русі³.

Досягнення радянської історичної науки у вивченні господарства стародавніх слов'ян та Київської Русі є безперечними. Суперечки істориків про рівень економічного розвитку стародавньої Русі тепер відійшли у минуле і мають лише історіографічний інтерес. Для всіх тих, хто додержується історичних фактів, стало цілком ясним, що східні слов'яни часів Київської Русі і попереднього періоду стояли в економічному відношенні на рівні, не нижчому, ніж сучасні їм західноєвропейські народи, і що основою їх економічного життя було землеробство.

Перед істориками і археологами стоїть завдання висвітлити в усьому обсязі технічний і агротехнічний рівень землеробства стародавньої Русі відповідно до різних природно-географічних районів, показати прогресивний розвиток основних знарядь і землеробських систем, склад культурних рослин та їх поширення, визначити рівень продуктивності землеробства, охарактеризувати організацію сільського господарства і форми землеволодіння, на яких базувалися соціальні відносини суспільства. Джерела, зокрема археологічні пам'ятки, що їх має тепер у своєму розпорядженні історична наука, дозволяють сподіватися, що ці питання можуть бути успішно розв'язані спільними зусиллями істориків і археологів. Автор цієї праці ставить своїм завданням у міру можливостей сприяти вирішенню цих важливих наукових питань.

¹ Henryk Łowmiański, *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa, 1953.

² Witold Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Warszawa, 1956.

³ Zofia Podwińska, *Narzędzia uprawy roli w Polsce w okresie wczesnośredniowiecznym*, «Kwartalnik historii kultury materialnej», t. II, № 3, 1954.

II. ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ЗНАЧЕННЯ ЗЕМЛЕРОБСТВА В ГОСПОДАРСТВІ ДРЕВНЬОЇ РУСІ

Цінним історичним джерелом для вивчення стародавнього суспільства є мова, яка разом з його розвитком збагачувалась новими словами, що виражали нові поняття. В мові відбився весь історичний процес розвитку суспільства, а в окремих словах можна прослідкувати нашарування всіх здобутків його культури. Щодо цього дуже важливим є визначення часу виникнення тих або інших слів; в цьому питанні на допомогу історикам приходять порівняльне мовознавство, яке шляхом порівняння слів споріднених мов встановлює спільний для них словниковий запас, що відбиває рівень соціального і культурного розвитку народів на тому етапі, коли вони становили певну етнічну спільність.

Існування загальнослов'янської етнічної та мовної спільності лінгвісти відносять до епохи первіснообщинного ладу; про це свідчить спільність слів у слов'янських мовах, які означають інститути родоплемінного суспільного устрою, як «рід», «плем'я», «віче», «месть», а також слів для визначення суспільного становища осіб в умовах цього устрою, як «князь», «воевода», «отрок», «сирота»¹. Писемні історичні джерела дають можливість в певній мірі визначити час зникнення загальнослов'янської спільності. Візантійські письменники VI—VII ст. знають слов'ян уже поділеними на західну і східну групи.

і Загальнослов'янська мова, зокрема слова для означення понять, зв'язаних з господарством, дає можливість, таким чином, з'ясувати рівень господарського життя слов'ян за первіснообщинного ладу до часів розпаду слов'янської спільності. У слов'ян цього часу існували всі основні галузі сільського господарства, включаючи привласнювальні і відтворюючі форми — мисливство, рибальство, бортництво, скотарство і землеробство. Загальнослов'янською є майже вся термінологія, зв'язана з землеробством: назви знарядь праці та їх частин, назви культурних рослин, терміни для означення процесів роботи тощо².

¹ А. П. Якубинский. История древнерусского языка, М., 1953, стор. 52—58.

² А. Будилович. Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным, ч. I, К., 1878, стор. 93—98; ч. II, К., 1894, стор. 20—33.

В загальнослов'янській мові відбилися основні риси розвитку землеробської техніки стародавніх слов'ян. Для обробітку ґрунту вони застосовували кілька видів знарядь, різних за своїми конструкціями і функціями; це — лопата, мотика, рало, плуг, борона. Назви цих знарядь є спільними для всіх слов'янських мов. З орних знарядь найдавнішим було рало, назва якого має однаковий корінь з словами, що означають такі основні землеробські поняття, як «орати», «ратай» тощо, які також є загальнослов'янськими. Спільною для слов'янських мов є термінологія, яка визначає найголовніші частини плуга — «полос», «леміш» і «чересло».

Рівень землеробства відбивають також слова загальнослов'янської мови, які є назвами земельних ділянок на певній стадії їх обробітку або процесів землеробських робіт. До таких слів належать «нива», «рілля», «ляда», «цілина», «борозна», «орати», «сіяти» тощо.

Словник загальнослов'янської мови показує асортимент культурних рослин, що вирощувалися стародавніми слов'янами. Серед цих рослин — жито, пшениця, ячмінь, овес, просо, льон, коноплі, боби, горох, сочевиця, цибуля, часник, яблуня, груша, черешня, слива. У загальнослов'янській мові були слова і для визначення землеробських продуктів взагалі. Це — «обиліе», «зерно», «борошно», «пшоно», «крупа».

Отже, землеробство стародавніх слов'ян знайшло досить повне відображення в їх мові. Мовні матеріали в загальних рисах дають уявлення про рівень розвитку цієї галузі виробництва і дозволяють визначити її місце в економічному житті суспільства.

В цьому плані інтерна семантика таких слів, як «обиліе», «жито», «борошно». В дrevньоруській мові слово «обиліе» визначало одночасно хліб і багатство. В першому розумінні це слово вживає новгородський літописець, коли говорить про загибель посівів внаслідок несприятливих кліматичних умов або під час воєнних дій: «на осень поби морозъ все обилье» (1127 р.)¹, «поби мразъ обилье все по волости» (1215 р.)², «и много попустошиша земли их и обилья потратиша» (1234 р.)³, «наидоша дождевѣ велицѣ и съняша вси рли и обилья и сѣна» (1251 р.)⁴.

В більш широкому розумінні для визначення багатства взагалі слово «обиліе» виступає у відомій літописній легенді про призначення на Русь варягів. «Земля наша велика и обилна», — говорили, за цією легендою, варягам слов'янські послы⁵. Подібне значення має це слово в літописній розповіді про повстання волхвів в Ростовській землі, що сталося близько 1071 р. Під час голоду, як повідомляється в літопису, в Ростовській землі з'явилися два волхви, які говорили, що знають,

¹ Новгородская первая летопись, М.—Л., 1950, стор. 206.

² Там же, стор. 253.

³ Там же, стор. 283.

⁴ Там же, стор. 304—305.

⁵ Повесть временных лет, ч. I, М.—Л., 1950, стор. 18.

хто «обилъе держить»; вони вказували на «лучьших жен», кажучи: «Яко си жито держить, а си медъ, а си рыбы, а си скору»¹. Тут, як бачимо, «обилием» літописець називає різні продукти сільського господарства і промислів — жито, мед, рибу і хутро. В Новгородському літопису розповідається про похід новгородського князя Ярослава Всеволодовича на Чернігівську землю в 1232 р., який закінчився для нього невдало: Ярослав «въспятися въспять, истративъ обилъя мьного»². Тут слово «обилие» визначає взагалі всяке майно, яке було витрачено Ярославом на різні потреби для ведення війни.

Визначення багатства тим же словом, що й хліб, могло мати місце лише в тому разі, коли він дійсно був головним джерелом існування народу, основним його багатством.

Слово «жито» дуже давнє і означало загальне поняття — засоби до життя. Одночасно воно стало вживатися у значенні землеробських рослин як головного джерела існування людей. В церковному уставі князя Володимира Святославича говориться про десятину прибутків, яка «от всякого стада и от всякого жита»³, тобто від всіх посівів, з володінь князя надходила на користь збудованої ним церкви. Володимир Мономах в «Поученні дітям» писав: «Не дайте пакости дѣяти отрокомъ, ни своимъ, ни чужимъ, ни в селѣх, ни в житѣх»⁴. В 1142 р. Ігор Ольгович під час воєнних дій біля Переяслава «села пожгоша и жита попасоша»⁵. В 1145 р. в Новгородській землі під час жнив пройшли великі зливи, внаслідок яких «много бы уимѣ (було знесено.— В. Д.) житѣ и сѣна не удѣлаша»⁶. В 1161 р. сталася тут велика посуха, в результаті якої «пригорѣ всѣ жито»⁷.

Часто слово «жито» вживається в писемних древньоруських джерелах і в розумінні хліба в зерні. В цьому значенні воно зустрічається в «Руській Правді»: «Аже крадетъ гумно или жито в яме...»⁸, «Аже кто даеъ куны в рез, ...или жито во просоп»⁹. Церковний устав князя Ярослава Володимировича накладає кару на того, хто «иметь красти... всякое жито»¹⁰. В Патерику Києво-Печерського монастиря розповідається, що монахи продавали різні «ручная дела» і за виручені гроші «жито купяху»¹¹. В «Повести временных лет» є відомості про те, як під час голоду в Суздальській землі в 1024 р. люди пішли у Волзьку Болгарію «и привезоша жито, и тако ожиша»¹². В Лаврентіївському літо-

¹ Повесть временных лет, ч. I, стор. 117.

² Новгородская первая летопись, стор. 71.

³ Памятники русского права, вып. I, М., 1952, стор. 244.

⁴ Повесть временных лет, ч. I, стор. 158.

⁵ Лаврентьевская летопись, ПСРЛ, т. I, Л., 1927, стор. 310.

⁶ Новгородская первая летопись, стор. 27.

⁷ Там же, стор. 31.

⁸ Правда Русская, т. I, М.—Л., 1940, стор. 418.

⁹ Там же, стор. 422.

¹⁰ Памятники русского права, вып. I, стор. 261.

¹¹ Патерик Киевского Печерского монастыря, СПб., 1911, стор. 26.

¹² Повесть временных лет, ч. I, стор. 99—100.

пису розповідається про напружене політичне становище в Новгороді в 1141 р., внаслідок якого «жито к ним не идыше ни откуду же»¹.

У кожного слов'янського народу слово «жито» означає той вид хліба, який був основним продуктом його харчування. У східних і західних слов'ян це було жито, у південних — пшениця.

Таким чином, семантика слова «жито» також свідчить про першорядне значення землеробства в господарстві древніх слов'ян. Це слово означало і засоби існування, і найголовніші землеробські продукти. Крім того, в древній Русі ним, як і словом «обилие», позначалося багатство взагалі. Відповідно до цього багатих людей називали «житии люди»².

Слово «брашно» в древній Русі вживалося для визначення хлібних продуктів і продуктів харчування взагалі. В широкому розумінні поняття продуктів взагалі це слово виступає в літописному оповіданні про голод, якого зазнало військо Святослава, повертаючись в 971 р. з Болгарії додому. Відрізане від Русі печенігами, які захопили дніпровський шлях на порогах, воно змушене було «зимовати в Бѣлобережьи (біля гирла Дніпра.— В. Д.) и не бѣ у них брашна уже, и бѣ гладъ великъ, яко по полугривнѣ глава коняча»³. В Києво-Печерському монастирі Ізяслава Ярославича частували трапезою «отъ брашенъ монастырскихъ, хлѣбъ и сочиво»⁴, з приводу чого він говорив ігумену Феодосію: «Всехъ благыхъ мира сего исполнися домъ мой, тождъ ни есмь такова сладка брашна вкушал, яко же нынѣ zde»⁵.

Неодноразово слово «брашно» вживається в писемних джерелах у вузькому розумінні борошна або продуктів з нього. Нестор в «Чтениях о житии и о погублении... Бориса и Глеба» розповідає, що Володимир «на потребу болящим и нищим» звелів «возити брашно по граду, и овощь, и мед, и вино»⁶. В короткій редакції «Руської Правди» борошно згадується, як «поклон вирнии» поряд з іншими продуктами — солодом, м'ясом, сиром, хлібом, пшоном, курами, рибою⁷.

Означення борошна і продуктів взагалі однаковим словом могло статися лише в тих умовах, коли борошно було головним продуктом харчування.

Землеробський характер господарства стародавніх слов'ян відображає також і древньослов'янський календар, який виник в епоху існування слов'янської спільності і частково зберігся до наших днів у

¹ Даврентьевская летопись, ПСРЛ, т. I, стор. 309.

² И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка (далі — Материалы), т. I, СПб., 1893, стор. 873.

³ Повесть временных лет, т. I, стор. 52.

⁴ Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 39.

⁵ Там же.

⁶ С. Бугославський, Україно-руські пам'ятки XI—XVIII вв. про князів Бориса і Глеба, Збірник Історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук, № 77, К., 1928, стор. 184.

⁷ Правда Русская, т. I, стор. 400.

багатьох слов'янських народів у назвах місяців¹. Назва кожного місяця відповідала певним сільськогосподарським роботам, що провадилися в дану пору року, або явищам природи, що визначали ці роботи. Це властиве не лише слов'янам, а й багатьом іншим народам (рис. 1).

Рис. 1. Алгоритичні зображення місяців на рельєфних медальйонах східного порталу Амьєнського собору XIII ст. (Франція): липень — сіножать, червень — жнива, серпень — молотба, вересень — збирання плодів, жовтень — приготування вина, листопад — посів озимих (Агркультура в пам'ятниках за-падного середньовіччя, М.—Л., 1936, рис. 31, 32).

Назва місяця «січень» пов'язується з роботою по підготовці лісової ділянки під посів шляхом вирубування дерев. Назва місяця «березень» (в древній Русі — «березозол») походить від процесу випалювання дерев, переважно на ділянках, що поросли березою, на місцях майбутнього посіву. В квітні розквітали плодіві дерева. Травень відзначався багатими випасами для худоби. В червні і липні відбувалися важливі явища в бджільництві: в червні бджоли виводять личинки (черву),

¹ Б. Д. Греков, Киевская Русь, М., 1953, стор. 52—53; Непгук Łowmiański, вказ. праця, стор. 26—30.

а в липні дають найбільші взятки меду-липовцю. В серпні збирали врожай серпами. Вересень — місяць молотьби, яка в древній Русі називалася «врешти»¹. Жовтень, по-білоруськи кастрычнік, по-польськи październik (paździerze — костриця), характеризувався обробкою волокна, відокремленням від нього костриці. Решта місяців слов'янського календаря дістала назви від явищ природи, оскільки в цей час не проводилось основних сільськогосподарських робіт.

Провідну роль землеробства у стародавніх слов'ян відбито в їх релігійних уявленнях. Згідно з ними, слов'яни-язичники вважали землеробські, а також і скотарські продукти їжею богів і людей в загробному житті. Арабський письменник X ст. Ібн-Фадлан повідомляє, що слов'яни приносили своїм богам в жертву продукти землеробства і скотарства. Перелічуючи продукти, які приносили в жертву богам руські купці, що приїздили в Ітіль, він згадує хліб, цибулю, плоди, м'ясо, коней, биків, курей². Про звичай стародавніх слов'ян класти ці продукти в могилу з померлими відомо з писемних джерел і матеріалів розкопок могильників (рис. 2). Він є дуже яскравим свідченням значення цих продуктів в реальному житті людей.

Вся релігійна система стародавніх слов'ян, яка була фантастичним відображенням їх реального життя, відбивала світогляд землеробів. Язичеські божества слов'ян уособлювали сили природи, які мали найбільший вплив на землеробство. Такими божествами були Перун — бог грому і блискавки, Хорс — бог сонця, Стрибог — бог вітру, Велес — бог — покровитель худоби та ін. Немає потреби доводити, що такі божества могли з'явитися в релігійних уявленнях лише того народу, у якого землеробство і скотарство були основними галузями господарства і головними джерелами існування.

Відомі релігійні обряди, що були зв'язані з культом землеробських божеств. В церковному уставі князя Володимира згадується про людей, які хоч і були вже християнами, проте справляли молитви під овином; такі підлягали церковному покаранню³. Певно, овин був місцем, де поклонялися одному з землеробських божеств. Обряд, зв'язаний з культом землеробського божества, засвідчено у східних слов'ян арабським письменником Ібн-Руста; за цим обрядом слов'яни брали під час жнив просіяні зерна (в ковшах), підіймали їх до неба і просили у бога врожаю, промовляючи: «Господи, ти, який постачав нам їжу (до цього часу), дай і тепер нам її в достатку»⁴.

Цікавим є обряд, присвячений землеробському божеству Святовиду, якому поклонялися як західні, так і східні слов'яни. Цей обряд

¹ А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, т. I, М., 1959, стор. 98.

² А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, СПб., 1870, стор. 98.

³ Памятники русского права, вып. I, стор. 245.

⁴ А. Я. Гаркави, указ. праця, стор. 265.

описав датський хроніст Саксон Грамматик зі слів очевидців, що спостерігали його в другій половині XII ст. у прибалтійських слов'ян на острові Рюген в місті Арконі. «Урочисте свято цього ідола,—писав Саксон Грамматик,—провадилося таким чином: щорічно після жатви збирались жителі всього острова перед храмом, приносили жертви і влаштовували релігійний громадський пир... На другий день перед

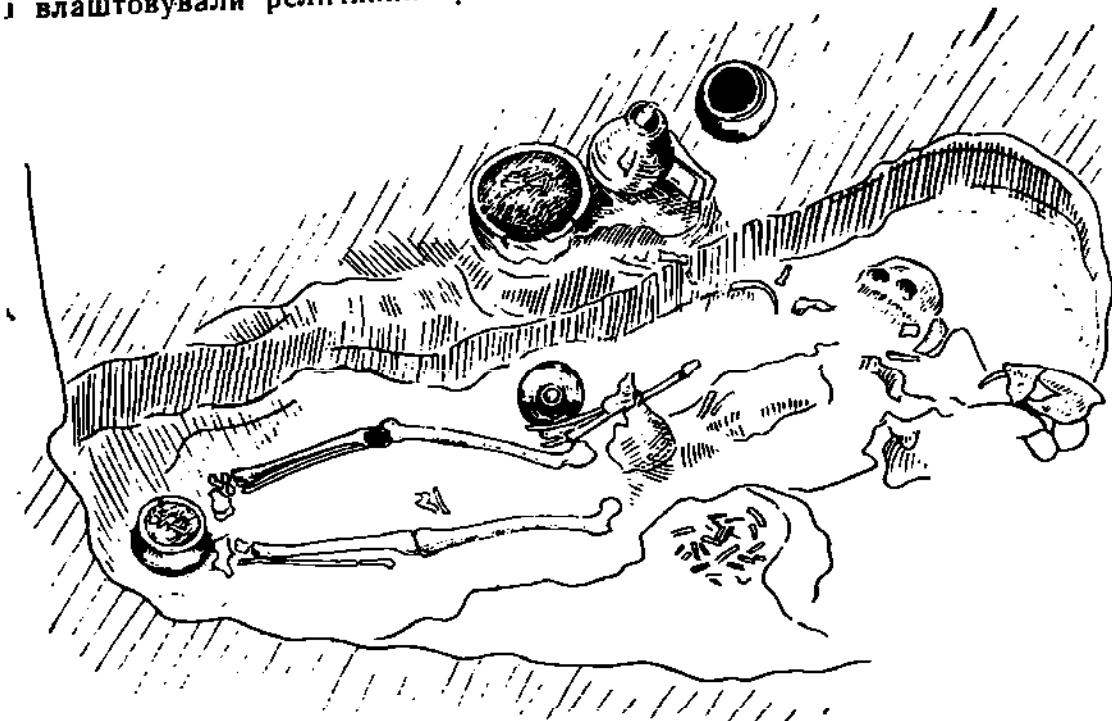

Рис. 2. Слов'янське поховання на могильнику III—IV ст. н. е., що належить до пам'яток черняхівської культури, у Переяславі-Хмельницькому. В посуді залишки їжі, яку клали в могилу з покійником (Науковий архів Інституту археології АН УРСР).

народом, що збирався біля входу в святилище, жрець брав з руки ідола ріг і коли помічав, що напою в ньому зменшилось, то пророкував неврожайний рік, а коли напій залишався, як був, то пророкував врожай. Згідно з цією прикметою він радив народові бути щедрішим або ощаднішим у вживанні хліба. Потім він виливав старе вино до ніг ідола як жертву йому, наповнював ріг свіжим і, вшанувавши ідола, ніби даючи йому пити раніше за жреця, просив урочистими словами щастя для себе і батьківщини, а для громадян збагачення і перемог. Закінчивши це, він осушував ріг одним духом і, наповнивши, знову вкладав у руку ідолу.

До цього обряду належав ще пиріг солодкий, круглий і такої величини, що заввишки був майже в зріст людини: жрець, поставивши

його між собою і народом, питав у людей, чи бачать вони його; коли вони говорили, що бачать, то він висловлював побажання, щоб наступного року його за пирогом зовсім не було видно. Вірили, що цей обряд сприяє щастю народу і багатству майбутньої жатви»¹.

Про існування цього обряду у східних слов'ян в дохристиянський період і після прийняття християнства свідчать його пережитки, що спостерігались етнографами на Україні і в Білорусії ще в ХІХ ст. Український етнограф П. П. Чубинський так описує зустріч Нового року в багатьох місцевостях України: «Увечері вечеря. На вечерю приготують, між іншим, багато пирогів і книшів. Пирогов і книшів ставлять перед господарем. Господар сидить за столом, а господарка скликає дітей, які на цей час повинні вийти з хати, і говорить їм, щоб сідали вечеряти. «А де наш батько?»— питають діти. «А хіба ви мене не бачите?»— обзивається батько з-за купи пирогів. «Ні, не бачимо, тату»,— відповідають діти. «Дай же, боже, щоб завше не бачили»,— говорить батько»².

Білоруський етнограф П. В. Шейн свідчить, що в багатьох місцевостях Білорусії на «святий», або «багатий», вечір перед різдвом господар і господарка сідають один напроти другого за стіл, заставлений святковими стравами, і господарка питає у господаря: «Чи бачиш ти мене?» Господар відповідає: «Не бачу». «Щоб ти не бачив за стогами, за копами, за возами, за снопами світу»,— говорить господарка. Після того господар питає у жінки: «Чи бачиш ти мене?» А вона відповідає: «Не бачу». «Щоб ти не бачила за огірками, за гарбузами, за капустою, за буряками світу»,— говорить господар»³.

Не важко помітити, що древній обряд, який засвідчив у ХІІ ст. у прибалтійських слов'ян Саксон Грамматик, і той описаний етнографами обряд, що існував на Україні і в Білорусії в ХІХ ст., мали дуже багато спільних рис. Певно, в давнину він був загальнопоширеним як у західних, так і у східних слов'ян і присвячений одному і тому самому землеробському божеству, якому вони поклонялися. Подібний обряд згадується в древньоруській пам'ятці домонгольського часу — «Слові некоего христоробця», де говориться про звичай приносити ідолам треби — «маленое то брашно»⁴, що зберігався і після прийняття християнства.

Хлібні продукти були у стародавніх слов'ян головним елементом релігійно-обрядових дій, якими супроводжувалися найважливіші події

¹ И. И. Срезневский, Збручский истукан Краковского музея, Записки Археологического общества, т. V, СПб., 1853, стор. 171—172.

² П. П. Чубинский, Народный дневник, Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, СПб., 1872, стор. 438.

³ П. В. Шейн, Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, т. I, ч. I, СПб., 1887, стор. 47.

⁴ А. И. Пономарев, Памятники древнерусской церковно-учительной литературы, вып. III, СПб., 1897, стор. 224.

в житті людини. Обрядове значення хліба залишалося в силі і пізніше, за християнських часів; воно зберігалося в народному побуті і в XIX ст. Серед багатьох дуже давніх і поширених у слов'янських народів звичаїв, пов'язаних з обрядовим вживанням хліба, можна вказати на обряд посипання зерном у хатах на Новий рік і молодих на весіллі, весільний коровай, обрядову кашу на весіллі і хрестинах. Відома величезна кількість ворожінь на хлібі і прикмет, метою яких було бажання дізнатися про майбутній врожай та благополуччя сім'ї, а також заговорів, за допомогою яких намагалися позбутися лиха. Знавець народних звичаїв етнограф М. Ф. Сумцов, який спеціально вивчав обрядове вживання хліба, говорить про ці звичаї, як про «найбільш повне виявлення стародавнього землеробського побуту і релігійно-міфічного світогляду, що на ньому ґрунтується. У всіх подіях народного життя,— вказує він,— складних і простих, важливих і неважливих, великих і дрібних виявляється присутність обрядового хліба... Можна сміливо стверджувати, що народне життя в усій повноті історичного розвитку, з усім його минулим і сучасним наповнено обрядовим вживанням хліба»¹.

Перші свідчення писемних джерел про землеробство на східно-слов'янській території відносяться до V ст. до н. е. і стосуються скіфів-орачів, про яких Геродот повідомляє, що вони сіяли хліб не лише для власного вжитку, а й на продаж². В скіфській легенді, яку наводить Геродот, розповідається про золоті плуг та ярмо, що впали скіфам з неба як священні дари³.

В особі скіфів-орачів історики вбачають слов'янські землеробські племена VII—IV ст. до н. е. лісостепової смуги Східної Європи, нащадки яких в перших століттях н. е. були відомі римським письменникам під ім'ям венедів, а пізніше візантійським під ім'ям антів, склавінів і слов'ян.

Візантійські письменники VI—VII ст. н. е. залишили нам чимало свідчень про життя слов'ян. Щоправда, ці свідчення конкретно стосуються тих слов'ян-антів, що жили на Дунаї і були найбільш відомі візантійським авторам, однак вони можуть бути віднесені і до слов'ян-антів Подніпров'я. Адже є серйозні підстави вважати, що Подунав'я і Балканський півострів були колонізовані слов'янами саме зі сходу, переважно з Подніпров'я; і останні на нових місцях проживання зберегли такий самий господарський уклад і звичаї, які були у них на Подніпров'ї⁴.

Характеризуючи життя слов'ян-антів, Маврікій Стратег (візантійський письменник VI ст. н. е.) відзначає, що «у них велика кількість

¹ Н. Ф. Сумцов, Хлеб в обрядах и песнях, X., 1885, стор. 48.

² В. В. Латышев, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. I, СПб., 1893, стор. 16.

³ Там же, стор. 12.

⁴ П. Н. Третьяков, Восточнославянские черты в быту населения Придунайской Болгарии, «Советская этнография», 1948, № 2, стор. 170—183.

різної худоби і плодів земних, що лежать купами, особливо проса і пшениці»¹.

Інші візантійські письменники свідчать про наявність у слов'ян-антів полів, що оброблялися, і посівів. Менандр (VI ст. н. е.) в оповіданні про боротьбу слов'ян з аварами згадує поля у слов'ян-склавинів, які спустошувались аварами².

Багатство слов'янських земель на плоди і худобу приваблювало до себе інші народи, зокрема в VI—VII ст. н. е. греків і аварів, які влаштовували військові напади на ці землі з грабіжницькими цілями, в тому числі для захоплення продуктів. Цікаві в цьому відношенні свідчення Маврікія Стратега, який був спеціалістом з військової справи і написав твір «Стратегікон», присвячений питанням ведення війни, головним чином проти слов'ян. Особливу увагу в цьому творі він приділяє організації і здійсненню грабіжництва на слов'янській території. «Продовольство, яке знайдено на ворожій землі,— писав Маврікій,— не слід знищувати на місці і без користі, а старатись перевезти його в свою країну або на в'ючних тваринах, або на кораблях»³.

Військова тактика, яку Маврікій рекомендує застосовувати проти слов'ян, відповідає грабіжницьким цілям. Військо, за цими тактичними принципами, має бути поділено на дві частини. Одна частина під керівництвом помічника головнокомандуючого повинна просуватися попереду і грабувати населення. Друга частина, очолена головнокомандуючим, має рухатися слідом за першою, забирати награбоване майно і підбирати тих солдатів, які, захопившись грабунком, відстали від переднього загону.

Цілком ясно, що коли Маврікій у своєму військовому трактаті приділяє таку велику увагу грабіжництву на слов'янських землях, то він знав, що там було чим поживитися. Нам відомий і один випадок, коли принципи, що їх виклав Маврікій у своєму трактаті, намагалися застосувати на практиці, але безуспішно. В 594 р. імператор Маврікій (якого раніше вважали автором «Стратегікона») віддав наказ військам, щоб вони «перейшли за Істр (Дунай) і приготували собі на зиму харчі, захопивши їх на землі слов'ян, щоб не було необхідності посилати їм громадське продовольство»⁴. Але цей захід не був здійснений, бо військо, вважаючи його небезпечним, відмовилось виступити на слов'янські землі.

Про провідну роль землеробства в житті східних слов'ян в початковий період історії Київської Русі свідчать арабські письменники IX—X ст. Арабів цікавило у східних слов'ян перш за все те, що мало пряме відношення до торговельних справ. Але, разом з тим, вони на-

¹ А. В. Мишулин, Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей до VII в. н. э., ВДИ, 1941, № 1, стор. 253.

² Там же, стор. 247.

³ Там же, стор. 256.

⁴ Там же, стор. 276.

водять у своїх творах відомості, що стосуються господарського життя, звичаїв, вірувань тощо; часом вони згадують і про землеробство. Ібн-Руста повідомляє про слов'ян, що «найбільш сіють вони просо»¹. Ібрагім Ібн-Якуб відзначає багатство слов'янської землі на всякого роду життєві припаси, а слов'ян характеризує як хазяйновитий народ, який займається землеробством більш старанно, ніж будь-який інший. «Вони сіють у дві пори року, влітку і навесні, — писав він про слов'ян, — і збирають дві жатви»². Ібн-Фадлан, говорячи про релігійні звичаї у русів, згадує про такі землеробські і скотарські продукти, як хліб, цибуля, м'ясо, молоко³.

Серед писемних пам'яток часів Київської Русі, що дійшли до нас, немає жодного твору, спеціально присвяченого висвітленню господарського життя древньоруського суспільства, зокрема землеробства. Дуже можливо, що в дійсності такі твори в Київській Русі існували, але вони не дійшли до наших часів через лихоліття татарської навали та інші потрясіння, що їх зазнавали нащадки древньоруського народу протягом своєї історії. Всі писемні пам'ятки часів Київської Русі, які ми маємо, збереглись випадково; про це свідчить історія їх відкриття. Можна лише здогадуватися, які історичні і художні шедеври безповоротно загинули і залишилися для нас невідомими.

У творах, які дійшли до нас, автори не ставили своїм спеціальним завданням висвітлення економічного життя народу. Літописці звертали особливу увагу на політичні і воєнні події і дуже мало цікавилися господарською діяльністю народу. Те ж саме можна сказати і щодо церковних проповідників і письменників в галузі художньої літератури.

Але землеробство, яке було економічною основою суспільства і головним джерелом існування людей, яке визначало всі інші сторони суспільного життя, не могло не знайти певного відображення у творах сучасників, незалежно від того, чому були присвячені ці твори. В літописах, творах художньої літератури, церковних проповідях, юридичних пам'ятках тощо є багато згадок про землеробство, які висловлені з приводу тієї чи іншої події, як побіжне зауваження або літературна метафора.

В «Повести временных лет» згадки про землеробство зустрічаються вже на перших сторінках, присвячених найдавнішому періоду історії Русі.

У відомій легенді про призначення варязьких князів (під 862 р.) древня Русь характеризується як земля «обильная», тобто багата на землеробські продукти і всякі життєві припаси⁴.

¹ А. Я. Гаркави, вказ. праця, стор. 265.

² Известия Аль-Бекри и других авторов о Руси и славянах, ч. I, СПб., 1878, стор. 54.

³ А. Я. Гаркави, вказ. праця, стор. 95.

⁴ Повесть временных лет, ч. I, стор. 18.

Рис. 3. Жителі м. Білгорода зносять землеробські продукти під час облоги міста печенігами в 997 р. Мініатюра Кенігсберзького літопису.

Рис. 4. Жителі м. Білгорода частують печенізьких послів киселем і медом. Мініатюра Кенігсберзького літопису.

В оповіданні про боротьбу київської княгині Ольги з древлянами в 945—946 рр. наводиться її звернення до жителів Іскоростеня, які сховалися за укріпленнями міста: «Вси гради ваши, — говорила вона, — предашася мнѣ, и ялися по дань и дѣлають нивы своя и землѣ своя; а вы хочете изъмерети гладомъ»¹. Це — важливий доказ того, що основним джерелом існування древлян було землеробство.

Про те, які продукти були головними в харчуванні населення, видно з оповідання про облогу Білгорода печенігами в 997 р. Після невдалих спроб взяти місто приступом печеніги вирішили оволодіти ним змором, шляхом тривалої облоги. В місті почався голод. Жителі вже хотіли здатися ворогу, але їх врятувала винахідливість одного старого городянина. За його порадою з «овса, или пшеницѣ, ли отрубѣ»², що ще залишились у населення, зварили кисіль, діжу з яким поставили в один колодязь. З меду, який було знайдено в князівській медуші, зварили сити і діжу з нею поставили в інший колодязь (рис. 3). Після цього закликали представників ворожого табору ніби для переговорів, а насправді для того, щоб доказати їм, що в місті є невичерпне джерело харчування (рис. 4). Посланцям печенігів жителі міста говорили, що зайві їх намагання взяти місто змором, «нимѣмъ бо кормлю от землѣ»³.

Наведене оповідання, зрозуміло, не є описом дійсних подій, а являє собою народну легенду про винахідливість, яку проявляв народ в боротьбі з ворогами, про народну мудрість, але в ньому дуже виразно відображені загальні погляди народу на джерело свого існування.

У «Повести временных лет» згадується рало (під 964 р.) і плуг (під 984 р.) як податкові одиниці, що були певними господарськими комплексами, куди входили всі необхідні засоби виробництва і в першу чергу землеробські знаряддя. Від землеробських знарядь і походить назва господарських комплексів, що оподатковувались даниною.

В літературних творах древньої Русі землеробські процеси часто виступають як художні образи і символи. І це особливо яскраво свідчить про те, що з землеробством було пов'язане все життя людей, бо літературним образом і символом могло стати лише таке явище, яке було загальновідомим, повсякденним, яке проймає все життя.

В «Повести временных лет» діяльність Володимира і Ярослава Мудрого в галузі запровадження християнства і поширення на Русі писемності порівнюється з працею орача і сіяча. Під 1037 р. вміщена така характеристика Ярослава Мудрого: «Яко же бо се нѣкто землю разореть, другый же насѣеть, ини же пожинають и ядятъ пищу бескудну, — тако и сѣ. Отець бо сего Володимерь землю взора и умягчи.

¹ Повесть временных лет, ч. I, стор. 42.

² Там же, стор. 87.

³ Там же, стор. 88.

рекше крещеньемъ просвѣтивъ. Съ же насѣя книжными словеса сердца вѣрныхъ людей; а мы пожинаемъ, ученье приемлюще книжное»¹.

Образ орача-смерда, його працю на ріллі та небезпеку, якої він зазнавав від половецьких нападів, яскраво змальовано в промові Володимира Мономаха на Долобському з'їзді князів в 1103 р.: «Оже то начнетъ орати смердъ, — говорил Мономах, — и приѣхавъ половчинъ ударить и стрѣлою, а лошадь его поиметь, а в село его ѣхавъ иметь жену его и дѣти его, и все его имѣнье»².

Письменник і церковний діяч XII ст. Кирило Туровський порівнює проповідника з орачем, який привчає молодого вола до оранки: «уньца къ духовьному ярму приводяше, и крестьное рало въ мысленыхъ браздахъ погружающе, и бразду покаянния начертающе, сѣмя духовьное въсыпающе»³.

У «Слове о полку Игореве» битва на полі бою порівнюється з молотьбою хліба на току: «снолы стелють головами, молотятъ чеши харалужными, на тоцѣ животъ кладуть, вѣють душу отъ тѣла»⁴. В цьому творі образ орача, що працює на полі, виступає як символ мирної праці людей і процвітання країни; відсутність на полі орача і крики воронів символізують війну і спустошення країни: «Тогда по Руской земли рѣтко ратаевѣ кикахуть, нѣ часто врани граяхуть»⁵.

Багато відомостей про землеробство міститься в «Руській Правді», де є спеціальні статті, присвячені охороні земельних володінь, землеробського знаряддя, гумна, робочої худоби і землеробської продукції. В «Руській Правді» згадуються і ті соціальні групи древньоруського населення, які здійснювали землеробське виробництво, — смерди, ролейні закупи. Відомості «Руської Правди» про землеробство мають особливе значення, оскільки в ній, як в юридичній пам'ятці, в узагальненій формі відображені загальнопоширені явища.

Відомості літературних джерел про землеробство, як бачимо, досить численні. Вони з того або іншого приводу, з більшою або меншою повнотою містяться майже в кожній писемній пам'ятці древньої Русі домонгольських часів. У своїй сукупності ці відомості дають яскраве уявлення про те велике значення, яке мало землеробство в житті древньоруського народу, і в певній мірі відбивають рівень розвитку землеробського виробництва та соціальну організацію господарства, основою якого воно було.

Історичним джерелом, що найбільш яскраво висвітлює значення, поширення та технічний рівень землеробства у стародавніх слов'ян та в древній Русі, є археологічні пам'ятки. Поширені скрізь, де тільки

¹ Повесть временных лет, ч. I, стор. 102.

² Там же, стор. 183.

³ Ф. Буслаев, Русская хрестоматия, Памятники древнерусской литературы и народной словесности, М., 1881, стор. 82.

⁴ Слово о полку Игореве, М.—Л., 1950, стор. 25.

⁵ Там же, стор. 16.

існувало життя, вони за своїм характером дають найбільш повне і об'єктивне уявлення про розвиток виробництва. Для вивчення історії господарської діяльності суспільства дуже цінним джерелом є древні поселення, оскільки вони зберігають в собі сліди реального життя людей. Важливі матеріали містять також і стародавні могильники, які теж відбивають життя древнього населення крізь призму його релігійних уявлень і звичаїв. Знайдені сільськогосподарські знаряддя та продукти виробництва дають можливість реконструювати виробничий процес і техніку виробництва з найбільшою повнотою.

В розпорядженні археологічної науки тепер є велика кількість пам'яток, що висвітлюють стан землеробства у східнослов'янських племен та в древній Русі.

На території, де за повідомленнями римських письменників I ст. н. е. жили венеди (між Віслою і Дніпром), поширені археологічні пам'ятки пшеворської та зарубинецької культур, які відносяться до кінця I тисячоліття до н. е. та початку I тисячоліття н. е. Те, що їх носіями були венеди, підтверджується збігом території і часу існування цих пам'яток і племен. Пам'ятки пшеворської культури належали західній частині венедських племен. Пам'ятки зарубинецької культури, поширені на території Верхнього та Середнього Подніпров'я, належали, за одностайною думкою радянських археологів, східній частині венедських племен, тобто східнослов'янським племенам.

Характер поселень і могильників зарубинецької культури, а також речовий матеріал, виявлений розкопками пам'яток цієї культури, дають змогу скласти загальне уявлення про господарську діяльність східнослов'янських племен в кінці I тисячоліття до н. е. та на початку I тисячоліття н. е. Поселення звичайно розташовуються в місцях, зручних для землеробства, де є поля і пасовиська. Укріплений характер деяких поселень, значні розміри поселень і могильників свідчать про довготривале життя людей на одних і тих же місцях, яке було зумовлено пануванням галузей господарства, пов'язаних з сталою осілістю, а саме: землеробства і скотарства. Серед речей, знайдених під час розкопок поселень, є, правда поодинокі, знаряддя землеробства. Так, на городищі біля с. Чаплин, Лоевського району, Гомельської області, серед інших речей були знайдені серпи¹ (рис. 5).

Знарядь обробітку ґрунту в слов'янських пам'ятках рубежу і першого століття н. е. поки що не знайдено. Тому нам важко більш-менш певно говорити про технічний рівень землеробства у східних слов'ян цього часу. Але відсутність серед археологічних пам'яток знарядь обробітку ґрунту аж ніяк не свідчить про те, що в дійсності таких знарядь не було. Можна сподіватися, що надалі з розширенням археологічних досліджень поселень і могильників зарубинецької культури такі знаряддя будуть виявлені і тоді можна буде скласти більш повне уявлення

¹ П. Н. Третьяков, Раннеславянская культура в Верхнем Поднепровье. КСИИМК, вып. 55, 1954, стор. 14.

про технічний рівень землеробства у східних слов'ян на рубежі н. е. Тепер же можна лише припускати, що у слов'янських племен лісостепової частини Східної Європи в цей час вже існувало орне землеробство, яке тут виникло ще в епоху скіфів, як про це свідчить згадувана нами скіфська легенда про золоті плуг і ярмо, що впали з неба.

В II ст. н.е. на лісостеповій території пам'ятки зарубинецької культури змінились пам'ятками так званої культури полів поховань черняхівського типу, або черняхівської культури.

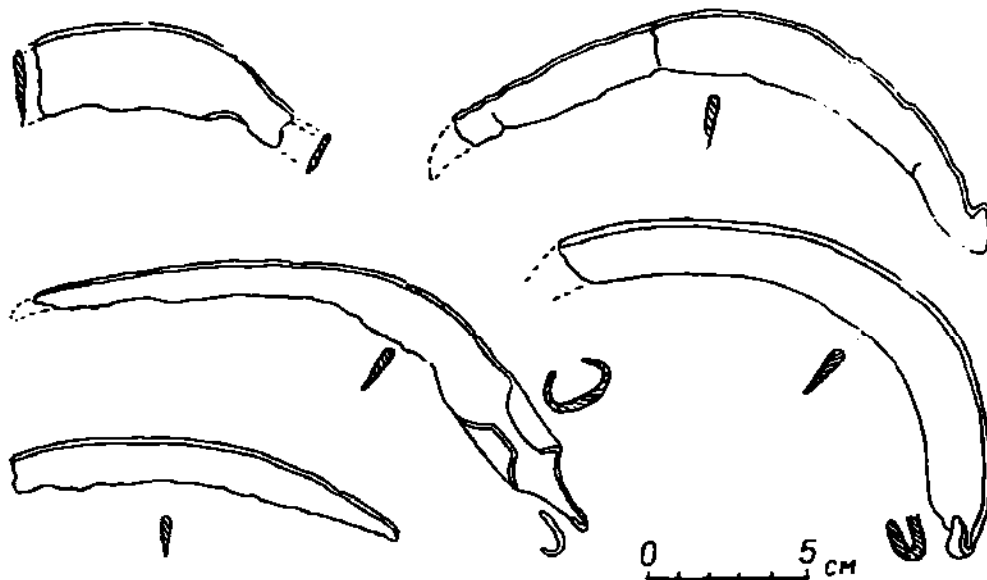

Рис. 5. Землеробські знаряддя II ст. до н. е.—III ст. н. е. з городища зарубинецької культури біля с. Чаплина (МИА, № 70, М.—Л., 1959, стор. 141).

Вона існувала з II до V ст. н. е. і була поширена на значній території, що охоплює смугу Середнього Подніпров'я, Побужжя і Подністров'я. Характерною особливістю цієї культури є велика кількість пам'яток і густа насиченість ними території, що разом з значними розмірами поселень говорить про численність населення, що залишило ці пам'ятки. Це населення являло собою, певно, східнослов'янські племена першої половини і середини I тисячоліття н. е.

Густа заселеність території і довготривале життя людей на одних і тих самих місцях були можливими лише за тих умов, коли головну галузь господарства становило землеробство і рівень його був досить високим. Для того, щоб великій кількості населення жити на одному місці, необхідно мати на цьому місці постійне джерело існування, яке забезпечувало б його з року в рік. Таким джерелом могло бути лише землеробство, причому таке, при якому поля оброблялись постійно. В умовах лісостепової смуги Східної Європи першої половини I тисячоліття н. е. це могло бути лише орне землеробство.

Поселення черняхівської культури розташовувались в місцевостях, найбільш придатних для землеробства, звичайно на південних схилах невеликих річок або ярів, по яких течуть струмки, поблизу рівних і родючих полів. Такі місця були придатними і для скотарства, бо недалеко від них знаходилися луки і сіножаті. Під час розкопок поселень чер-

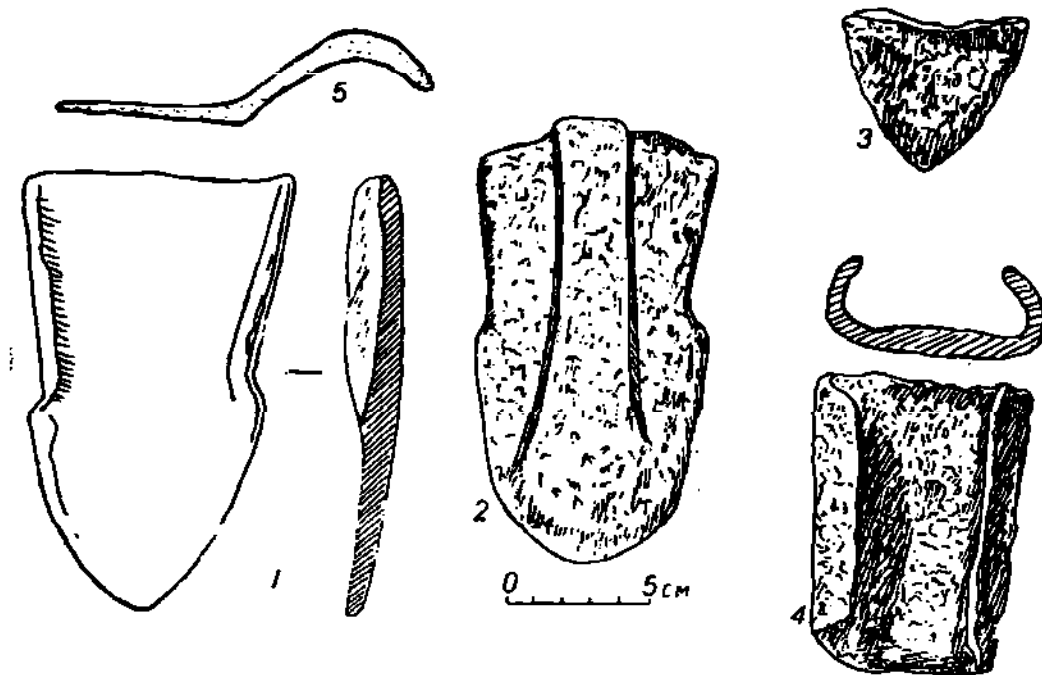

Рис. 6. Землеробські знаряддя першої половини I тисячоліття н. е. з поселень черняхівської культури:

1 — наральник з поселення на уроч. Посад-Лабушка біля с. Кринички (Науковий архів ІІМК АН СРСР в Ленінграді, спр. 85а/1909); 2 — наральник з поселення біля с. Оселівці (КСИИМК, вып. 56, М., 1954, стор. 9); 3 — ніс наральника з поселення біля с. Ягнятина (АП, т. 1, К., 1949, стор. 171); 4 — втулка наральника з поселення біля с. Пражева (там же); 5 — серп з поселення біля с. Великі Вікнини («Археологія», т. 1, К., 1947, табл. II до статті М. Ю. Смішка).

няхівської культури виявлено речі, які прямо свідчать про ступінь розвитку землеробства. В глиняній обмазці від стін жител часто зустрічаються відбитки соломи. Сліди половин виявляються іноді на керамічному посуді; вона домішувалась в глину, з якої виготовлявся посуд. На поселеннях черняхівської культури знайдені землеробські знаряддя — наральники, серпи, жорна (рис. 6).

Наральники були виявлені на кількох поселеннях черняхівської культури. На поселеннях біля с. Ягнятина (Ружинського району, Житомирської області)¹, с. Пражів (Житомирського району)² та с. Єрківці (Пе-

¹ Є. Махно, Поселення культури полів лоховань на північно-західному Правобережжі, АП, т. 1, К., 1949, стор. 168.

² Там же, стор. 169.

реяслав-Хмельницького району, Київської області)¹ знайдені уламки наральників. Цілі знаряддя виявлено на поселеннях біля с. Кринички на уроч. Посад-Лабушна (Жовтневого району, Одеської області)², біля с. Волоське (Дніпропетровської області)³ та на поселенні біля с. Оселівці (Кельменецького району, Чернівецької області)⁴.

Серпи були знайдені на поселеннях черняхівської культури біля с. Жуківці (Обухівського району, Київської області)⁵ та с. Великі Вікнини (Великодедеркальського району, Тернопільської області)⁶. За формою і розміром вони наближаються до древньоруських серпів.

Жорна зустрічаються дуже часто, майже на всіх поселеннях черняхівської культури, на яких велись археологічні розкопки.

Археологічними дослідженнями виявлено кілька груп пам'яток, що залишились від слов'янських племен, які населяли східнослов'янські землі в другій половині та в кінці I тисячоліття н. е. Пам'ятки кожної з цих груп мали певні локальні особливості, що було результатом етнографічних відмінностей східнослов'янських племен, але в цілому вони характеризуються спільними основними рисами, що відбивають спільність їх соціально-економічного розвитку.

Археологічні пам'ятки цього часу відомі на всій східнослов'янській території: в кількох пунктах на Середній Наддніпрянщині, на Правобережній і на Лівобережній, у Верхньому Подніпров'ї і в Білорусії, а також у північних районах. На багатьох слов'янських поселеннях цього часу знаходять під час розкопок різні речі, які вказують на землеробський характер господарства їх жителів.

Група поселень, що відносяться до початку другої половини I тисячоліття н. е., була виявлена на правому березі Дніпра, на Пороссі. Одне з цих поселень розташовано в с. Сахнівка (Корсунь-Шевченківського району, Черкаської області) на лівому березі Росі, на висотах у сідловині між Дівич-горою і горою Дігтярною. Тут виявлено рештки жител, заглиблених у ґрунт, з глинобитними прямокутними печами. В житлах знаходився ліпний посуд VI—VII ст. н. е. В одному житлі на печі знайдено уламки великої глиняної жаровні для підсушування зерна. Біля цього житла у господарському приміщенні була яма, певно, для збереження зерна. Тут же знайдено наральник, уламки жорен та частина серпа⁷ (рис. 7).

¹ Зберігається в фондах Інституту археології АН УРСР.

² Науковий архів ІІМК АН СРСР в Ленінграді, спр. № 85/1909.

³ О. Бодякський, Звіт про археологічні дослідження в Наддніпрянщині за 1952 р., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

⁴ Г. Б. Федоров, Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии, КСИИМК, вып. 56, 1954, стор. 8—9.

⁵ Е. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, АП, т. I, стор. 164.

⁶ М. Ю. Смішко, Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих, «Археологія», т. I, К., 1947, стор. 120.

⁷ В. И. Довженко и Н. В. Линка, Ракопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось, МИА, № 70, М.—Л., 1959, стор. 105.

Кілька поселень другої половини I тисячоліття н. е. відомо в басейні р. Тясмина. До них належить Пастирське городище (Златопільського району, Черкаської області), розкопки якого, проведені ще на початку XX ст. В. В. Хвойкою, дали дуже важливий археологічний матеріал. Серед інших речей тут було знайдено 5 наральників, 9 серпів і кіс, кілька лопат та інші землеробські знаряддя¹ (рис. 8).

Після розкопок В. В. Хвойки залишилось нез'ясованим, до якого часу відносяться згадані знаряддя, як і взагалі була неясною стратиграфічна характеристика цієї пам'ятки. Для уточнення стратиграфічних нашарувань, часу пам'ятки, а також для виявлення ступеня збереженості культурного шару на Пастирському городищі були проведені додаткові роботи. Вони показали, що тут зовсім відсутній культурний шар часів Київської Русі. Отже, висловлена деякими археологами думка про те, що знайдені на городищі землеробські знаряддя відносились до цих часів, була спростована.

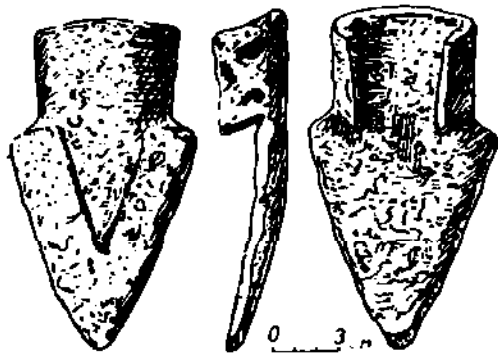

Рис. 7. Наральник з поселення VI—VII ст. н. е. у с. Сахнівці (фонди Інституту археології АН УРСР).

На Пастирському городищі є два культурних шари—шар скіфських часів (VI—IV ст. до н. е.) і слов'янський шар VII—VIII ст.

н. е.² Оборонні споруди городища — вал і рів відносяться до скіфських часів. Коли на городищі виникло слов'янське поселення, вал і рів вже існували; можливо, вони використовувалися і слов'янами для оборонних цілей. На городищі знайдені залишки жител VII—VIII ст. н. е. і значна кількість речей цього часу, зокрема ювелірних виробів.

Знаряддя, виявлені на Пастирському городищі, не відносяться до скіфських часів. Серед археологічних пам'яток нам поки не відомі землеробські знаряддя (крім серпів), які можуть бути більш-менш певно датовані скіфським часом. Тим більше неможливо, щоб до цього часу відносились саме пастирські наральники, які відзначаються більшою майстерністю виробки і більш досконаліми функціональними якостями порівняно з наральниками, знайденими на поселеннях черняхівської культури. Наральники, серпи, коси та інші знаряддя з Пастирського городища, безумовно, відносяться до VII—VIII ст. н. е. і належать тому населенню, що й житла та речі цього часу, знайдені на городищі. До речі, на городищі була виявлена кузня VII—VIII ст. н. е. з повним асор-

¹ В. В. Хвойка, Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 94—95; Древности Приднепровья, вып. II, К., 1899, табл. IV, V.

² М. Ю. Брайчевский, Работы на Пастырском городище в 1949 г., КСИИМК, вып. 36, 1951, стор. 155.

гнментом ковальських інструментів¹, де і виготовлялись різні залізні речі, в тому числі, можливо, і землеробські знаряддя.

Землеробські знаряддя знайдені також на слов'янському поселенні другої половини I тисячоліття н. е. біля с. Пеньківка (Ново-Георгіївського району, Кіровоградської області). В одному з жител цього посе-

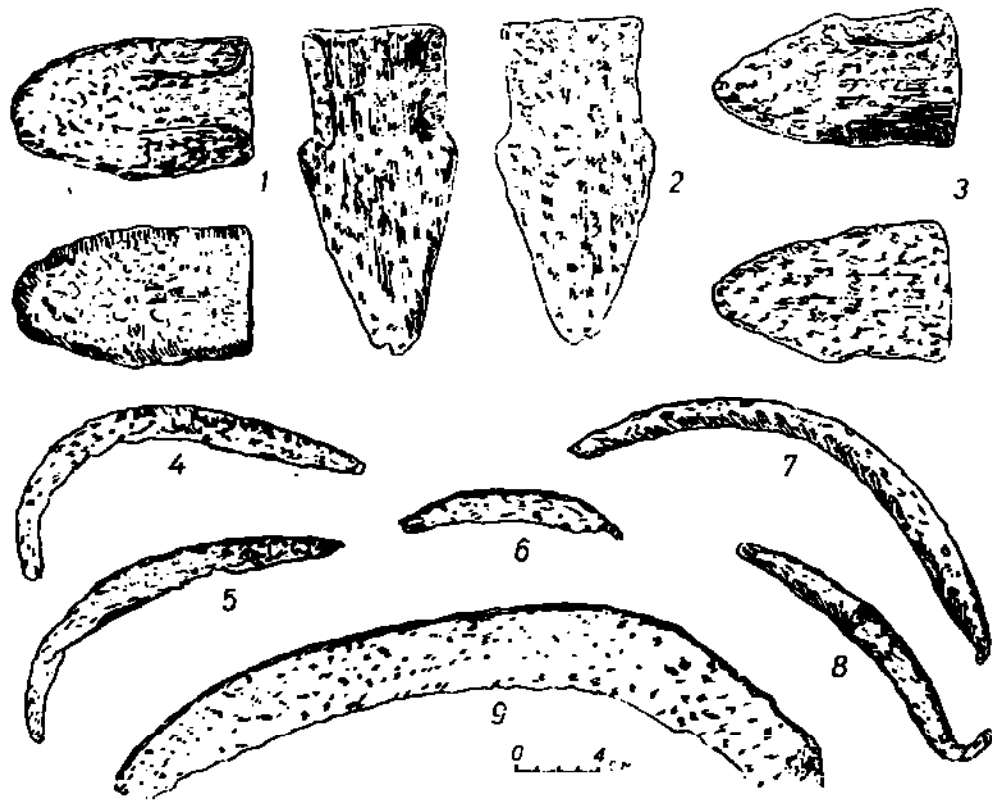

Рис. 8. Землеробські знаряддя VII—VIII ст. н. е. з Пастирського городища:

1—3 — наральники; 4—6 — серпи; 9 — коса (1—5 — Київський державний історичний музей; 6—9 — Древности Приднепровья, вып. II, К., 1899, табл. 4, № 82—84, 86).

лення виявлено скарб, що складався з знарядь праці, зброї і деяких побутових речей; зокрема, тут було знайдено наральник, 2 мотики, 6 серпів, 2 сокири, 3 наконечники списів, 2 дужки від відер, точильний брусок та клик дикого кабана². Скарб знаходився біля печі; всі речі, що входили до нього, лежали вкупі і, мабуть, були чимсь зв'язані (рис. 9). Один серп знайдено в іншому місці, на долівці житла.

Скарб з Пеньківського поселення є особливо важливим для висвіт-

¹ М. Ю. Брайчевський, Звіт про роботи ранньослов'янської експедиції на Пастирському городищі в 1955 р., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

² Д. Т. Березовец, Славянские поселения в устье Тясмина, КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 42—43.

лення ролі землеробства в житті слов'янського населення в другій половині I тисячоліття н. е. Якщо населення з якихось причин ховало землеробські знаряддя, то це означає, що вони становили велику матеріальну цінність і відігравали важливу роль в господарстві. Значення цього скарбу полягає не лише в тому, що він свідчить про провідну роль землеробства в господарстві населення, яке його залишило. Якщо він належав одному господарю, що цілком ймовірно, то виходячи з кількості знарядь праці, знайдених в ньому, можна дістати уяву і про розміри певного землеробського господарства.

На Лівобережному Подніпров'ї була відкрита група слов'янських пам'яток другої половини I тисячоліття н. е., відомих під назвою пам'яток волинцівського типу. Вони відносяться до VII—VIII ст. н. е. і передують на цій території пам'яткам роменсько-

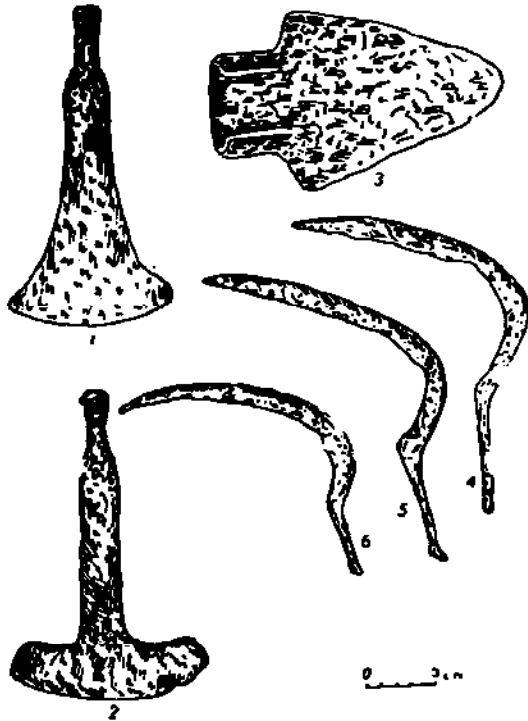

Рис. 9. Землеробські знаряддя з поселення VIII ст. н. е. на уроч. Макарів Острів біля с. Пеньківки:

1, 2 — моти́ки; 3 — наральник; 4—6 — серпи (КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 42—43).

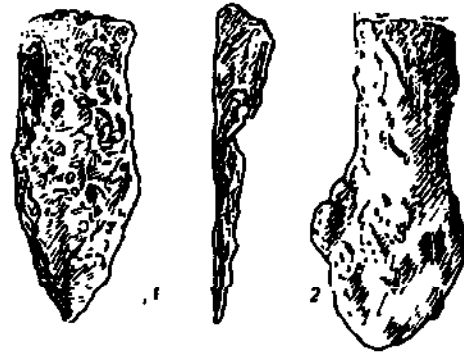

Рис. 10. Землеробські знаряддя з поселень кінця I тисячоліття н. е. в с. Волинцевому:

1—наральник з поселення VII—VIII ст.; 2 — наральник з городища роменсько-боршівської культури VIII—X ст. (АП, т. III, К., 1952, стор. 255; «Археологія», т. VIII, К., 1953, стор. 31).

боршівської культури, які існували вже в часи становлення Київської держави. Найбільш відомими серед них є поселення і могильник біля с. Волинцеве (Путивльського району, Сумської області) на Сеймі. Поселення займає пологий мис, що вдається в заплаву Сейма; з напівного боку до поселення примикає могильник з безкурганними похованнями в урнах. Житла на поселенні розташовувались кількома рядами вздовж краю мису. Це були глинобитні приміщення, трохи заглиблені в ґрунт, з печами, верхня частина яких складена з обпалених глиняних вальків. На поселенні знайдено різні речі, що характеризують господар-

ство і побут його жителів. Особливий інтерес являють знахідки наральника (рис. 10, 1) і серпа¹.

Наральник виявлено на поверхні поселення, але він, як і речі, що знайдені в культурному шарі, безумовно відноситься до VII—VIII ст. н. е., бо ніяких слідів більш пізнього нашарування на площі поселення немає. Волинцівське поселення — одношарова пам'ятка. З часів існування цього поселення до наших днів його площа була вільною і навіть не зорювалася. Тому тут могли знаходитися лише ті речі, які залишились з часів ранньослов'янського поселення, або випадково загублені сучасні речі. Але волинцівський наральник ніяк не можна віднести до сучасних знарядь.

В басейнах річок Ворскли, Сули, Десни, Сейма та верхньої течії Дона поширені пам'ятки роменсько-боршівської культури. Район поширення цієї культури охоплює територію, де, за свідченням літопису, жили сіверянські і в'ятицькі племена. Пам'ятки роменсько-боршівської культури дослідники відносять до VIII—X ст. н. е., коли в результаті розвитку і поширення спільної і більш високої древньоруської культури зникали місцеві відмінності, пов'язані з культурною відокремленістю східнослов'янських племен.

До роменсько-боршівської культури належать городища на Сулі поблизу м. Ромен — Монастирище, Медвіже і Басівка². Видатними пам'ятками цієї культури є городища на Дону поблизу с. Вороніж — Велике Боршівське і Мале Боршівське, а також городища, розташовані біля так званого Михайлівського кордону і Кузнецової дачі³. Крім згаданих, ця культура представлена городищами: Опішнянським⁴, біля с. Петрівське⁵ на Ворсклі, Волинцівським⁶, Новотроїцьким⁷ та Битицьким⁸ на Сулі.

Пам'ятки роменсько-боршівської культури відбивають землеробський характер господарства слов'янського населення. Майже на кожному городищі, яке розкопувалось, знаходили зерна хлібних культур; особливо часто зустрічаються зерна проса і пшениці. На багатьох городищах виявлені зернові ями. На Монастирищі знайдено кераміку з

¹ Д. Т. Березовець, Дослідження на території Путивльського району, Сумської області, АП, т. III, К., 1952, стор. 249.

² Н. Макаренко, Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии, ИАК, вып. 22, 1907; його ж, Городище Монастирище, К., 1925.

³ П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, МИА, № 8, 1948.

⁴ И. Ляпушкин, Материалы к изучению юго-восточных славян VIII—IX вв., КСИИМК, вып. XII, 1946.

⁵ П. Третьяков, Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли, «Археологія», т. I, К., 1947.

⁶ В. Довженко, Розкопки у с. Волинцевого, Путивльського району, Сумської області, АП, т. III, К., 1952.

⁷ И. Н. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА, № 74, 1958.

⁸ И. Н. Ляпушкин, Отчет о работе Днепровского левобережного отряда Славянской археологической экспедиции ИИМК АН СССР, 1953 г., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

відбитками зерен проса¹. На городищі біля Кузнецової дачі виявлено залишки двох заглиблених в ґрунт приміщень з рештками обгорілої пшениці, які були зерносховищами — закромами. Одне з цих приміщень являло собою яму розміром 1,35 × 1,4 м, заглиблену в ґрунт на 1,05 м; на дні цієї ями знайдено до 20 кг обгорілих зерен пшениці².

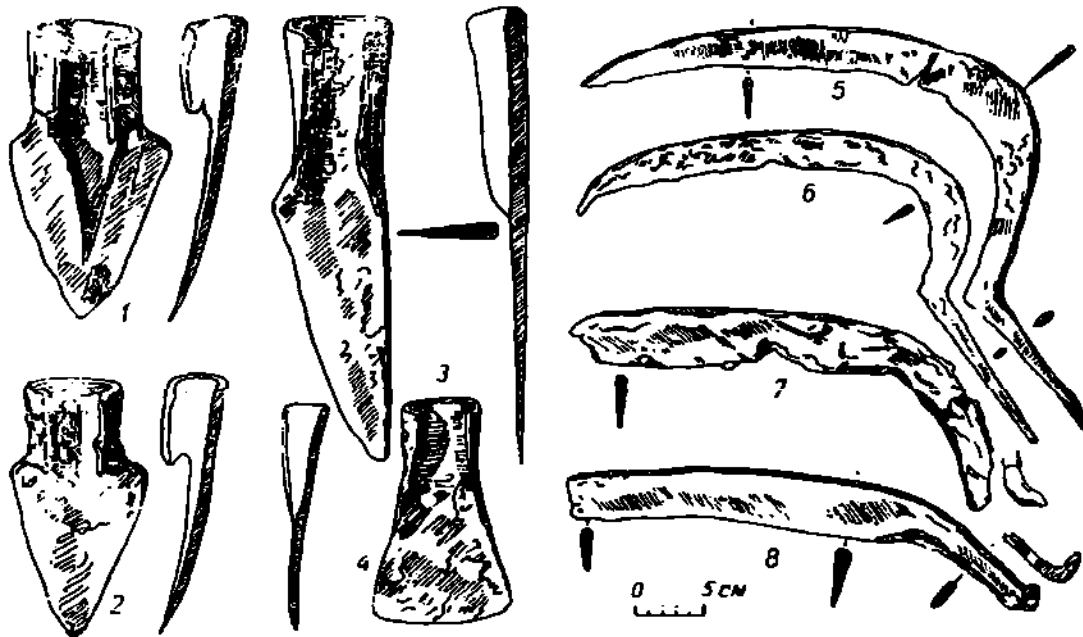

Рис. 11. Землеробські знаряддя з городища роменсько-боршівської культури VIII — X ст. н. е. біля хут. Новотроїцького:

1, 2 — паральники; 3 — сошник; 4 — мотыка; 5, 6 — серпи; 7, 8 — коси (МИА, № 74, М.—Л., 1958, стор. 321—322).

Друге приміщення являло собою також подібну яму розміром 1,25 × 1,5 м, заглиблену в ґрунт на 0,6 м; по кутках приміщення виявлено сліди стовпів; на дні, вимощеному берестом, знайдено до 16 кг обгорілих зерен пшениці³. На багатьох городищах роменсько-боршівської культури знаходяться кам'яні жорна, а на Великому Боршівському городищі виявлено приміщення з кам'яними жорнами, пристосоване для розмелювання зерна⁴.

Особливо важливі знахідки землеробських знарядь — паральників, сошників, мотик, серпів, кіс. Один паральник знайдено на Волинцівському городищі (рис. 10, 2), інший паральник і косу — на Битицькому го-

¹ М. О. Макаренко, Городище Монастирище, стор. 15.

² П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, МИА, № 8, стор. 103.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 53.

родищі. Найбільше землеробських знарядь виявлено на Новотроїцькому городищі. З цього пункту походять 2 наральники, сошник, 2 мотики, 4 втульчасті мотижки, 2 цілих серпи і кілька уламків, 3 цілих коси і кілька уламків¹ (рис. 11).

¹Ряд археологічних пам'яток, що відносяться до часів утворення Київської держави, досліджувалися в північних районах східнослов'янської території. До пам'яток VIII—IX ст. н. е. належать поселення у с. Хотомель на Прип'яті (Давид-Городокського району, Брестської області)². Тут під час розкопок знайдено 2 наральники і чересло; останнє було частиною орного знаряддя, пристосованого для відвалювання і перевертання ґрунту. Воно є найбільш ранньою знахідкою частини такого типу землеробського знаряддя.

Розкопки в м. Старій Ладозі на Волхові свідчать про високий рівень культури східних слов'ян, що населяли лісові райони в другій половині I тисячоліття н. е. В найдавнішому культурному шарі, який відноситься до VII ст. н. е., знайдені рештки житлових і господарських споруд різного призначення, що добре збереглися, і велика кількість речей, на підставі яких можна скласти загальне уявлення про господарську діяльність населення. Головними галузями господарства, судячи з цих знахідок, були землеробство і тваринництво. Серед господарських споруд найбільше виявлено приміщень, де розміщалася худоба; в цих приміщеннях збереглися значні шари гною. В культурному шарі VII ст. н. е. знайдені зерна ячменю, проса, гороху, коноплі і льону. Особливо важливими є знахідки в цьому шарі землеробських знарядь, і зокрема двох наральників³ (рис. 12).

Завдяки особливим умовам ґрунту в культурному шарі Старої Ладози зберігаються органічні речовини, в тому числі дерево. Тому під час розкопок виявлено також і деякі дерев'яні частини землеробських знарядь. Так, у шарі другої половини I тисячоліття н. е. знайдено так звану розсоху — дерев'яну частину двозубої сохи, на яку настромлюється залізний сошник. Звертають на себе увагу знахідки в культурному шарі того ж часу дерев'яних мотик, які являють собою знаряддя, зроблені з стовбура і кореневища молодого дерева міцної породи; стовбур у мотіці служив держаком, а корінь — робочою частиною⁴.

Землеробські знаряддя і зерна культурних рослин виявлено в Старій Ладозі також в культурних шарах IX—X ст. Тут знайдено зерна проса, пшениці і жита, сошник від двозубої сохи, зуб від дерев'яної

¹ И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА, № 74, стор. 18, 19, 20, 135, 146, 152.

² Ю. В. Кухаренко, Раскопки на городище и селище Хотомель, КСИИМК, вып. 68, 1957, стор. 93—94.

³ В. И. Равдоникас, Старая Ладога, СА, т. XII, 1950, стор. 39—40; С. Н. Орлов, К вопросу о древнем пашенном земледелии Старой Ладого, КСИИМК, вып. 65, 1956, стор. 142.

⁴ С. Н. Орлов, Остатки сельскохозяйственного инвентаря VII—X вв. из Старой Ладого, СА, т. XXI, 1954, стор. 344—345.

борони, залізну косу, кілька дерев'яних знарядь для розбивання глиб землі на ріллі — так званих глизобійок, що являють собою міцні палиці з потовщеннями на кінці¹.

У другій половині I тисячоліття н. е. землеробство було поширене на значних територіях лісової смуги Східної Європи; воно являло собою панівну галузь господарства не лише у слов'янських племен, а й у інших сусідніх племен лісових районів. Про це свідчать, наприклад, розкопки мордовського городища Ош Пандо VI—IX ст. н. е. на р. Сурі, при тоці Оки, поблизу с. Сайнино (Дубенського району, Мордовської АРСР)

На городищі виявлено зерна ячменю, жита, полби і гороху в обгорілому стані, що зберігались в керамічному посуді і в спеціальних хлібних ямах; в одній з таких ям знайдено близько 5 кг зерна. Крім того, на городищі було знайдено два

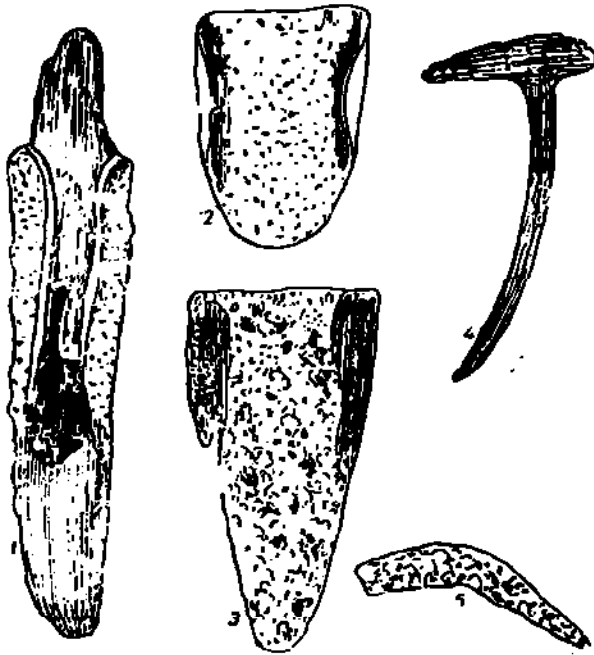

Рис. 12. Землеробські знаряддя VII—X ст. з Старої Ладоги:

1 — сошник; 2, 3 — наральники; 4 — дерев'яний зуб борони; 5 — частина серпа (СА, т. XI, 1949, стор. 44, 47; т. XII, 1950, стор. 40; т. XXI, 1951, стор. 345, 349; КСИИМК, вып. 65, М., 1956, стор. 143).

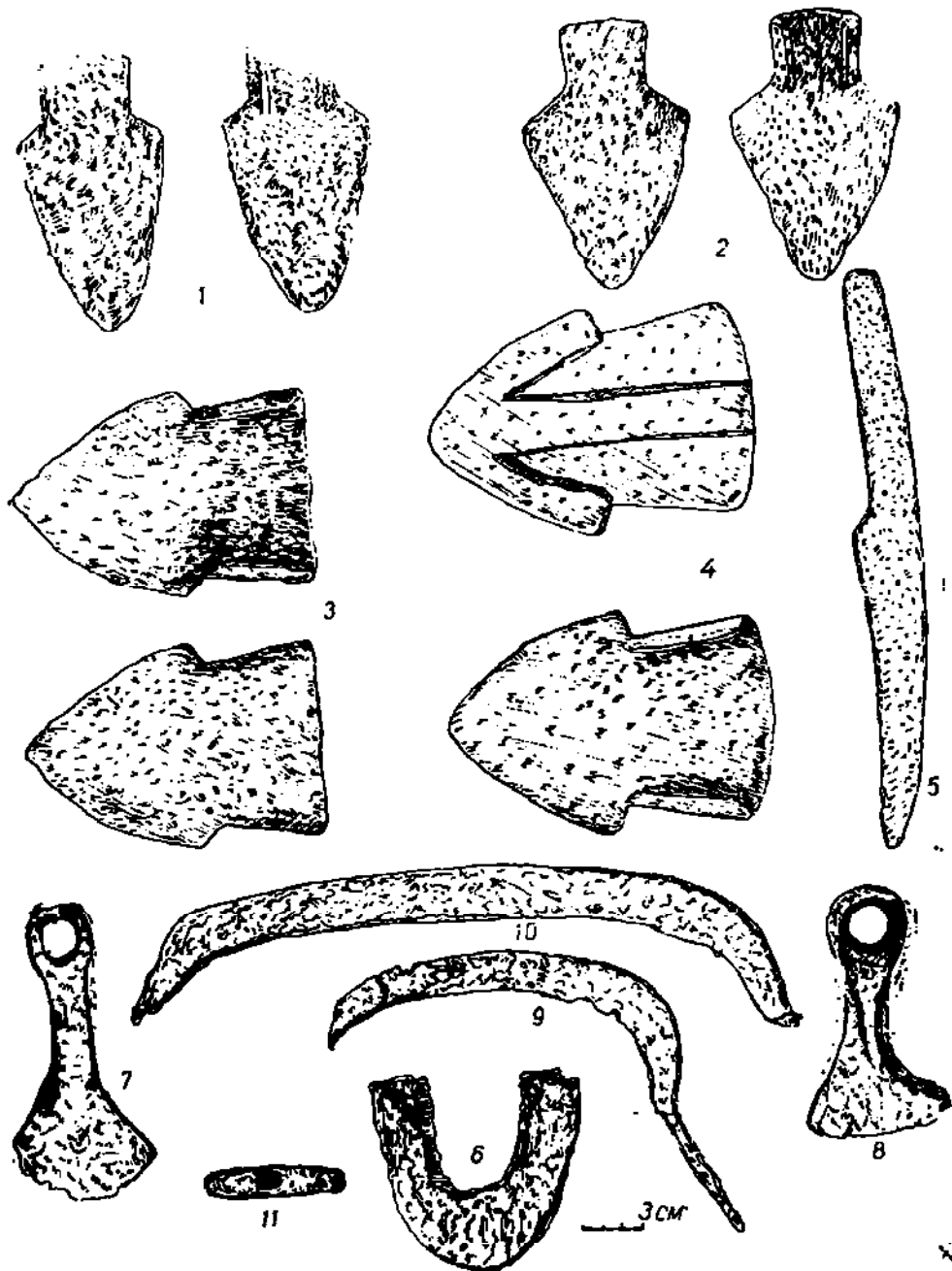

Рис. 13. Наральник з древньо-мордовського городища Ош Пандо VI—IX ст. н. е. (КСИИМК, вып. 38, М., 1951, стор. 137).

наральники та сім серпів² (рис. 13). Про значення землеробства у древньої мордви в другій половині I тисячоліття н. е. свідчать розкопки іншого мордовського поселення VI—IX ст. н. е. — городища Ашна Пандо

¹ В. И. Равдоникас, Старая Ладога, СА, т. XI, 1949, стор. 44—47; С. Н. Орлов, Остатки сельскохозяйственного инвентаря VII—X вв. из Старой Ладоги, СА, т. XXI, стор. 346.

² П. Д. Степанов, К вопросу о земледелии у древней мордвы, «Советская этнография», 1950, № 3, стор. 161—169.

x-xiii в.

Рис. 14. Землеробські знаряддя з давньоруського городища і селища на Княжій горі:

1, 2 — наральники; 3, 4 — лемеші; 5 — чересло; 6 — окуття лопати; 7, 8 — мотики; 9 — серп; 10 — коса; 11 — порхлиця (Київський державний історичний музей).

біля с. Гюлюшево (Сурського району, Ульяновської області). Тут виявлено 3 поламани серпи і коси — 3 цілі і 2 уламки ¹.

Землеробський характер господарства древньоруського населення в епоху Київської Русі яскраво відображає археологічний матеріал, здобутий розкопками численних поселень X—XIII ст., як укріплених (городищ), так і неукріплених.

Археологічне вивчення древньоруських поселень в дореволюційний період не набуло широкого розміру. Зовсім не розкопувались відкриті неукріплені поселення, на яких жила основна маса землеробського населення — смерди. Вивчались переважно найбільш значні древньоруські міста, такі, як Київ, Новгород, Рязань, Ладога та ін.; до того ж обсяг розкопок, що провадились на площі цих міст, був дуже незначним. Що ж до більш дрібних городищ — залишків невеликих древньоруських міст і укріплених дворів феодалів (феодальних замків), то такі майже зовсім не розкопувались, якщо не рахувати випадкових і невеликих розвідкових робіт на них. Виняток становили лише два городища, які розкопувались на значній площі; це — на Княжій горі на Дніпрі, трохи вище гирла Росі (біля с. Пекарі, Канівського району, Черкаської області), та на Дівич-горі на Росі (в с. Сахнівці, Корсунь-Шевченківського району, Черкаської області).

Городище на Княжій горі є видатною археологічною пам'яткою. Розкопки його, що провадились М. Біляшевським протягом двох (1891—1892) років, дали цінний матеріал для вивчення як землеробства, так і інших галузей господарства в Київській Русі. Під час розкопок в 1891 р. тут було знайдено 5 наральників і лемешів, 6 чересел, 3 цілих коси і 3 уламки, 6 цілих серпів і 12 уламків, 3 окуття лопат, 3 мотики, до 20 лопаток з втулками (рис. 14), а також зерна жита, проса, гречки і вівса ².

Крім землеробських знарядь, на Княжій горі було виявлено близько 35 господарських ям, частина яких використовувалась для зберігання зерна; на дні однієї з них знаходився шар зотлілого проса завтовшки близько 4 см. Більшість ям були круглі, але траплялись і прямокутні; круглі ями мали діаметр від 1,2 до 1,5 м, прямокутні — площу близько 2,5 м²; ями були поглиблені в ґрунт від 1 до 1,5 м ³.

Не менше значення для вивчення землеробства в Київській Русі має також городище на Дівич-горі, яке в 1901 р. розкопав археолог-аматор В. Г. Гезе. Під час розкопок тут було знайдено 7 наральників і лемешів, 8 кіс, 4 серпи та інший сільськогосподарський інвентар ⁴ (рис. 15).

З інших городищ, на яких провадились в тій чи іншій мірі археологічні розкопки в дореволюційний період, можна вказати на городище біля с. Шарки (Рокитнянського району, Київської області), де

¹ П. Д. Степанов, Итоги раскопок древнемордовских памятников, ҚСИИМК. вып. 38, 1951, стор. 137.

² Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., К., 1892, стор. 32—33.

³ Там же, стор. 19.

⁴ Науковий архів ІІМК АН СРСР в Ленінграді, спр. 65/1901, список знахідок.

В. В. Хвойкою знайдено серп та інші речі, зв'язані з сільським господарством¹, а також городище біля с. Мале Старосілля (Смілянського району, Черкаської області), на якому О. Бобринським в різний час виявлено наральники, серпи і коси; точну кількість цих знахідок автор не зазначає².

Радянська археологія набагато збільшила число досліджених древньоруських поселень. Причому кілька городищ було розкопано на знач-

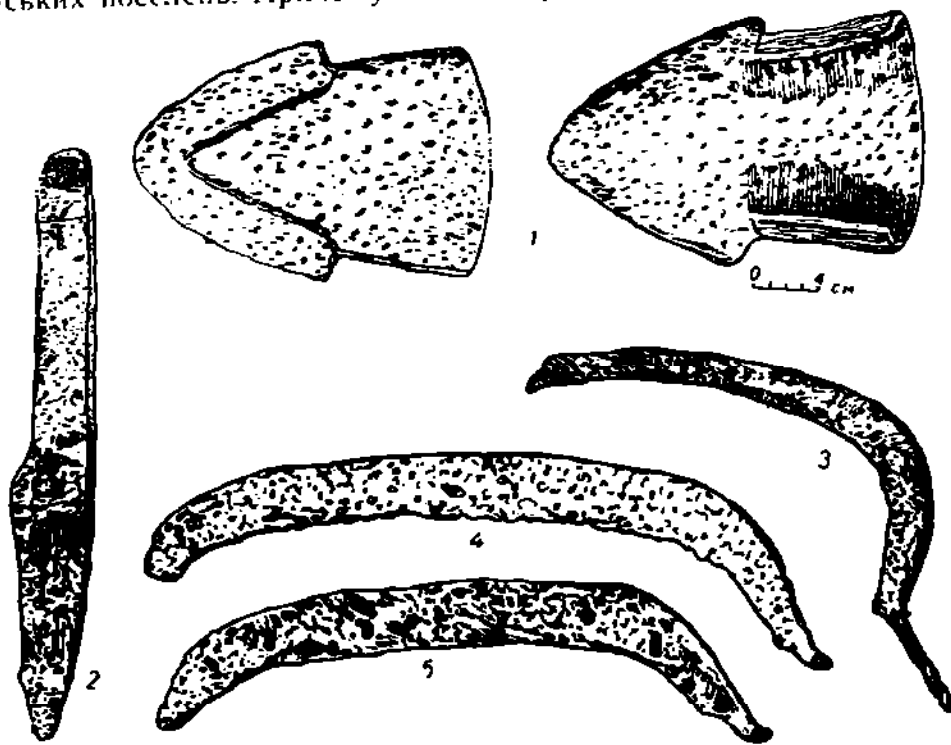

Рис. 15. Землеробські знаряддя з древньоруського городища і селища на Дівич-горі: X—VIII вв.
1 — леміш; 2 — чересло; 3 — серп; 4, 5 — коси (Київський державний історичний музей).

ній площі, що дозволяє найбільш повно виявити різні сторони життя їх жителів. Почались дослідження також і неукріплених древньоруських поселень — селищ, від розкопок яких треба чекати найбільш важливих матеріалів, що висвітлюють життя смердів.

Серед пам'яток, досліджених радянськими археологами, особливе значення для вивчення землеробства, як і інших галузей господарства, та різних сторін життя древньоруського народу XI—XIII ст. має Райковецьке городище на р. Гнилоп'яті (Бердичівського району, Житомирської області). В 1929—1935 рр. Райковецьке городище було досліджено

¹ Археологическая летопись южной России. К., 1901, стор. 39—40.

² А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ Смелы, т. III, СПб., 1901, стор. 17.

повністю на всій його площі¹. Сума матеріалів і спостережень, здобутих під час розкопок цього городища, свідчить про землеробський характер господарства населення, яке тут жило, хоч воно займалось також промислами і багатьма ремеслами. Тут знайдено все, що стосується землеробства: землеробські знаряддя, обгорілі зерна культурних рослин, жорна для розмелювання зерна, борошно, печений хліб. Все це виявлено у великій кількості в різних місцях, і зокрема в кожному житлі, яких тут всього було 23. «Землеробство,— говорить автор праці про Райковецьке городище,— було виробничою базою населення городища»².

Наведемо деякі цифрові дані про знахідки на городищі речей, що стосуються землеробства³. Землеробські знаряддя: 22 наральники і лемеші, 4 чересла, 113 серпів, 32 коси, 6 лопат; крім того, 112 сокир, які могли використовуватись також і як землеробські знаряддя при розчистці лісових ділянок для оранки (рис. 16). Знаряддя для переробки продуктів землеробства: 10 жорен, 23 стержні, на яких крутились верхні жорна, рештки ткацьких верстатів. Зерна культурних рослин (число місць знахідок): пшениці — 60, жита — 46, ячменю — 10, гороху — 5, коноплі — 20, маку — 25, гірчиці — 5, рижю (кользи) — 5, зерен огірків — 1. Оброблені продукти землеробства (число місць знахідок): борошна пшеничного і житнього — 89, круп і пшона — 79, хліба печеного — 15, льону чесаного — 2, тканини льняної — 17, тканини конопляної — 7, ниток льняних і конопляних — 78. Запаси зерна, борошна і круп зберігались в мішках, дерев'яних бочках, луб'янках і великих глиняних посудинах-корчагах. Залишки цієї тари знаходились разом з обгорілими продуктами. В окремих випадках запаси зерна знайдені без всякої тари, на підлозі приміщення, що дозволяє вважати ці приміщення закромами.

На городищі виявлені також речі, що стосуються скотарства: залізних пут для коней — 1, пружинних ножиць для стрижки вовни — 15, вовни — 10 місць знахідок, вовняних ниток — 4, вовняної тканини — 14 місць знахідок. Крім того, було виявлено в багатьох місцях разом з кістками загиблих людей обгорілі залишки конопляного, льняного і вовняного одягу, а також шкіряного взуття.

Важливі матеріали з історії землеробства дали розкопки Колодяжинського городища на р. Случі біля с. Колодяжне (Дзержинського району, Житомирської області). Тут знайдено 4 наральники та лемеші, серп цілий і 7 уламків, 7 кіс цілих і 14 уламків, 3 заступи (окуття) цілих і 1 уламок, 3 жорна цілих і кілька уламків, 8 сокир цілих і 6 уламків (рис. 17). З культурних рослин знайдені зерна пшениці, жита, ячменю, гороху, проса, коноплі, маку; в багатьох місцях зустрічались рештки борошна. Зерно і борошно зберігались в бочках, корчагах, зернових ямах і закромах; в одній зерновій ямі виявлено близько центнера обгорілої

¹ Т. Мовчанівський, Райковецьке городище XI—XIII ст., Наукові записки ІІМЖ УАН, кн. 5-6, К., 1935, стор. 126.

² В. К. Гончаров, Райковецькое городище, К., 1950, стор. 59.

³ Там же, стор. 144—146.

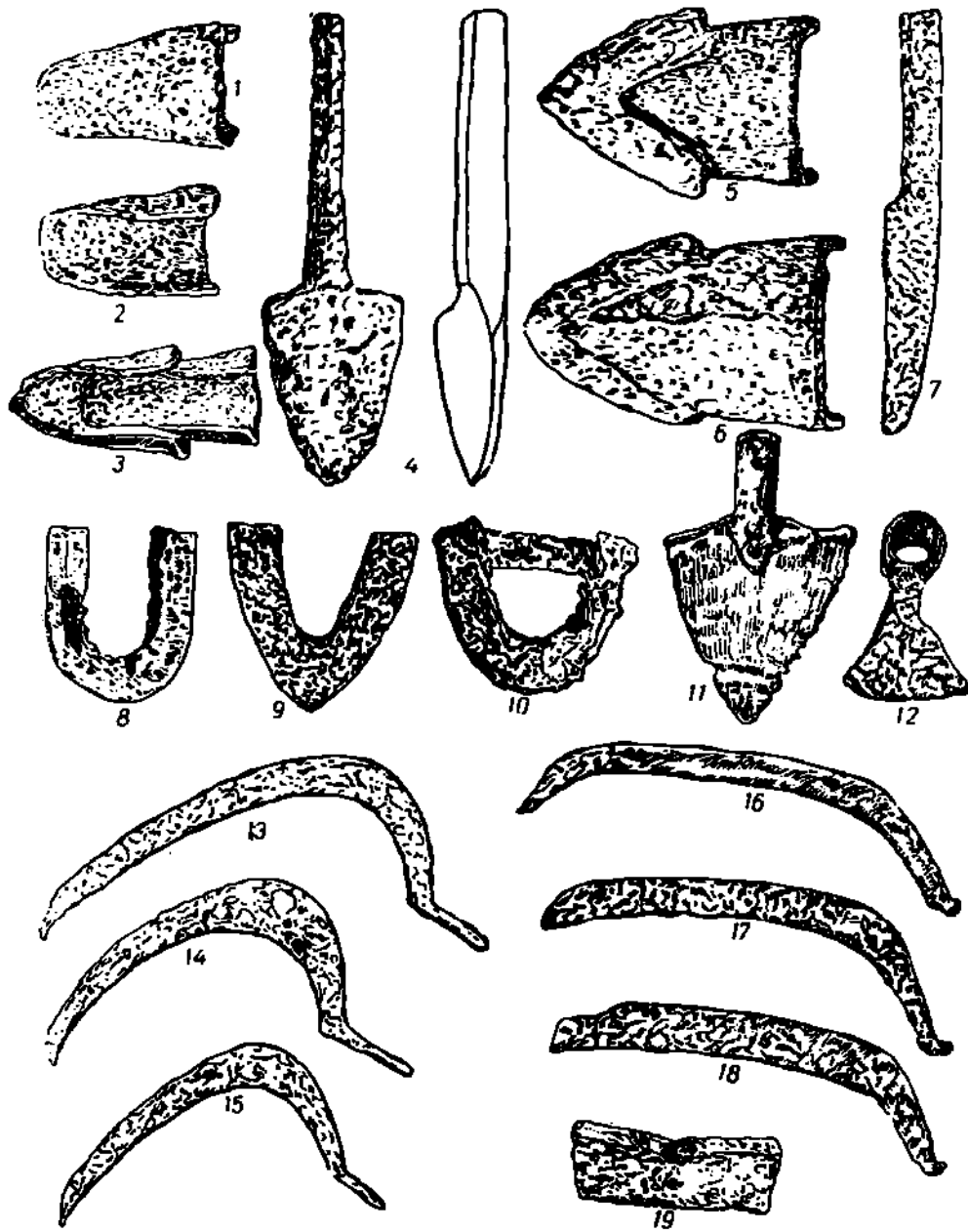

Рис. 16. Землеробські знаряддя з Райковецького городища: X-XIII
 1-4 — каральники; 5, 6 — лемеші; 7 — чересло; 8, 10 — окуптя лопат; 11 — суцільна залізна лопата; 12 — мотика; 13-15 — серпи; 16-18 — коси; 19 — порхлиця
 (В. К. Гончаров, Райковецьке городище, К., 1950, табл. IV-VII).

пшениці, а в одному житлі — корчага (60 см висотою і 40 см діаметром), наповнена пшеницею¹.

На городищі в с. Городське на р. Тетереві (Коростишівського району, Житомирської області) знайдено 3 наральники, 2 цілих серпи і

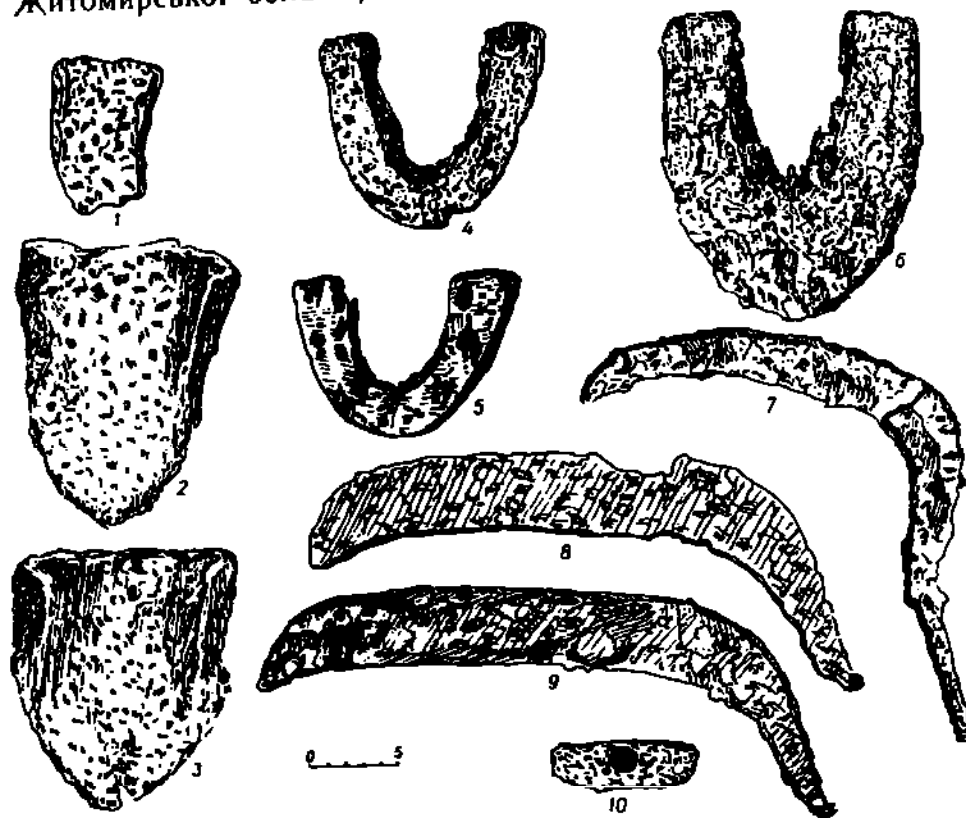

Рис. 17. Землеробські знаряддя з Колодяжинського городища: X-VIII
1, 2 — наральники; 3 — леміш; 4-6 — окуття лопат; 7 — серп; 8, 9 — коси;
10 — порхлиця (фонди Інституту археології АН УРСР; Р. А. Ю р а. Древний Коло-
дяжин. Кандидатская диссертация).

2 уламки, уламок коси, уламок окуття застула і 2 сокири² (рис. 18). Леміш з череслом, мотика, 3 серпи і коса знайдені на Єкімауцькому городищі (Резинського району, Молдавської РСР³, рис. 19).

¹ В. К. Гончаров, Роботи Волинської експедиції 1948 р., АП, т. III, К., 1952; Р. А. Юра, Древний Колодяжин. Кандидатская диссертация, Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

² А. Дмитревська, Звіт Городської експедиції 1946 р., АП, т. I, К., 1949; В. К. Гончаров, Розкопки древнього Городська, АП, т. III; див. також фонди Інституту археології АН УРСР.

³ Г. Б. Федоров, Городище Екімауцы, КСИИМК, вып. 50, 1953, стор. 120-121; його ж. Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии. КСИИМК, вып. 56, стор. 17.

На Донецькому городищі, що знаходиться на р. Уди, в 7 км від Харкова, біля с. Карачівка, виявлено 5 серпів (4 з них лежало в одному місці) і велику кількість господарських і зернових ям. Крім зернових ям, залишки зерна зустрічалися тут і в інших місцях. Зерно було в об-

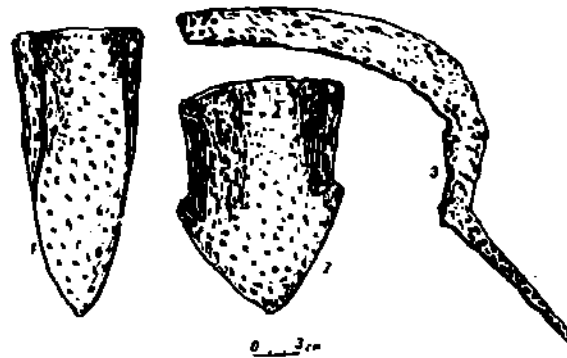

Рис. 18. Землеробські знаряддя з Город-^X ^{XIII}ського городища:

1 — паральник; 2 — леміш; 3 — уламок серпа (фонди Інституту археології АН УРСР).

Рис. 19. Землеробські знаряддя з Єкімауцького го-^X ^{XIII}родища:

1 — леміш; 2 — чересло; 3—5 — серпи; 6 — коса (КСИИМК, вып. 50, М., 1953, стор. 121; вып. 56, 1954, стор. 17).

вугленому стані, внаслідок чого зберегло свою структуру, що дозволяє з'ясувати його видові ознаки. Сліди культурних рослин виявлено також у вигляді відбитків соломи і полови на глиняній обмазці будівель. На підставі всіх цих знахідок «пощастило встановити,— говорить автор розкопок,— що в цей час було просо, жито, ячмінь, пшениця м'яка і тверда,

гречка п'яти дрібних сортів, льон і мак; викликає деякі сумніви наявність вівса і рижю»¹.

На городищі біля с. Воїнська Гребля (Градизького району, Полтавської області) знайдено чересло, уламки серпів і кіс та зерна жита, пшениці, ячменю і проса².

Визначною пам'яткою по кількості знахідок сільськогосподарських знарядь є городище біля с. Городище (Шепетівського району, Хмельницької області), яке ототожнюється з літописним містом Ізяславлем. На протязі двох років (1957—1958) розкопок тут знайдено 14 лемешів з череслами, 4 наральники, 171 серп, 76 кіс, 32 окуття заступів, 74 жорна та багато обгорілого зерна пшениці, жита, вівса, проса, гороху³. На Вшижському городищі (Жуківського району, Брянської області) знайдено сошник і рештки млинарського спорудження, що дозволяють скласти уявлення про древньоруський млин в цілому⁴.

Значні матеріали для вивчення землеробства було виявлено розкопками древньоруського селища біля с. Лебідка (Урицького району, Орловської області); тут знайдено наральник, сошник, мотику, 3 серпи, 4 коси і 2 сокири⁵ (рис. 20). Серпи, мотики, жорна і зерна ячменю, вівса, пшениці і проса виявлено на Ковшарському городищі (Починківського району, Смоленської області)⁶.

Уламки сошників, серпів і кіс знайдено на городищі біля с. Талашкінське (Смоленської області) та на поселенні біля с. Янкове (Починківського району, тієї ж області)⁷. Уламки сошника, серпів і кіс виявлено також на городищі Городня на Волзі (нижче м. Калініна)⁸.

Уламки наральника, 2 серпи, 2 коси, жорно і зерна культурних злаків (ячменю) знайдено на Дмитрівському городищі (Московської області)⁹.

¹ О. Федоровський, Археологічні розкопки в околицях Харкова, «Хроніка археології та мистецтва», ч. I, К., 1930, стор. 8.

² Звіти про роботу Кременчуцької древньоруської експедиції 1957—1959 рр., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

³ М. К. Каргер, Отчеты о раскопках Галицко-Волынской экспедиции ИИМК АН СССР и ЛГУ в 1957—1958 гг., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

⁴ В. П. Левашова, Сельское хозяйство, Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., Труды ГИМ, вып. 32, М., 1956, стор. 32; Б. А. Рыбаков, Жернова Вшижского городища, КСИИМК, вып. XI, стор. 15.

⁵ Т. Н. Никольская, Древнерусское селище Лебедка, «Советская археология», 1957, № 3, стор. 184, 185.

⁶ К. А. Фляксбергер, Хлебные зерна из Ковшарского городища, Научные известия Смоленского госуниверситета, т. III, вып. 3, Смоленск, 1926, стор. 250—251.

⁷ В. В. Седов, Первые результаты археологического изучения древнерусской деревни Смоленской земли, Материалы по изучению Смоленской области, вып. 2, Смоленск, 1957, стор. 294, 304.

⁸ С. А. Тараканова, Археологические работы в Городне на Волге в 1944 г., КСИИМК, вып. 14, 1947, стор. 112.

⁹ Н. П. Милонов, Дмитровское городище (Кремль города Дмитрова), СА, т. IV, 1937, стор. 154.

Матеріали для вивчення землеробства дали також і розкопки древньоруських міст, що були центрами ремесла і торгівлі. Здебільшого землеробські знаряддя, знайдені тут, є продукцією місцевих ремісників, що ще не потрапила в руки сільського населення, для якого вона і виготовлялася; таким чином, ці знаряддя свідчать перш за все про

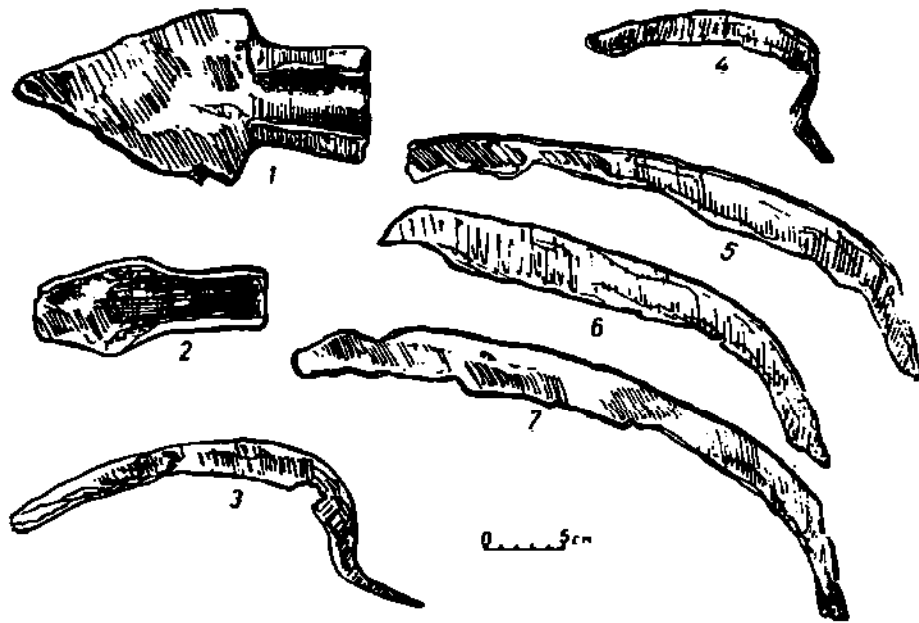

Рис. 20. Землеробські знаряддя з древньоруського селища біля с. Лебідки: X - XII

1 — леміш; 2 — каральник; 3, 4 — серпи; 5-7 — коси («Советская археология», 1957, № 3, стор. 183, 185).

ремісничу діяльність міського населення. Але землеробськими знаряддями користувалися і деякі жителі міст, які, як це характерно для середньовічного міста, сполучали свою основну, ремісничу діяльність з землеробством, як допоміжним джерелом їх існування.

Знахідки землеробських знарядь відомі на території Києва. В межах древнього міста Володимира біля Десятинної церкви було знайдено 3 серпи¹. По вул. Житомирській (№ 4) виявлені житла, що загинули від пожежі, певно, під час татаро-монгольської навали. В одному з жител разом з іншими речами знайдено залізний серп і 2 коси. Дослідник, який провадив розкопки, вважає його житлом ремісника і знайдені в ньому знаряддя розглядає як продукцію мешканця цього житла; біля житла було виявлено і велику кількість залізних шлаків².

У Володимирі-Волинському під час земляних робіт виявлено на-

¹ Київський державний історичний музей, № 29334, 29335, 33659.

² М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 187.

ральник і 2 залізних серпи. Разом з ними знайдено інші речі, характерні для часів Київської Русі; по аналогії з ними виявлені землеробські знаряддя треба віднести до тих же часів¹. На території древньоруського міста Плісеська (Одеського району, Львівської області) знайдено 2 наральники, частина чересла, уламок мотики, 2 цілих серпи і 17 уламків, 4 уламки кіс і пружинні ножиці² (рис. 21).

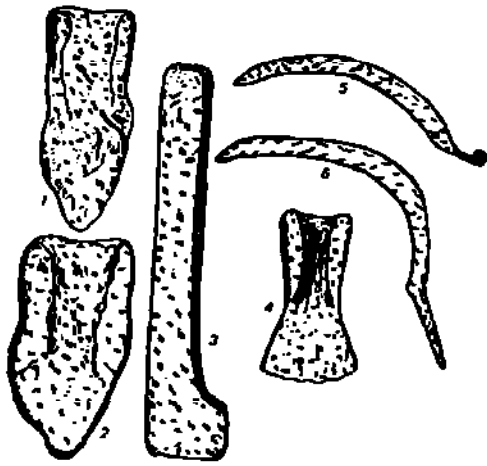

Рис. 21. Землеробські знаряддя з Плісеського городища:

1, 2 — наральники; 3 — уламок чересла; 4 — мотика; 5, 6 — серпи (М. П. Кучера, Древний Плесеск).

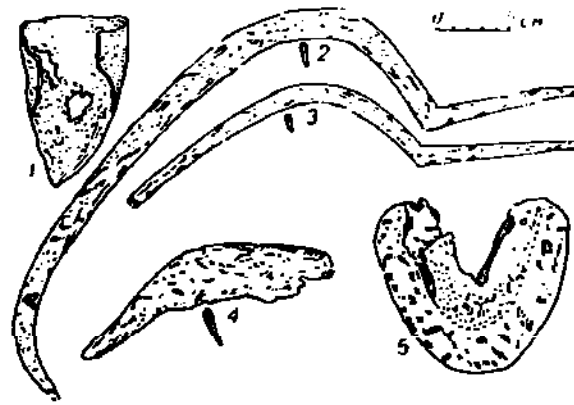

Рис. 22. Землеробські знаряддя з древнього Гродно:

1 — сошник; 2, 3 — серпи; 4 — уламок коси; 5 — окуття лопати (МИА, № 41, М., 1954, рис. 23).

Один наральник виявлено в Тмутаракані на Таманському півострові³.

Розкопками на території Москви в древньоруських культурних шарах, що відносяться до домонгольського та до післямонгольського часів, виявлено 2 парних сошники від двозубої сохи, 3 серпи і 4 жорна⁴.

Серпи і коси знайдено в Смоленську на території древнього міста⁵, серп — в Мінську на замчищі в культурному шарі домонгольського часу⁶. Сошник, 2 серпи, уламок коси, окуття заступа і зерна жита, пшениці, ячменю, гороху, кінських бобів та гречки виявлено в Гродно⁷ (рис. 22). В Суздалі знайдено чересло⁸, 2 уламки жорен вияв-

¹ В. Б. Антонович, Археологическая карта Вольской губернии, Труды XI АС, т. I, М., 1901, стор. 64.

² М. П. Кучера, Древний Плесеск, архів Інституту археології АН УРСР.

³ В. П. Левашова, вказ. праця, стор. 34.

⁴ М. Г. Рабинович, Великий посад Москви, КСИМК, вып. 57, 1955, стор. 32; його ж, Гончарная слобода в Москве, МИА, № 7, 1947, стор. 78; О. Н. Бадер, Материалы к археологической карте Москвы, МИА, № 7, стор. 121; Е. И. Горюнова, Итоги работ археологического надзора на строительстве второй очереди метрополитена, МИА, № 7, стор. 51.

⁵ ОАК за 1900 г., СПб., 1902, стор. 92.

⁶ В. Р. Тарасенко, Древний Минск, «Материалы по археологии БССР», т. I, Минск, 1957, стор. 233, 244.

⁷ Н. Н. Воронин, Древнее Гродно, МИА, № 41, 1954, стор. 56.

⁸ В. П. Левашова, вказ. праця, стор. 32.

лено у Володимирі на Клязьмі¹. В Старій Рязані знайдено кілька мотик, окуття лопати, 4 серпи, 5 кіс, 8 жорен і зерна жита, пшениці і проса². Найбільше землеробських знарядь з усіх древньоруських міст походить з Новгороду; тут знайдено 11 сошників (9 цілих, що не були в користуванні, та 2 уламки), 2 серпи і окуття лопати³. Уламок сошника виявлено також в урочищі Перинь біля Новгороду⁴. В Пскові знайдено сошник, мотику і 2 серпи⁵.

Важливий матеріал з історії землеробства дали також розкопки численних слов'янських курганних могильників Х—ХІІІ ст., які почалися в першій половині ХІХ ст.; в різних районах древньоруської території ще в дореволюційний період було розкопано багато тисяч окремих курганів. Найбільш значні розкопки провели В. Б. Антонович, С. С. Гамченко, К. М. Антонович-Мельник та інші дослідники на Подніпров'ї, переважно на території Київської, Волинської та Переяславської земель, Д. Я. Самоквасов у Чернігівській землі, А. Д. Чертков та А. С. Уваров у Владимирі-Суздальській землі, Н. Є. Бранденбург та Л. К. Івановський в Новгородській землі. Значну кількість древньоруських курганів також розкопали різні невідомі аматори, яких було багато в дореволюційний час.

Землеробські знаряддя були виявлені В. Б. Антоновичем під час розкопок в 1878 р. слов'янського могильника біля м. Житомира в урочищі Мальованка; в одному з курганів знайдено серп, який своєю формою нагадує сучасні серпи⁶. Кілька серпів виявлено в цьому могильнику розкопками С. С. Гамченка в 1886 р. Підводячи підсумки своїх спостережень над результатами розкопок, він відзначає землеробський характер господарства населення, яке ховало покійників в цьому могильнику. «Існування землеробства,— пише він,— підтверджується, між іншим, наявністю в могилах серпів»⁷.

Велику наукову цінність мали результати розкопок курганів в Чернігівській землі, що їх провадив Д. Я. Самоквасов, де поряд з іншими речами були виявлені і землеробські знаряддя та зерна культурних рослин. Так, під час розкопок великого древньоруського кургана в

¹ Н. Н. Воронин, Оборонительные сооружения Владимира XII в., МИА, № 11, 1949, стор. 230, 231.

² А. Л. Монгайт, Старая Рязань, МИА, № 49, 1955, стор. 164—165.

³ А. В. Арциховский, Раскопки в восточной части Ярославова дворца в Новгороде, МИА, № 11, стор. 174, 175; його ж, Раскопки на Славне в Новгороде, МИА, № 11, стор. 141, 146; його ж, Раскопки 1951 г. в Новгороде, СА, т. XVIII, 1953; його ж, Археологическое изучение древнего Новгорода, МИА, № 55, 1956.

⁴ В. В. Седов, Поселение XII—начала XV в. в Перыни, КСИИМК, вып. 62, 1956, стор. 110—111.

⁵ С. А. Тараканова, Древности Псковской земли, сб. «По следам древних культур. Древняя Русь», М., 1953, стор. 213; її ж, Раскопки древнего Пскова (1945—1947 гг.), КСИИМК, вып. 27, 1949, стор. 108, 112.

⁶ В. Б. Антонович, Раскопки в стране древлян, МАР, № 11, СПб., 1893, стор. 71.

⁷ С. С. Гамченко, Житомирский могильник, Житомир, 1888, стор. 66.

м. Чернігові, відомого під назвою Гульбище, знайдені рештки спалення якоїсь знатної людини; серед зброї та інших речей, покладених з покійником при спаленні, був «залізний серп, дуже поржавілий, що розпався на дрібні частини», а також «обвуглені зерна жита, ячменю або пшениці»¹. Серп і сокиру знайдено в іншому великому чернігівському кургані — Безіменному². В найбільшому і найбагатшому з чернігівських курганів — Чорній Могилі (X ст.), де було поховано двох багатих людей (один з них був, мабуть, князем, а другий — знатним отроком) і одну рабіню, виявлено серед багатьох інших речей — зброї, побутових речей, прикрас тощо — «до десяти серпів, які були поржавілі до такої міри, що в руках ламались на дрібні кусочки», а також «обвуглені хлібні зерна»³. Серп, сокира і кирка були знайдені в курганах біля с. Гушин (Чернігівського району)⁴.

Під час розкопок В. Завитневичем могильника на правому березі Дніпра, між устями Прип'яті і Березини, знайдено 3 серпи, 12 сокир і 2 пружинних ножиць, що використовувались для стрижки вовни⁵. Декілька серпів виявлено в курганах біля м. Заслава, Мінської області, А. Й. Лявданським⁶. В древньоруських курганах в Вілейському окрузі на Правобережжі р. Дісни знайдено 4 серпи і сокира⁷.

Найбільша кількість курганів була розкопана у Владимирській області на території древньоруської Владимиро-Суздальської землі; лише А. С. Уваров розкопав тут 7729 курганів. Розкопки А. С. Уварова відзначались дуже низьким науковим рівнем, але все ж таки вони виявили чимало речей, що мають велику наукову цінність; серед цих речей є землеробські знаряддя. В курганах Владимирської області знайдено 2 сошники, 5 серпів, кирку і 102 сокири⁸ (рис. 23).

Багато землеробських знарядь походить з курганів древньої Новгородської землі; тут було розкопано кілька тисяч курганів; Л. К. Івановський розкопав їх 5877⁹. В цих курганах знайдено 107 серпів, 88 кіс (рис. 23), 159 сокир і 2 мотики, що були зроблені з сокир шляхом повернення леза площиною поперек вуха і обуха. В Південному Прила-

¹ Д. Я. Самоквасов, Могилы Русской земли, СПб., 1908, стор. 196.

² Там же, стор. 197.

³ Там же, стор. 200.

⁴ Там же, стор. 193—194.

⁵ В. Завитневич, Формы погребального обряда в могильных курганах Минской губернии, Труды IX АС, т. I, М., 1895, стор. 241; його ж, Вторая археологическая экскурсия в Припятское Полесье, Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 6, К., 1892, стор. 64.

⁶ А. Лявданскі, Археологічні раскопки у м. Заславі Менской акругі, «Запискі Аддзелу гуманітарных навук», кн. 5, Працы археалагічнай камісії, т. I, Беларускай Акадэмія навук, Менск, 1938, стор. 70—74.

⁷ Е. Голубович и В. Голубович, Славянские поселения Правобережной Дисны в Вилейском округе, КСИИМК, вып. XI, 1945, стор. 132.

⁸ А. С. Уваров, Меряне и их быт по курганным раскопкам, М., 1878, стор. 116, 149; ИАК, вып. 15, 1905, стор. 156.

⁹ Л. К. Ивановский, Курганы С.-Петербургской губернии, МАР, № 20, СПб., 1896, стор. 35.

дожжі розкопки курганів провадив Н. Бранденбург, який виявив тут серп, косу, 16 лопат і 38 сокир¹. В Псковській області розкопував кургани В. І. Глазов, який знайшов в них косу і серп².

Землеробські знаряддя зустрічались також і в інших курганах, що були розкопані в різних місцях території древньої Русі.

Наведені тут знахідки древньоруських землеробських знарядь, звичайно, не відбивають тієї реальної їх кількості, яка існувала за часів

Рис. 23. Землеробські знаряддя з курганних могильників північних районів Русі: X-VII

1 — сошник з кургана біля с. Брембола, кол. Юр'ївського повіту, Владимирської губернії; 2 — серп з кургана біля с. Вєськово, того ж повіту; 3, 4 — серп та коса з курганів кол. С.-Петербурзької губернії (1, 2 — А. С. У в а р о в, Меряне и их быт по курганним раскопкам, М., 1878, стор. 116, 149; 3, 4 — МАР, № 20, СПб., 1896, табл. XIX).

Київської Русі. Знахідки древніх знарядь є взагалі порівняно дуже рідким явищем. Пояснюється це перш за все, як ми відзначали, недостатністю археологічних досліджень древньоруських пам'яток. Городищ, на яких велись археологічні розкопки, небагато; ще менше таких, де розкопки провадились на широкій площі. Неукріплені сільські поселення — селища, де жила основна маса сільського населення, що займалася землеробством і володіла землеробськими знаряддями, не розкопувались майже зовсім; виняток становлять кілька селищ, які були розташовані здебільшого навколо городищ і розкопувались побіжно з дослідженням останніх.

¹ Н. Бранденбург, Курганы Южного Приладожья, МАР, № 18, СПб., 1895, Приложение, стор. 100—129.

² В. И. Глазов, Гдовские курганы, МАР, № 29, СПб., 1903, стор. 37.

Але і на тих пам'ятках, які розкопувалися, землеробські знаряддя зустрічаються не так часто. Залізні частини знарядь праці мали велику цінність і переходили з покоління в покоління, аж поки не зношувались зовсім; ті знаряддя, які зношувалися або ламалися, якщо їх не можна було відремонтувати, використовувалися як матеріал для виготовлення нових речей. Саме цим пояснюється той факт, що землеробські знаряддя знайдені переважно на тих поселеннях, які були раптово спалені і зруйновані ворогом, а їх населення винищено або втекло, не встигнувши захопити з собою цінні речі, а потім не повернулось на старі місця.

Треба зазначити також, що не всі знахідки землеробських знарядь потрапили в науковий обіг. Багато з них, які були знайдені випадково або під час розкопок аматорів, залишились невідомими. Якщо такі речі навіть і потрапляли до музеїв, то не завжди нам відомо місце їх знахідок, що в значній мірі зменшує їх наукову цінність. Таких землеробських знарядь, які невідомо звідки походять, є в музейних збірках значна кількість.

Але і ті археологічні матеріали з історії господарства древньої Русі домонгольських часів, які має тепер історична наука, не залишають ніяких сумнівів у тому, що землеробство в цю епоху було основною, загальнопоширеною на всіх древньоруських землях галуззю господарства і що воно досягло високого на той час рівня технічного розвитку.

III. ОБРОБІТОК ГРУНТУ

Східнослов'янські племена унаслідували землеробську культуру від своїх попередників, які створювали її протягом тисячоліть. Скотарями і землеробами були вже племена пізнього неоліту, що заселяли лісостепову частину дніпровського Правобережжя¹. Значного розвитку досягло землеробство у мідному віці. Про землеробський характер господарства племен трипільської культури свідчать знахідки на їх поселеннях решток культурних рослин — ячменю, пшениці і проса та землеробських знарядь — кам'яних і кістяних мотик, кам'яних серпів, кам'яних зернотерок². У бронзовому віці відбувся перший великий суспільний поділ праці, який виявився у відокремленні землеробських племен від кочових, скотарських. Землеробські племена лісостепової смуги цього періоду знали уже більш досконале знаряддя обробітку ґрунту — дерев'яний плуг і використовували у виробництві тяглову силу тварин³. Ще вищого технічного рівня у землеробстві досягли племена раннього залізного віку. За скіфських часів племена лісостепової частини Східної Європи, за свідченням Геродота, виробляли хліб не лише для власних потреб, а й для експорту⁴.

Так на протязі тисячоліть у населення Східної Європи поступово відбувався культурний прогрес, зокрема в землеробстві, яке збагачувалося технічними досягненнями та новими видами культурних рослин. В часи, коли про слов'ян вперше згадують історичні джерела, землеробство у них досягло порівняно високого технічного рівня. Східнослов'янські племена I тисячоліття н. е., сприйнявши всі надбання землеробської культури своїх попередників, розвинули її далі. Вони досягли такого рівня продуктивності праці у землеробському виробництві, при якому став можливим другий суспільний поділ праці — відокремлення

¹ Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 49.

² Т. С. Пассек. Первые земледельцы, сб. «По следам древних культур», М., 1951, стор. 49; С. Н. Бибииков, Лука Врублевская, МИА, № 38, 1953, стор. 281; Нариси стародавньої історії Української РСР, стор. 56.

³ Нариси стародавньої історії Української РСР, стор. 86.

⁴ В. В. Латышев, вказ. праця, стор. 16.

ремесла від сільського господарства, виникнення майнової нерівності і класів, складання феодальних суспільних відносин і створення держави. Технічний розвиток землеробства в наступний період — в епоху Київської Русі — був основою соціально-економічного прогресу суспільства і розквіту культури.

Рівень розвитку землеробства визначається перш за все знаряддями обробітку ґрунту — найважливішим засобом у землеробському виробництві. Знаряддя обробітку ґрунту, що існували у східнослов'янських племен в I тисячолітті н. е. і в древньоруському суспільстві часів Київської Русі, можна поділити на дві основні групи — орні знаряддя, що застосовувалися за допомогою тяглової сили тварин, і ручні знаряддя. Головне значення у землеробстві тих часів мали орні знаряддя, які були більш продуктивними і якими оброблялася переважна більшість земельної площі.

Від орних, або рільничих, знарядь I тисячоліття н. е. і часів Київської Русі до нашого часу збереглися, головним чином, лише залізні робочі наконечники, які знаходять звичайно під час розкопок стародавніх поселень і частково могильників. Звертає на себе увагу різноманітність робочих наконечників стародавніх орних знарядь щодо їх форм і розмірів. Це було наслідком того, що вони належали різним за часом, конструкцією і функціональними якостями орним знаряддям.

Першу спробу класифікувати робочі наконечники стародавніх орних знарядь зробив Ф. А. Теплоухов, який поділив колекцію знарядь з поселень пермської чуді на 10 груп¹. В основу цієї класифікації були покладені розміри наконечників орних знарядь. Такого ж принципу дотримувався і А. Штукенберг при класифікації орних знарядь, знайдених на поселеннях древніх болгар². Але різниця наконечників за розмірами не завжди відповідає хронологічним, конструктивним і функціональним особливостям знарядь. Однакові розміри мали наконечники знарядь різних часів і різної технічної досконалості і, навпаки, у одночасових і однакових за своїми агротехнічними якостями орних знарядь часто були наконечники різних розмірів.

Різноманітні за розмірами і ті робочі наконечники орних знарядь, що знаходять під час розкопок древньоруських городищ. Дуже часто на одному і тому самому городищі виявляють наконечники орних знарядь, які за своїми розмірами дуже відрізняються один від одного. Така їх різноманітність значною мірою пояснюється тим, що в епоху Київської Русі ще не виробилися певні стандарти, як не було їх і пізніше, при виготовленні знарядь місцевими ковалями за замовленнями. Кожний замовник вимагав від майстра-коваля виготовлення знарядь таких розмірів, які йому здавалися найбільш зручними. На вимогу замовника або покупця в цьому відношенні могли впливати різні обставини, в то-

¹ Ф. А. Теплоухов. Земледельческие орудия пермской чуды. Пермь, 1892. стор. 12—16.

² А. Штукенберг. Земледельческие орудия древних болгар. Ученые записки Казанского университета, кн. 6-7. Казань, 1896, стор. 211—218.

му числі можливість сплатити вартість заліза, яке цінувалося дуже дорого, і вартість роботи майстра, яка залежала від розмірів знаряддя. Отже, розміри робочих наконечників орних знарядь в епоху Київської Русі були в певній мірі індивідуальні.

Після спроби Ф. А. Теплоухова класифікувати робочі наконечники орних знарядь довгий час ніхто не займався вивченням стародавніх

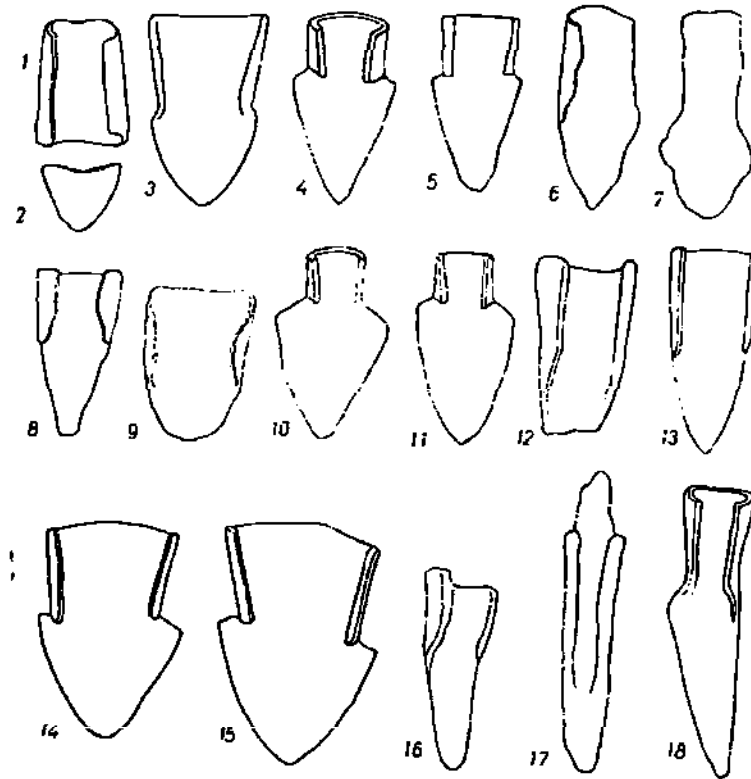

Рис. 24. Типи наконечників орних знарядь:

1—3 — наральники першої половини I тисячоліття н. е.; 4—9 — наральники другої половини I тисячоліття н. е.; 10—13 — древньоруські наральники; 14, 15 — древньоруські лемеші; 16—18 — древньоруські сохи.

землеробських знарядь, незважаючи на те, що кількість їх збільшувалася. Інтерес до них відновився лише в 30-х роках XX ст. після розкопок відомого Райковецького городища, де було виявлено багато нових знарядь землеробства. Спробу їх класифікації зробив В. І. Маслов в праці, присвяченій вивченню землеробських знарядь і техніки землеробства на лідставі райковецьких знахідок¹.

В. І. Маслов поділяє наконечники орних знарядь, знайдених на Райковецькому городищі, на дві групи — вузьколопатевої і широколо-

¹ В. І. Маслов, Рільницьке знаряддя і техніка за пам'ятками Райковецького городища феодальної доби, Наукові записки ІІМК АН УРСР, кн. I, 1937, стор. 46—48.

патеви, які відповідають різним в функціональному відношенні двом типам орних знарядь. В основу цього поділу автор поклав не лише розміри наконечників, але і їх форму. До першої групи він відносить наконечники, виготовлені з цілого куска заліза таким чином, що один кінець їх, в формі видовженого трикутника або клина, загострювався по краях і служив робочою частиною (лопаттю), а протилежний кінець розковувався широкою пластиною; боки цієї пластини загинались в поздовжньому напрямку і утворювали борти втулки, якою насаджувались знаряддя на дерев'яний стержень. До другої групи він відносить наконечники із значно ширшою лопаттю, яка мала біля втулки з обох боків симетрично розташовані плечики. Це знаряддя також виготовляли з цілої трикутної пластини: з обох боків її, приблизно по середині її довжини, робили два надрізи; нижня частина (від надрізів), що мала форму трикутника, служила робочою частиною (лопаттю), а верхня загиналась по краях в поздовжньому напрямку і утворювала втулку.

Найбільш правильною слід вважати таку класифікацію наконечників стародавніх орних знарядь, яка враховує їх конструктивні особливості, зв'язані з функціональним призначенням цих знарядь.

Виходячи з цього, робочі наконечники відомих нам стародавніх орних знарядь можна поділити на три основні групи: 1) вузьколопатеві наральники від рала без полоза та широколопатеві наральники від рала з полозом; 2) лемеші з череслами від плугів; 3) симетричні та асиметричні сошники від сох. Орні знаряддя, яким належали згадані групи наконечників, виникли в різні часи і поширювалися в неоднакових природних умовах, але співіснували в епоху Київської Русі (рис. 24).

Вивчення робочих наконечників орних знарядь, відомих нам з археологічних пам'яток, а також залучення даних етнографії дають можливість реконструювати стародавні орні знаряддя в цілому. Відповідно до трьох груп наконечників знарядь можна виділити три основні види орних знарядь, які існували в Київській Русі: рало, плуг і соха. Розглянемо кожний з цих видів знарядь окремо.

РАЛО

У Східній Європі орні знаряддя з'явилися передусім на території, найбільш придатній для розвитку орного землеробства. Це була зона лісостепу, де існували вільні від лісової рослинності простори з родючим чорноземним ґрунтом. Найдавнішим орним знаряддям було рало, виникнення якого слід відносити до часів появи орного землеробства — певно, до епохи бронзи. У слов'ян рало існувало, без сумніву, вже в епоху слов'янської спільності, про що свідчить однаковість його назви у всіх слов'янських мовах. Спільними для слов'янських мов є і назви окремих частин рала—«ральник», «наральник», «гряділь», «рукоятка»¹.

¹ L. Niederle, вказ. праця, стор. 41.

Таким чином, вже в цю епоху були вироблені загальні конструктивні риси рала, які залишалися потім протягом всього наступного періоду існування цього знаряддя.

Перше літописне свідчення про рало відноситься до другої половини X ст. Під 964 р. «Повесть временных лет» повідомляє про похід Святослава Ігоревича на хозар, які на той час брали данину з деяких слов'янських племен. По дорозі Святослав розповідає літописець, «налезе вятичи и рече вятичам: «Кому дань даете?» Они же рѣша: «Козаромъ по щлягу от рала даемъ»¹. Тут ралом названо не саме землеробське знаряддя, а певна земельна площа, яку обробляло окреме господарство за допомогою цього знаряддя і яка підлягала обкладанню даниною. Це літописне повідомлення свідчить про те, що рала були дуже поширеним типом орних знарядь, якими володіли домогосподарства.

Спочатку рало у слов'ян, мабуть, не мало залізного робочого наконечника, а було все дерев'яне. Застосування рала без наральника засвідчено етнографічними даними XVIII і XIX ст., оскільки в деяких місцевостях воно зберігалось як пережиток дуже давніх часів. Німецький вчений і академік російської академії А. Гільденштедт спостерігав його на Україні під час подорожі в 1768 р.² Рало розпушувало ґрунт кінцем дерев'яного стержня — ральника, який виготовляли з найміцніших порід дерева і найміцніших його частин. Такі знаряддя існували на Україні і в XIX ст., але вони в цей час використовувалися як культиватори по ораному ґрунту або після збирання деяких культур по м'якому ґрунту перед новим посівом.

У східних слов'ян вже у перші століття н. е. було поширено рало з залізним робочим наконечником, про що свідчать знахідки наральників на поселеннях культури полів поховань черняхівського типу. Тепер таких знахідок відомо п'ять (рис. 6). На черняхівському поселенні біля с. Ягнятин (Ружинського району, Житомирської області) знайдено уламок наральника (ніс)³. На поселенні біля с. Пражів (Житомирського району) виявлено втулку⁴. Друга втулка походить з поселення біля с. Єрківці (Переяслав-Хмельницького району, Київської області)⁵. Цілий наральник знайдено біля с. Волоського (Дніпропетровського району)⁶; довжина цього знаряддя 13,5 см, ширина 7,8 см. Другий цілий екземпляр походить з поселення біля с. Оселівці (Кельменецького району, Чернівецької області)⁷; розміри його: довжина 16,5 см, шири-

¹ Повесть временных лет, ч. I, стор. 46—47.

² А. Гильденштедт, Описание некоторых в Малой России употребляемых плугов, Технический журнал, 1804, т. I, ч. II, стор. 5.

³ Є. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, АП, т. I, стор. 168.

⁴ Там же, стор. 169.

⁵ Зберігається в фондах Інституту археології АН УРСР

⁶ О. Бодяньський, Звіт про археологічні дослідження в Надпоріжжі за 1952 р., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

⁷ Г. Б. Федоров, Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии, КСИИМК, вып. 56, стор. 8—9.

на леза 8,5 см і ширина втулки 9 см. Ще один цілий наральник знайдено на поселенні біля с. Кринички на урочищі Посад-Лабушна (Жовтневого району, Одеської області)¹; розміри його: довжина 15,5 см, ширина леза 8 см, ширина втулки 8,8 см.

За формою ці найдавніші наральники являли собою клиновидні симетричні знаряддя з довгастою вузькою лопаттю, яка поступово розширюється догори, і втулкою, ширшою від лопаті, з загнутими бортами. Такі знаряддя вироблялись з залізної пластини, викованої в формі рівнобедреного трикутника, вершина якого являла собою ніс наральника, а основа — втулку; кути основи загиналися в поздовжньому напрямку і утворювали борти втулки. Між бортами, які не сходились між собою, залишався широкий просвіт. Той бік, в який загиналися борти втулки, був нижнім в роботі, верхній бік був рівним, щоб зорана земля не гальмувала руху знаряддя.

Рис. 25. Оранка ралом. Фреска з часовні у Зноймі (Чехословаччина), на якій зображений легендарний чеський князь Пшемисл як орач (Л. Нидерле, Славянские древности, М., 1956, рис. 63).

Рала з вузьколопатовими наральниками для свого часу були великим агротехнічним досягненням. В порівнянні з ручними знаряддями і тими орними знаряддями, які не мали залізного робочого наконечника, вони означали крок вперед, оскільки давали можливість обробляти більш значні площі землі (рис. 25, 26). Вони набагато підвищували продуктивність праці і врожайність полів. Підкреслюючи значення орного знаряддя з залізним наконечником в суспільно-економічному розвитку, Ф. Енгельс писав, що завдяки йому «стало можливим у великому розмірі землеробство, рільництво, а разом з тим і практично необмежене для тодішніх умов збільшення життєвих припасів»².

В другій половині I тисячоліття н. е. рало з залізною робочою частиною поширилося на лісові райони східнослов'янської території. В археологічних пам'ятках того часу, досліджених в цих районах, знайдено кілька вузьколопатових наральників. До них належить наральник з слов'янського поселення VII—VIII ст. біля с. Волинцевого (Путивльського району, Сумської області)³. Волинцівський наральник за своєю формою нагадує наральник з поселень черняхівської культури: він являє собою симетричне клиновидне знаряддя з вузьким і довгастим лезом, що роз-

¹ Науковий архів ІМК АН СРСР в Ленінграді, спр. № 85/1909.

² Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, К., 1955, стор. 23.

³ Д. Т. Березовець, Дослідження на території Путивльського району, Сумської області, АП, т. III, стор. 249.

ширюється догори, і втулкою з загнутими бортами, яка ширше леза (повністю не збереглись). Довжина його 16,6 см, ширина леза 7 см (рис. 10, 1).

Подібними за формою і функціональними особливостями є два залізних наконечники орних знарядь, знайдені в культурних шарах VII ст. н. е. Старої Ладogi. Один з них являє собою знаряддя з симетрично довгастою клиновидною лопаттю, що круто розширюється догори, де знаходиться широка втулка, зроблена шляхом загну країв пластини; ширина втулки значно перевищує ширину лопаті¹. Другий

Рис. 26. Оранка, сівба і збирання урожаю. Мініатюра лицевого псалтиря кінця XII — початку XIII ст., рукопис Паризької національної бібліотеки (Агрикультура в пам'ятниках західного середньовіччя, М.—Л., 1936, рис. 15).

має в основному таку саму форму, але лопать його коротша і округла, що є результатом спрацьованості; площина її поката. Розміри наральника: довжина 13,6 см, ширина лопаті 8 см, ширина втулки 9,5 см² (рис. 12, 2, 3).

Орне землеробство з застосуванням знаряддя, що мало залізний робочий кінець, існувало в цей час і у неслов'янських племен лісових районів Східної Європи. Два залізних наконечники орних знарядь знайдено на мордовському городищі VI—IX ст. н. е. Ош Пандо (Дубенського району, Мордовської АРСР)³. Обидва вони подібної в основних рисах форми і є частинами двох однакових в функціональному відношенні орних знарядь. Це симетричні наконечники з лопаттю у вигляді трикутника і втулкою, яка ширше леза в одному екземплярі і рівна йому — в другому. Втулка має невеликі борти, які зроблено шляхом загну країв корпусу в верхній частині в поздовжньому напрямку. Характерною особливістю цих знарядь є їх невеликі розміри: одне з них має довжину 12 см і ширину 7 см, друге — довжину 14 см і ширину 6,2 см (рис. 13).

На підставі малих розмірів цих знарядь і рівної площини їх леза автор розкопок висловлює сумнів в тому, що вони використовувались як наконечники орних знарядь, якими орали за допомогою тяглової си-

¹ В. И. Равдоникас, Старая Ладога, СА, т. XII, стор. 39.

² С. Н. Орлов, К вопросу о древнем пашенном земледелии Старой Ладоги, КСИИМК, вып. 65, стор. 142.

³ П. Д. Степанов, К вопросу о земледелии у древней мордвы, «Советская этнография», 1950, № 3, стор. 161.

ли худоби. Він вважає, що знаряддя були своєрідними мотиками для обробітку землі¹. Однак немає ніяких підстав для визнання їх мотиками і для сумнівів в тому, що вони були частинами орних знарядь. Мотиками не могли бути знаряддя, у яких лезо мало форму трикутника з гострим носом. Не характерні для мотик і втулки з невеличкими бортами і розширеними краями, які могли тримати знаряддя на дерев'яному стержні лише тоді, коли воно зазнавало рівномірного тиску в одному напрямку. Викликає заперечення і твердження автора, що наконечники орних знарядь обов'язково повинні мати похилу площину леза і більші розміри. Археологічні і етнографічні матеріали дають чимало прикладів, коли робочі наконечники примітивних орних знарядь мають рівну площину леза і невеликі розміри. Отже, наконечники з городища Ош Пандо можна розглядати як частини орних знарядь.

Знахідки орних знарядь у лісових районах Східної Європи мають виключно важливе значення для висвітлення рівня розвитку землеробства у східних слов'ян в цілому. Залізні робочі частини орних знарядь незаперечно свідчать про заміну вирубного землеробства, яке тут панувало, землеробством орним. Застосування орного знаряддя з залізною робочою частиною поліпшувало якість обробітку ґрунту на вирубках, що дозволяло збирати врожай з однієї ділянки не 3—4 роки, як це характерно для вирубного землеробства, а протягом більш тривалого часу. Отже, оранка створювала можливість постійно обробляти звільнені від лісу ділянки.

Якщо орне землеробство було поширене в другій половині I тисячоліття в Приладожжі і басейні Оки, де умови для його розвитку не були найбільш сприятливими, то тим більше воно існувало в той час і в інших північних районах Східної Європи. Таким чином, в другій половині I тисячоліття н. е. орне землеробство стає панівним у всіх східнослов'янських племен. Вируб лісу в той час був, певно, підпорядкований в основному цілям орного землеробства, він був засобом очищення лісових ділянок, після чого вони оброблялися вже постійно. Тільки в окремих, найбільш несприятливих для орного землеробства районах, багатих лісом і бідних родючими ґрунтами, залишалась ще вирубна система.

Виникнення орного землеробства в лісових районах мало величезне значення для історичного розвитку східнослов'янського суспільства. Воно призвело до усунення різниці в соціально-економічному розвитку, що існувала між східнослов'янськими племенами лісостепових і лісових районів. А це було однією з передумов для етнічної і культурної консолідації східнослов'янських племен, а пізніше — для об'єднання їх в одній древньоруській державі.

Вузьколопатево рало (без полоза), що виникло у східних слов'ян лісостепової смуги в першій половині I тисячоліття н. е. і в другій по-

¹ П. Д. Степанов, К вопросу о земледелии у древней мордвы, «Советская этнография», 1950, № 3, стор. 166.

ловині поширилося на лісову смугу, існувало на східнослов'янських землях і в пізніші часи. Але якщо на початку свого існування (в першій половині тисячоліття) вузьколопатеve рало було основним і, очевидно, єдиним орним знаряддям у слов'ян, то пізніше воно продовжує застосовуватися поряд з іншими, більш доскональними знаряддями. В другій половині I тисячоліття н. е. вузьколопатеve рало співіснувало з широколопатеvim. В епоху Київської Русі вузьколопатеve і широколопатеve рала співіснують з плугом. Наявність вузьколопатевого рала в епоху Київської Русі підтверджується знахідками вузьколопатевих наральників на древньоруських поселеннях і городищах. Серед багатьох землеробських знарядь, знайдених на Райковецькому городищі, є 5 таких наральників (рис. 16, 1—3). Всі вони мають клиновидну форму і втулку, ширшу від лопаті. За розмірами вони різні: довжина від 14,4 до 19,5 см, ширина лопаті від 8,3 до 9,5 см. Втулки їх, зроблені шляхом загину у верхній частині країв лопаті, мають борти заввишки до 4,5 см і завдовжки приблизно на половину довжини корпусу. Два з зазначених наральників були з'єднані між собою: один вставлений в другий; залишається неясним, чи застосовувалися в такому стані ці наральники у виробництві, чи їх було з'єднано, щоб зручніше переховувати¹. Два наральники з вузькою клиновидною лопаттю походять з Пліснеського городища; один з них має довжину 16,5 см, ширину лопаті 7,5 см, ширину втулки 8,5 см; другий — довжину 16,5 см, ширину лопаті 6,2 см, ширину втулки 6,5 см (рис. 21, 1, 2).

Рало з вузьколопатевою робочою частиною було найбільш простим типом з числа стародавніх орних знарядь, відомих нам на східнослов'янській території на підставі археологічних пам'яток. Найважливішою рисою вузьколопатевих наральників, яка визначала функціональні особливості знаряддя в цілому, є те, що їх лопать була вужча від втулки. Така форма виключає можливість роботи знарядь в горизонтальному положенні, паралельно до поверхні ґрунту. Лопать наральника, вужча від втулки, не могла зробити борозну такої ширини, яка була б достатня для вільного руху по ній втулки. При горизонтальному положенні наральника втулка має лежати на одному рівні з лопаттю, а оскільки вона ширша, ніж лопать і та борозна, яку робить лопать, то обов'язково мусила б затискуватися в борозні і гальмувати рух знаряддя. Отже, втулка вузьколопатевого наральника під час роботи повинна знаходитися вище від лопаті, інакше кажучи, весь наральник мусить бути в похилому положенні, під певним кутом до поверхні ґрунту. Ширша в порівнянні з лезом втулка давала можливість тримати наральник більш міцно і стало на дерев'яному стержні. Завдяки цьому таке знаряддя могло подолати опір ґрунту, що падає на площу лопаті під певним кутом.

Рало з вузьколопатеvim наральником не могло підрізувати шар ґрунту горизонтально, як це робить, наприклад, плуг. Вклинюючись

¹ В. І. Маслов, вказ. праця, стор. 46—47.

своєю робочою частиною в ґрунт зверху під кутом, воно лише розпушувало його.

Поглиблюючись в ґрунт, вузьколопатовий наральник носом і гостримі краями лопаті прорізував борозну, а втулка розсувала землю з борозни на боки. Шляхом нахилу знаряддя в той чи інший бік можна було в певній мірі регулювати відвалювання землі в одну якусь сторону. Борозна, зроблена таким знаряддям, нагадує в розрізі форму наральника — внизу вона вужча і відповідає носові, а зверху ширша

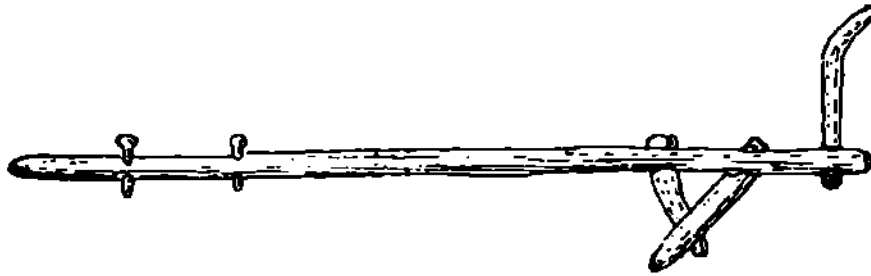

Рис. 27. Українське рало XVIII ст. без полоза за А. Гільденштедтом (Д. Зеленин, Русская соха, ее история и виды, Вятка, 1907, рис. 14).

і відповідає ширині лопаті. Між борознами в нижньому шарі орного поля залишалися смуги непорушеного ґрунту.

Наральники, що дійшли до нас як археологічні знахідки, не дають повного уявлення про конструктивні риси знарядь в цілому. Дерев'яні ж частини знарядь до нас не дійшли. Тому конкретне уявлення про будову вузьколопатового рала можна скласти лише за допомогою знарядь, відомих з етнографічних даних, які зберегли в собі риси стародавніх найпростіших знарядь і являють собою пережиток минулих часів (рис. 27).

Рало, яке описав і змалював у XVIII ст. А. Гільденштедт на Україні¹, за всіма даними стоїть дуже близько до рала, що існувало у східних слов'ян в I тисячолітті н. е. та в часи Київської Русі. Воно складалося з трьох головних частин: стебла, ральника і держака. Основу знаряддя становило стебло, яке являло собою жердину довжиною близько 3 м і товщиною близько 8 см. Характерною конструктивною особливістю цього знаряддя було те, що воно не мало горизонтального полоза. Замість нього воно мало косо поставлений ральник, який знаходився на віддаленні близько 45 см від заднього кінця стебла вниз і був прикріплений до останнього під кутом 45°; ральник являв собою дерев'яний стержень довжиною близько 50 см і товщиною близько 5 см. На кінець ральника одягалася втулкою робоча частина знаряддя — наральник. В кінці стебла знаходилася ручка, або держак, у вигляді косо поставленої догори палки, за допомогою якої здійснювалося управління знаряддям під час роботи. До переднього кінця стебла прикріплено ярмо для запрягання худоби.

¹ А. Гільденштедт, вказ. праця, стор. 5.

Описане Гільденштедтом українське рало показує основну схему будови знаряддя цього типу. Само собою зрозуміло, що кожний окремий екземпляр такого знаряддя міг мати свої особливості, що визначалися природною формою того дерева, з якого робилися ті або інші частини рала. Так, з етнографічної літератури і музейних збірок відомі такі знаряддя, різні частини яких зроблені з одного цілого дерева. Наприклад,

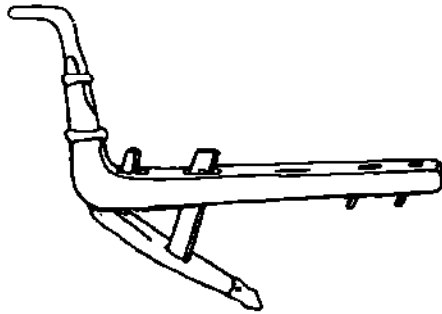

Рис. 28. Рало з похило поставленим ральником і вузьколопатовим наральником з с. Старосілля біля Києва (Київський державний історичний музей; «Советская этнография», 1952, № 4, стор. 74).

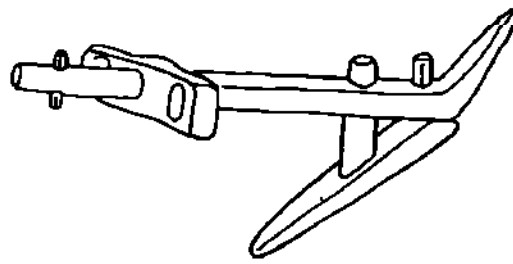

Рис. 29. Рало з похило поставленим ральником за етнографічними даними (Переяслав-Хмельницький краєзнавчий музей).

з стовбура і кореня або з стовбура і гілки одного дерева робили стебло і ральник або стебло і держак. Але ці особливості відрізняли кожне конкретне знаряддя від іншого лише в деталях, загальний принцип будови вузьколопатових рал був однаковий (рис. 28, 29).

Продуктивність праці при застосуванні рала з вузьколопатовим наральником була невелика. Ширина борозни дорівнювала ширині наральника і не перевищувала 8—10 см. Піднести продуктивність праці при використанні такого знаряддя можливо було за рахунок збільшення ширини борозни. Але розширити лопать наральника, що працював похило до ґрунту, було неможливо, бо тим самим збільшувався опір ґрунту, що падав на площу лопаті. Підвищення продуктивності праці вузьколопатових рал можна було досягти шляхом збільшення числа зубів в одному і тому ж знарядді, що дозволяло одноразово зорювати більшу смугу ґрунту (рис. 30).

Відомі рала, які мали два, три і навіть більше зубів. Як приклад візьмемо тризубе рало, поширене в XIX ст. на Україні і Кубані. Воно складається з трьох головних частин: стебла, колоди і зубів — ральників. Стебло в основному таке саме, як і в однозубому ралі. Колода являє собою брусок довжиною близько 1 м і діаметром від 15 до 20 см, прикріплений до заднього кінця стебла в поперечному положенні таким чином, що загальний вигляд рала нагадує букву Т. В колоду вроблено два ральники довжиною близько 45 см в похилому положенні, кінцями вперед, під кутом близько 45°; третій ральник, трохи довший від двох попередніх, вроблений в стебло в такому ж положенні, як і попередні.

Під час роботи знаряддя попереду йде ральник, вроблений в стебло, за ним трохи з боків йдуть два ральники, вроблені в брусок. Держак в цьому ралі відсутній, він тут зайвий, бо знаряддя тримається цілком стійко і без нього. Глибина борозни регулюється натискуванням на колону зверху; для цього на неї кладуть вантаж або просто натискають руками, йдучи позаду рала¹.

Рис. 30. Тризубе рало з с. Жукина, Вишедубечанського району, Київської області (Київський державний історичний музей; «Советская этнография», 1952, № 4, стор. 77).

Багатозубі рала робили одночасно стільки борозен, скільки зубів мало знаряддя, і, таким чином, за один хід зорювали значно ширшу смугу площі, ніж ту, яку могло зорати знаряддя з одним зубом. Але продуктивність орного знаряддя визначається не лише розмірами тієї площі, яка зорюється за певний час, а й якістю її обробітку. Щодо цього багатозубі рала не мають ніяких переваг, навпаки.

вони обробляють ґрунт гірше, ніж однозубі рала, бо роблять дуже мілкі борозни, розпушуючи лише тонкий верхній шар ґрунту. За пізніших часів багатозубі рала використовувалися лише як культиватори.

Рала з вузьколопатовим наральником мали ще багато агротехнічних недоліків. Вони залишали між борознами в нижньому шарі смужки незораного ґрунту, бо борозна, яку робить вузьколопатовий наральник, клином звужується донизу. Це один з найістотніших агротехнічних недоліків знаряддя, що діє під кутом до поверхні ґрунту. Цей недолік можна усунути лише шляхом повторної поперечної оранки. Другим, не менш важливим недоліком такого знаряддя було те, що воно не підрізувало шар ґрунту, а лише розпушувало його зверху, в результаті чого не знищувалися коріння бур'янів. Тому ділянки, що оброблялись подібними знаряддями, швидко заростали бур'янами, які забирали з ґрунту поживні речовини і вологу, заглушуючи культурні рослини.

Агротехнічні недоліки вузьколопатевого рала спричинили появу в другій половині I тисячоліття н. е. у східних слов'ян більш досконалого орного знаряддя — рала з широколопатовим наральником. Проте вузьколопатево рало існувало і в пізніші часи. В епоху Київської Русі воно застосовувалось для обробітку м'яких ґрунтів і для розпушування ріллі після оранки плугом твердих ґрунтів.

До найдавніших слов'янських поселень, де знайдено широколопатові наральники, належить Пастирське городище (Златопільського району, Черкаської області), на якому слов'янський шар датується VII—VIII ст.) Пастирське городище є визначною пам'яткою, розкопки якої дали велику кількість речей, дуже важливих для висвітлення різних питань історії і культури східних слов'ян. Разом з іншими речами тут

¹ О. Бережкович, Еволюція рільничого начиння на Кубані, Науковий збірник Ленінградського т-ва дослідників української історії письменства та мови, К., 1928, стор. 95.

знайдено багато землеробських знарядь і серед них 5 наральників симетричної форми¹. Їх широка лопать у вигляді трикутника з обох боків має зверху похилі плечики, що утворилися внаслідок надрізу країв корпусу, які, загинаються в верхній частині в поздовжньому напрямку, утворюючи втулку. Борти втулки не сходяться між собою, залишаючи просвіт. Ніс леза звичайно трохи зігнуто донизу, що робить поверхню леза похилою. В одному екземплярі по краях леза є наварені пластини. У всіх наральників з Пастирського городища леза ширше втулки. За розмірами вони неоднакові, але близькі один до одного: довжина від 16 до 17,5 см, ширина лопаті від 8 до 8,5 см, ширина втулки від 6,5 до 7 см (рис. 8).

Широколопатовий наральник знайдено на поселенні VII—VIII ст. у с. Сахнівці (Корсунь-Шевченківського району, Черкаської області)². За формою він цілком подібний до пастирських наральників, довжина його 16 см, ширина лопаті 9 см, ширина втулки 7 см (рис. 7).

Такий же наральник відомий з поселення VIII—IX ст. біля с. Пеньківки (Ново-Георгіївського району, Кіровоградської області)³. Він був знайдений разом з іншими речами в житлі у вигляді скарбу (скарб складався з наральника, 2 мотик, 2 сокир, 2 дужок від відер, 3 наконечників списів, іклів дикого кабана та точильного бруска). Розміри пеньківського наральника: довжина 19 см, ширина лопаті 11,5 см, ширина втулки 6,5 см (рис. 9).

Кілька широколопатових наральників знайдено на роменсько-борщівських городищах VIII—X ст., поширених на Лівобережжі Дніпра.

Два екземпляри походять з Новотроїцького городища (Лебединського району, Сумської області)⁴. За формою вони подібні до пастирських наральників. Один з них має широкі пластини, наварені по краях леза. Розміри цього знаряддя: довжина 18,5 см, ширина лопаті 10 см, ширина втулки 7 см; розміри другого наральника: довжина 16 см, ширина лопаті 8,5 см, ширина втулки 7 см (рис. 11). Один наральник такої ж форми знайдено на Битицькому городищі (Сумського району)⁵. Трохи іншим за своєю формою є широколопатовий наральник з Волинцівського городища (Путивльського району, Сумської області)⁶. Він також симетричний, має лезо ширше від втулки, але на відміну від інших широколопатових наральників не має зрізаних плечиків, втулка його опук-

¹ В. В. Хвойка, Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность, Труды XII АС, т. I, стор. 94—95; Древности Приднепровья, вып. II, табл. IV—V; фонди Київського державного історичного музею.

² В. И. Довженок и Н. В. Линка, Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось, МИА, № 70, стор. 105.

³ И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА, № 74, стор. 15, 19.

⁴ И. И. Ляпушкин, Отчет о работе Днепровского левобережного отряда Славянской археологической экспедиции ИИМК АН СССР в 1953 г., Научный архив Института археологии АН УРСР.

⁵ Д. Т. Березовец, Славянские поселения в устье Тясмина, КСИА, вып. 8, стор. 42, 43.

⁶ В. И. Довженок, Раскопки у с. Волинцево, Путивльського району, Сумської області, АП, т. III, стор. 255.

ла, трубчаста, розширена на кінці; його розміри: довжина 17 см, ширина лопаті 8 см, ширина втулки 5 см (рис. 10, 2).

Якщо напередодні утворення древньоруської Київської держави ареал поширення рала з широколопатеvim наральником співпадав з зоною лісостепу, то в часи Київської Русі воно вже поширюється майже на всю древньоруську територію, за винятком лише тих районів, де панувало вирубне землеробство.

На древньоруських городищах і селищах X—XIII ст. серед археологічних знахідок знарядь обробітку ґрунту найчастіше зустрічаються саме широколопатеві наральники. Вони знайдені на території всієї Київської Русі, в десятках пунктів — на городищах і відкритих поселеннях. На багатьох з них виявлено по кілька екземплярів широколопатевих наральників, зокрема на Княжій горі (рис. 11, 1, 2), в Сахнівці, Райках, Колодяжному, Городську, Новгороді, Лебідці (рис. 20, 2) та ін. Рало з широколопатеvim наральником було найбільш поширеним орним знаряддям в епоху Київської Русі.

Широколопатеві наральники часів Київської Русі зберігають основні риси форми знарядь цього типу попереднього періоду, але мають також і деякі відмінності, які полягають головним чином у тому, що у них збільшується ширина лопаті по відношенню до його довжини, а краї лопаті — лезо у багатьох екземплярів набуває опуклих обрисів. Здебільшого вони характеризуються також значнішою масивністю і розмірами. Довжина цих наральників становить 12,7—23 см, ширина лопаті 7—13 см, ширина втулки 6,3—11,5 см.

Найістотнішою ознакою широколопатевих наральників є те, що в них лопать завжди ширше втулки. Завдяки цьому таке знаряддя робить цілком достатню борозну для вільного руху по ній втулки, що знаходиться під час роботи на одному рівні з лопаттю. Це дозволяє при оранці тримати такий наральник в горизонтальному положенні. Для роботи в похилому положенні, під кутом до поверхні ґрунту, широколопатеві наральники були зовсім не придатні. Широка лопать не давала змоги подолати опір ґрунту, якби він падав під певним кутом на всю площу лопаті, а вузька втулка була зовсім не придатна для утримування наральника в похилому положенні.

На багатьох екземплярах широколопатевих наральників ніс трохи загнутий донизу, а по краях леза зверху є наварені залізні смуги. Знаряддя такої будови не могли б застосовуватися, якби знаходились під час роботи під кутом до поверхні ґрунту. В такому разі наральник не міг би різати ґрунт, а лише натискував би на нього зігнутиm носом, постійно вискакуючи з ґрунту. Наварені залізні смуги по краях леза при роботі наральника в похилому положенні заважали б сповзанню землі по поверхні лопаті і гальмували б рух знаряддя; наральник, пристосований для роботи в похилому положенні, повинен мати цілком рівну поверхню.

До типу широколопатевих наральників можна віднести також робочі наконечники орних знарядь, які являють собою трикутну лопату з

опуклою з одного боку і ввігнутою з другого поверхнею і з довгою чотиригранною ручкою. На древньоруській території наральники цього типу зустрічаються рідко. Відомо лише два екземпляри таких знарядь з Райковецького городища; автор праці про це городище називає їх зуб'ями сохи¹ (рис. 16, 4).

Наральники цього типу найбільш поширені в південній Болгарії, де вони зустрічаються на фракійських археологічних пам'ятках, що дозволяє вважати їх робочими частинами фракійського орного знаряддя². Висновок про фракійське походження знарядь цього типу, знайдених в Болгарії, аж ніяк, звичайно, не стосується тих знарядь, які були знайдені на Райковецькому городищі. Проте ми не можемо пояснити причин знаходження кількох екземплярів таких знарядь на древньоруській території, де вони не були поширені і де пануючим типом були втульчасті наральники. Єдине, що можна сказати з цього приводу, це те, що існування тут таких знарядь не було викликано їх особливими функціональними якостями. Робоча частина цих знарядь нічим істотним не відрізняється від звичайних широколопатових втульчастих наральників; вона являє собою опуклу з одного боку і ввігнуту з другого лопать, що має овальний ніс і, розширюючись догори, закінчується покатыми плечиками. Різниця лише в тому, що ці знаряддя прикріплювалися до дерев'яної частини рала (повзуна) залізною ручкою, а не втулкою.

В конструктивному відношенні рало з широколопатовим наральником нагадує багато в чому свого попередника — рало з вузькою лопаттю. Проте воно мало і принципово відмінні від останнього риси. Наральник у нього насаджувався не на похило поставлений стержень, а на горизонтальний полоз. Це рало мусило мати прилад для відвалювання землі, яка піднімалась наральником з борозни; без такого приладу лопать, що працювала горизонтально, не змогла б розсувати в боки зорану землю, а тому й рухатися вперед. Такий прилад складався, мабуть, з дощок, що були поставлені на ребро до поверхні ґрунту і під певним кутом до лінії руху знаряддя, подібно до того, як це спостерігається у примітивних знарядь цього типу пізнішого часу.

Вигляд і будову стародавнього рала з широколопатовим наральником і полозом можна уявити собі на підставі подібних знарядь, які існували як в Росії, так і в інших країнах в пізніший час і відомі з етнографічних даних³ (рис. 31). Ці дані свідчать про багато варіантів рала з полозом, що відрізняються окремими деталями будови, головним чином способом з'єднання полоза з гряділем (стеблом), але мають одну спільну рису, а саме: горизонтальне положення повзуна, на кінці якого знаходиться широколопатовий наральник.

¹ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, стор. 148, табл. V.

² Ж. Н. Выжарова, О происхождении болгарских пахотных орудий, М., 1956, стор. 12, 50.

³ L. Niederle, вказ. праця, стор. 45; Witold Hensel, вказ. праця, стор. 48—49.

Відомо також кілька екземплярів подібних знарядь, які знайдені в торфовищах і безперечно відносяться до стародавніх часів. Одне з таких знарядь виявлено в торфовищі біля с. Токарі (Сумського району) ¹. Воно зроблено з одного дерева, що розгалужується у вигляді крюка; довший його кінець являв собою гряділь (який цілком не зберігся), а коротший — горизонтальний повзун, або ральник. Довжина повзуна 0,65 м, висота 10 см, ширина (в місці, де починається розгалуження) 12 см. Нижня поверхня повзуна добре згладжена внаслідок роботи. Наральник на повзуні не зберігся, але безперечно він тут був. В тильному кінці повзуна, в п'ятці, зроблено вертикальний прямокутний отвір, куди встромлювалася палиця, яка була ручкою для управління знаряддям. Отвір є також на гряділі у місці вигину; цей отвір служив для приладнання стояка. Останній з'єднував гряділь з повзуном і служив для зміцнення знаряддя, а також для приладнання відвальної дошки, якщо вона тут існувала.

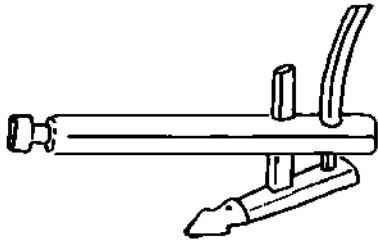

Рис. 31. Рало з горизонтальним повзуном і широколопатевим наральником за етнографічними даними (Переяслав-Хмельницький краєзнавчий музей).

Друге подібне орне знаряддя знайдено в торфовищі біля с. Сергеевськ (Стародубського району, Брянської області) ². Будова цього знаряддя дуже проста. Воно зроблено з суцільного дубового дерева у вигляді крюка, у якого довга сторона є гряділем, а коротка — ральником-повзуном (рис. 32). Певно, на ральнику знаходився залізний наральник, який не зберігся. Судячи з його положення по відношенню до гряділя, це знаряддя належить до типу рал, що працювали горизонтально. З тильного боку повзуна пророблено чотирикутний отвір, куди вставлялася ручка для управління знаряддям. Розміри знаряддя: довжина гряділя (від тієї точки, де він переходить у ральник, до кінця, що обламаний) 1 м; довжина ральника-повзуна 0,52 м, товщина у місці з'єднання гряділя і ральника 20 см, ширина повзуна по нижній поверхні 13 см.

Орне знаряддя з широколопатевим наральником і горизонтальним повзуном було більш досконалим від знаряддя, яке мало наральник з вузькою лопаттю. Виникнення і поширення цього знаряддя було значним прогресом у землеробстві і мало велике історичне значення. Воно було більш продуктивним, ніж рало з вузьколопатевим наральником і більш зручним в роботі. Воно не розпушувало ґрунт зверху, а підрізувало його горизонтально, робило ширшу борозну без додаткового витра-

¹ Д. Т. Березовець, Плуг з токарівського торфовища, «Археологія», т. VII. К., 1952, стор. 174.

² Знаряддя виявив автор даної праці в 1953 р. у дворі колгоспника серед дров; кінець гряділя було відрубано і вже спалено. Знаряддя зберігається в Інституті археології АН УРСР.

чання тягової сили, бо опір ґрунту тут падав не на площу поверхні наральника, а на вістря країв леза.

Рало з широколопатовим наральником і полозом вже не залишало між борознами в нижньому шарі ґрунту незораних смужок, як рало з вузькою лопаттю, а піднімало ґрунт суцільним рівним шаром; це робило непотрібною повторну перехресну оранку.

При горизонтальній оранці знаряддя підрізувало коріння бур'янів на полях, чого не досягалося оранкою в похилому положенні. Це надавало можливість успішно боротися з бур'янами, які є найнебезпечнішим

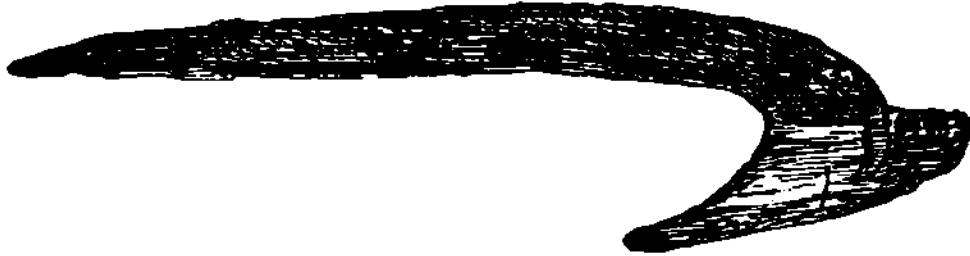

Рис. 32. Рало з торфовища біля с. Сергеевськ (фонди Інституту археології АН УРСР).

ворогом культурних рослин, і збагачувало ґрунт за рахунок їх перегною.

Степові трави були непереборною перешкодою для обробки вільних родючих ґрунтів лісостепових районів в той час, коли існувало лише таке знаряддя, яке могло працювати похило до поверхні ґрунту і не підрізувало шар ґрунту. Уявлення про степову рослинність на вільних ділянках в цих районах в давнину можна скласти на підставі того, якою вона була ще недавно на незайманих степових землях України і Росії. За свідченням П. Костичева, який вивчав флору Харківської і Воронежської губерній, з дикої рослинності тут переважали кустисті багаторічні злакові рослини з дуже довгою кореневою системою (тінець, тонконіг, ковила). Так, наприклад, коріння ковила у вигляді густої великої мочки йдуть на глибину більше метра. Крім злакових трав, на пухких ґрунтах ростуть різні види бур'янів: полинь, молочай, шалфей і т. ін. «Бур'ян,— зауважує дослідник,— як ліс, вище людського зросту, з найрізноманітніших рослин, з яких деякі стелються біля самої поверхні землі, тоді як інші виростають іноді до трьох аршинів заввишки»¹. Рало з широколопатовим наральником і полозом, яке підрізувало шар ґрунту горизонтально і знищувало бур'ян, ламаючи його коріння, дозволяло розширювати посівну площу за рахунок освоєння вільних площ в лісостепових районах.

Запровадження рала з широколопатовим наральником і полозом

¹ П. Костычев, Из степной полосы Воронежской и Харьковской губерний, «Сельское хозяйство и лесоводство», 1881, июль, стор. 267—268.

зменшувало трудомісткість землеробських робіт, збільшувало врожайність, підвищувало продуктивність землеробства, розширювало посівну площу. Все це мало велике значення для економічного розвитку країни. В епоху Київської Русі широколопатеве рало було основним орним знаряддям в сільськогосподарському виробництві. З усіх землеробських знарядь воно було найбільш поширеним як територіально, так і в кількісному відношенні. Територія його поширення охоплює всі древньоруські землі, де існувало орне землеробство, включаючи лісостепові та частково лісові райони.

ПЛУГ

Плуг згадується вперше в літопису майже одночасно з ралом) Як вже вказувалося, про рало йде мова в літопису під 964 р., коли розповідається про похід Святослава на Оку. Треба думати, що в'ятичі, які сплачували до цього данину хозарам від «рала», під час походу Святослава були ним підкорені і стали сплачувати данину київському князю. Але через деякий час в'ятичі позбавилися підлеглості Києву. Можливо, це сталося після смерті Святослава. У всякому разі сину Святослава, Володимирі, довелося знову підкорювати в'ятичів і обкладати їх даниною. В 981 р. князь Володимир «в'ятичи побѣди, и възложи на ня дань от плуга, яко же и отець его имаше»¹.

Деякі дослідники не схильні надавати особливого значення літописній згадці про плуг в 981 р., вважаючи, що тут йде мова про те саме знаряддя, яке раніш згадується у літопису під назвою рала. Так, Д. Зеленин, наприклад, додержується думки, що літописні назви «рало» і «плуг» означали одне і те ж знаряддя і різниця полягала лише в термінології. Ця різниця, на його думку, пояснюється тим, що «плуг» був книжним словом, яке вживалось в літературі, а «рало» було народною назвою². Проте автор не дає пояснення, чому в літопису вживається для визначення одного й того самого знаряддя в одному разі книжне слово, а в другому — народне. Таке тлумачення літописної згадки про плуг нам здається штучним.

Дійсно, важко припустити, що літописні згадки про рало і плуг відбивають зміну одного знаряддя іншим. В цих згадках немає підстав вбачати вказівку на те, що в 964 р. у в'ятичів існувало лише рало, а через 17 років, тобто в 981 р., воно зникло, а на його місце прийшов плуг. У в'ятичів, як і в інших місцях древньої Русі в X ст., рало і плуг існували одночасно та продовжували співіснувати і пізніше, про що свідчать писемні і археологічні джерела.

Згадка літопису про рало, а через деякий час про плуг ще не є свідченням про зміну одного знаряддя іншим. Це показує лише зміну

¹ Повесть временных лет, ч. I, стор. 58.

² Д. Зеленин, Русская соха, ее история и виды. Очерки из истории русской земледельческой культуры, Вятка, 1907, стор. 116.

назви одиниці оподаткування, бо в даному разі мова йде не про знаряддя як таке, а про податкову одиницю як певний господарський комплекс, куди входять всі необхідні в господарстві засоби виробництва. «Рало» як одиниця оподаткування, певно, була меншою, ніж «плуг», оскільки плугом, як досконалішим знаряддям, можна було обробити більшу площу землі. Якщо припустити, що співвідношення «рала» і «плуга» як одиниць оподаткування, що відбивають господарські комплекси певних розмірів, було таким самим, як «сохи» і «плуга» в Новгородській землі в XV ст.¹, то «плуг» в древній Русі визначав собою господарство, вдвоє більше, ніж «рало».

Зміна одиниці оподаткування у в'ятичів, на нашу думку, була викликана певними політичними міркуваннями Володимира Святославича, спрямованими на те, щоб повернути їх на бік Київської держави, і означала зменшення данини. Повідомлення літопису про те, що Володимир наклав на в'ятичів данину від «плуга», яку одержував його батько, треба розуміти як свідчення про збір данини з них від більших господарств (від плуга) у такому ж розмірі, у якому хозари, а потім Святослав збирали від господарств менших (від рала). Причому данину сплачували, мабуть, лише ті господарства, які за своїми розмірами могли бути дорівнені «плугові». Такі заходи стануть зрозумілими, коли врахувати те, що Володимир довелось включати в'ятичів у склад Київської держави вдруге, вже після того, як вони позбулися підданства київському князю.

Цілком зрозуміло, що «плуг» як одиниця оподаткування міг з'явитися лише тоді, коли він давно вже існував як землеробське знаряддя і був дуже поширеним. Отже, літописна згадка про «плуг» як податкову одиницю в другій половині X ст. свідчить, що він як землеробське знаряддя вже існував значно раніше, а в цей час був разом з ралом парним знаряддям в землеробстві.

Існувала думка, що плуг на Русі з'явився внаслідок запозичення його у німців. Ця думка особливо була поширена в німецькій історичній науці; її дотримувалися також і деякі російські вчені, наприклад Д. Зеленин². Але це твердження не має нічого спільного з історичною дійсністю. Насправді поява в древній Русі більш досконалого в порівнянні з ралом орного знаряддя є результатом самостійного розвитку техніки землеробства у східних слов'ян. Тепер на основі археологічних знахідок робочих частин орних знарядь можна в загальних рисах прослідкувати шляхи цього розвитку і, зокрема, походження древньоруського плуга від його більш простих попередників, місцева слов'янська належність яких не викликає ніяких сумнівів.

Найближчим попередником древньоруського плуга було слов'янське рало з широколопатовим наральником і горизонтальним полозом, поширене в Середньому Подніпров'ї, як ми бачили, ще в другій половині

¹ Д. Зеленин, вказ. праця, стор. 185.

² Там же, стор. 120.

I тисячоліття н. е. Це знаряддя можна розглядати як перехідне від рала до плуга, на що звернув увагу Л. Нідерле. Можливо, що плугом у загальнослов'янській мові спочатку називалось таке знаряддя, яке мало горизонтальний полоз, на відміну від рала з похилим ральником. Можна думати, що сама назва «плуг» походить від назви «полоза», як характерної і відмінної частини орного знаряддя, що підрізувало ґрунт горизонтально. Слово «плуг» має загальнослов'янське значення, а назва «полоз» в усіх слов'янських мовах морфологічно дуже подібна до «плуга»: в російській і українській — «полоз», в польській — «поз», в чеській — «плаз», в сербській — «плаз», в болгарській — «плуз»¹.

Походження древньоруського плуга від рала з полозом очевидне. Вже широколопатеve рало мало відвальну дошку, яка відсувала зорану землю в один бік. Перетворення рала в плуг відбувалося, головним чином, шляхом удосконалення відвального пристрою, а саме: пристосування його для перевертання ґрунту, а також додання приладу для відрізування шару ґрунту з боку неораного поля (чересло). Перетворення рала з полозом в плуг було наслідком природного процесу удосконалення орного знаряддя.

Як відомо, удосконалений плуг з лемешем, череслом, колісним передком і полицею, що перевертав шар ґрунту, з'явився в Європі ще в I ст. н. е. (в Римській імперії). Але в землеробському виробництві в цей період він ще не став основним знаряддям. В Західній Європі він набув поширення не раніше, ніж на Русі. Ще в другій половині I тисячоліття н. е. у Західній Європі панівним орним знаряддям було рало, подібне тому, яке існувало в той час у східних слов'ян. Італійський письменник VII ст. Ісідор Севільський в своєму творі «Етимологія» згадує такі частини орного знаряддя, яке він називає плугом: сошник, або леміш (vomer), гряділь (buris), розсоха (dentale)². Серед цих частин немає чересла, колісного передка і полиці, які характеризують плуг як знаряддя, призначене для перевертання шарів ґрунту.

У документі каролінгського часу, так званих «Статутах Адельгарда», складених в 822 р. для керівництва по упорядкуванню монастирських господарств у північно-східній частині Франції, згадуються серед інших землеробських знарядь і сільськогосподарського інвентаря два види плугів — великий і малий³. Що являло собою кожне з зазначених знарядь з цього документа не видно. Можливо, що малий плуг відповідав орному знаряддю типа рала, а великий плуг — знаряддю, яке підрізувало шар ґрунту і перевертало його. Будова цього плуга нам не відома.

Лише для другої половини X ст. західноєвропейські джерела дозволяють скласти конкретне уявлення про будову плуга. Вони засвідчують існування в цей період плуга з череслом в Англії. Наявність плужного

¹ L. Niederle, вказ. праця, стор. 50.

² Агрικольтура в пам'ятниках западного середньовіччя, М.—Л., 1936, стор. 21—22.

³ Там же, стор. 78.

ножа. або чересла, вказує на те, що знаряддя, яке його мало, було плугом у власному розумінні цього слова, тобто було здатне перевертати шари ґрунту. В літературному творі архієпископа Ельфріка (955—1000 рр.), відомому під назвою «Бесіда», який складено у формі запитань вчителя і відповідей учнів, говориться: «...запрягши волів і закріпивши леміш і ніж на плузі... кожний день я мушу зорювати ціле поле або ще більше»¹. Той же автор склав словник термінології з землеробства, з якого видно, які землеробські знаряддя існували в Англії в X ст. взагалі. В даному разі нас цікавлять такі слова, як «плуг», «леміш», «гряділь», «розоха», «дишло», «ярмо», «лопата», «мотика», «борона», «граблі», «коса»².

Як бачимо, історичні джерела показують, що в древній Русі і в середньовічній Західній Європі процес розвитку землеробських знарядь був в основному однаковий. До одного часу, а саме до другої половини X ст., відносяться згадки про плуг і в західноєвропейських історичних джерелах, і в древньоруському літопису.

Археологічні джерела свідчать про те, що плуг як знаряддя, пристосоване для перевертання ґрунту, існував у східних слов'ян не тільки в кінці X ст., як про це згадує літопис, а й раніше, принаймні вже в IX ст.

Так, на поселенні VIII—IX ст. біля с. Хотомель (Давид-Городокського району, Брестської області) в басейні Прип'яті серед різних речей знайдено 2 наральники і чересло³ (рис. 33). Умови знахідки чересла свідчать, що воно відноситься до часів не пізніше IX ст. Знахідка ж чересла є незаперечним доказом існування в той час плуга⁴.

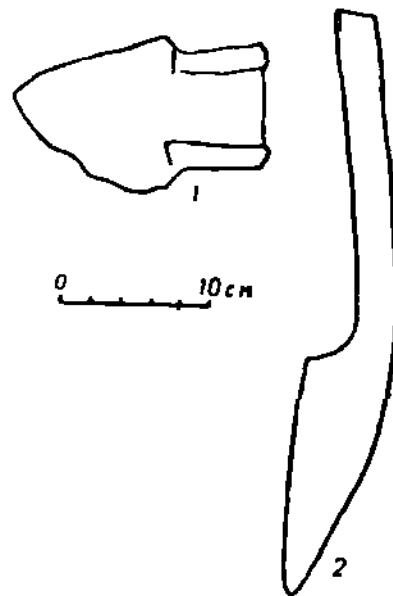

Рис. 33. Наральник і чересло VIII—IX ст. з городища біля с. Хотомель, (КСИИМК, вып. 68, М., 1957, стор. 93).

¹ Агрикультура в пам'ятниках западного средневековья, стор. 135.

² Там же, стор. 137—139.

³ Ю. В. Кухаренко, Раскопки на городище и селище Хотомель, КСИИМК, вып. 68, стор. 94—95.

⁴ Питання про час появи чересла на східнослов'янських землях має дуже важливе історико-економічне значення, оскільки воно є однією з головних і характерних частин плуга як знаряддя, що підрізує шар ґрунту. Дотепер невідомо жодної знахідки чересла на східнослов'янських землях, яке відносилось б до часів більш ранніх, ніж останні століття I тисячоліття н. е. Чересло з с. Коровинці (Недригайлівського району, Сумської області), що зберігається в Роменському краєзнавчому музеї, яке І. І. Ляпушкин вважає пам'яткою черняхівської культури (див. І. І. Ляпушкин, Памятники культуры полей погребений левобережья Днепра, КСИИМК, вып. 33, 1950, стор. 31—32), відноситься, певно, до XVII—XVIII ст. Воно знайдено випадково робітниками під час копання колодязя разом з керамічними посудинами черняхівської культури.

До найбільш ранніх древньоруських пам'яток, де знайдено частини плуга, належить Єкімауцьке городище на Подністров'ї (Резинського району, Молдавської РСР)¹. Це городище, як вважає автор його розкопок на підставі аналізу здобутого матеріалу, виникло в IX ст. і проіснувало десь до середини XI ст., коли було зруйноване і спалене кочівниками-печенігами, які під натиском військ Ярослава Мудрого з подніпровських степів просуваються на захід. З Єкімауцького городища походять леміш і чересло (рис. 19, 1, 2).

Таким чином, існування плуга на Русі в IX—X ст. незаперечно засвідчено археологічними джерелами. Певно, він уже в той час набув тут великого поширення. Зазначимо, що басейн Прип'яті, де розташовано селище Хотомель, не належить до числа районів, які за своїми природними умовами були найбільш сприятливі для застосування плуга. І якщо в IX ст. плуг існував в цьому районі, то це означає, що в той час він був поширеним знаряддям на Русі.

Саме до IX ст. відноситься розвиток феодального землеволодіння, виникнення Київської держави, поява міст як наслідок розвитку ремесла. Ці процеси ґрунтувалися на економічному піднесенні країни, що в свою чергу базувалось на розвитку і удосконаленні землеробства. Древньоруський плуг і був тим удосконаленим орним знаряддям, яке зумовило високий рівень економічного життя слов'ян в часи утворення Київської Русі.

Відома значна кількість лемешів і чересел, знайдених на древньоруських городищах. Але важко датувати їх певним століттям. Здебільшого вони знайдені на городищах, час існування яких визначається широкими хронологічними рамками, що охоплюють кілька століть. Речі, які тут знайдено, могли існувати протягом дуже довгого часу. А тривалість використання землеробських знарядь на одних і тих самих поселеннях в епоху Київської Русі можна уявити на підставі того, що ще в XIX ст. в селянських господарствах землеробські знаряддя переходили з покоління в покоління. Отже, не буде великою помилкою на підставі землеробських знарядь, знайдених в культурному шарі того чи іншого городища або поселення, характеризувати землеробську техніку для всього часу його існування.

Пам'яткою, яка має велике значення для вивчення техніки древньоруського землеробства, є городище на Княжій горі. Воно загинуло під час татарської навали, але речі, що були виявлені тут при розкопках, існували і в більш ранній період. Це городище за часом виникнення відно-

що і було для І. І. Ляпушкіна підставою датувати його часом існування цієї культури. Але проведені на цьому місці розкопки (див. Е. В. Махно, Розкопки на поселеннях першої половини I тис. н. е. в верхній течії Сули, АП, т. V, 1955, стор. 78) виявили, крім окремих черепків черняхівського посуду, також і речі XVII—XVIII ст., серед яких був і леміш. Не виключено, що леміш і раніше виявлене чересло були частинами одного і того ж знаряддя.

¹ Г. Б. Федоров, Городище Екімауць, КСИИМК, вып. 50, стор. 120—121; його ж, Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии, КСИИМК, вып. 56, стор. 17.

ситься до найбільш ранніх древньоруських поселень; воно згадується в літопису як місто Родня ще в 980 р. Виявлені на ньому речі характеризують виробництво, побут і культуру його жителів протягом тривалого часу — від X до XIII ст. Серед цих речей знайдено і частини плуга — лемеші та чересла в кількості 6 екземплярів¹ (рис. 14, 3—5).

Частини плуга — лемеші і чересла було виявлено під час розкопок городищ на Дівич-горі (рис. 15, 1, 2), Райковецького (рис. 16, 5—7), Колодяжинського (рис. 17, 3), біля с. Городища, біля с. Воїнська Гребля, древньоруських міст Пліснеська (рис. 21, 3), Суздаля, Рязані та ряду древньоруських поселень. На деяких з цих пам'яток знайдено по кілька екземплярів частин плуга, наприклад, на Райковецькому городищі їх налічується 4², а на городищі біля с. Городища, розкопки якого ще тривають, — 14³.

Знахідки частин плуга відомі також і з неслов'янських поселень X—XIII ст. на Волзі і Дону. Кілька таких знахідок є в колекції землеробських знарядь, зібраних на поселеннях волзьких болгар А. Штукенбергом⁴. Зустрічаються вони і під час розкопок хозарських поселень на Дону, що належать до так званої салтівської культури⁵.

Робочі частини древньоруського плуга — лемеші за формою в основному подібні до широколопатових наральників. Так само як і останні, лемеші мають широку клиновидну лопать і втулку з загнутими бортами. Краї лопаті у лемешів переважно округлі, ніс тупий. На багатьох лемешах по краях корпусу є наварені смуги, які розширюють корпус знаряддя і служать гострими робочими краями лопаті. Але лемеші відрізняються від наральників значно більшою шириною лопаті, що надає всьому знаряддю масивність. Розміри окремих екземплярів лемешів досягали довжини 35 см, ширини лопаті 17 см і ширини втулки 15 см. Знаряддя таких розмірів вже не могли зорювати ґрунт так само, як широколопатові наральники; щоб підняти смугу землі шириною, що дорівнювала ширині цього знаряддя, обов'язково були потрібні додаткові прилади — полиця і чересло.

Деякі з древньоруських лемешів втрачають симетричну форму, що наближує їх до лемешів пізнішого часу, розрахованих на те, щоб ширшою стороною леза підрізувати шар ґрунту з боку незораного поля, і пристосованих для того, щоб земля відвалювалася в бік ріллі. Асиметричні лемеші були знайдені на Княжій горі, на Райковецькому і Колодяжинському городищах. У цих лемешів одна з сторін лопаті, права або ліва за рухом знаряддя, має плечико, друга сторона рівна або майже рівна.

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стор. 32.

² В. К. Гончаров, Райковецкое городище, стор. 146.

³ М. К. Каргер, Отчеты о работах Галицко-Волынской экспедиции ИИМК АН СССР и ЛГУ в 1957—1958 гг., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

⁴ А. Штукенберг, вказ. праця.

⁵ И. И. Ляпушкин, Памятники салтово-маяцкой культуры, Труды Волго-Донской археологической экспедиции, т. I, МИА, № 62, 1958, стор. 117.

Разом з лемешами на древньоруських городищах і селищах зустрічаються чересла — частина знаряддя у вигляді залізного ножа з гострим лезом, тупою спинкою і довгим прямокутним держакком. Деякі екземпляри чересел мають довжину понад 50 см і ширину близько 8 см. Чересло становило дуже істотну частину древньоруського плуга. Його функцією було вертикально відрізувати смугу ґрунту від цілини, в той час як леміш підрізав цю смугу горизонтально і піднімав її.

Наявність чересла свідчить про те, що знаряддя пристосовувалось для перевертання шару ґрунту. Для орного знаряддя, яке не перевертало шар ґрунту, чересло було непотрібне; широколопатеве рало обходилося і без нього. Але для того, щоб підрізати, підняти і перевернути шар ґрунту, потрібно його відокремити, відрізати вертикально від незораного ґрунту, бо інакше підрізана лемешем скиба розриватиметься і піднята земля розсуватиметься на обидва боки.

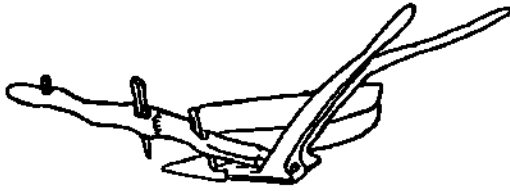

Рис. 34. Безколісний плуг з с. Старосілля біля Києва (Київський державний історичний музей; «Советская этнография», 1952, № 4, стор. 80).

Плуг з череслом обов'язково мусив мати полицю—пристосування для перевертання підрізаної лемешем смуги ґрунту вбік; в часи Київської Русі полиця була дерев'яною¹.

Таким чином, на підставі археологічних знахідок можна твердити, що древньоруський плуг мав леміш, чересло і полицю. Ці частини визначають функціональні якості древньоруського плуга як найбільш досконалого знаряддя часів Київської Русі, яке було пристосоване не тільки для того, щоб підрізувати шар ґрунту, а й перевертати його.

Древньоруський плуг пройшов певний шлях розвитку і удосконалення. В перший період свого існування він відзначався конструктивною простотою і багато в чому нагадував свого генетичного попередника — широколопатеве рало. Знаряддя, яке являло собою плуг на ранньому етапі його розвитку, продовжувало існувати і пізніше в деяких районах Росії і України, де умови ґрунту відповідали його функціональним якостям. Таке знаряддя мало чересло і полицю, що характерно для плуга, але, як і рало, не мало колісного передка (рис. 34, 35).

Згодом виникла потреба надати орному знаряддю стійкості в роботі, особливо в зв'язку з появою чересла. Гряділь, до якого прикріплювались леміш і попереду його чересло, під час руху знаряддя хитався вгору і вниз залежно від зміни швидкості руху і опору ґрунту. Від цього все знаряддя йшло в ґрунті нерівно, що заважало в роботі і позначалось

¹ В пізніші часи на м'яких ґрунтах застосовували плуги без чересла, що мали залізну полицю з гострим, виставленим наперед кутом, який розрізав шар ґрунту по вертикалі. За часів Київської Русі, коли плуги мали дерев'яну полицю, чересло було їх необхідною частиною при роботі на всяких ґрунтах.

на якості оранки. Цей недолік був усунутий за допомогою колісного передка, до осі якого прикріплювався передній кінець гряділя. Колісний передок надав стійкості всій системі, завдяки чому плуг став робити рівну борозну.

Можна думати, що в епоху Київської Русі співіснували плуги колісний і безколісний.

Основні конструктивні риси древньоруського плуга видно на одному з малюнків Кенігсбергського літопису. Як відомо, мініатюри цього

Рис. 35. Оранка безколісним плугом. Мініатюра з англосаксонського рукопису XIII ст. (Kwartalnik historii kultury materialnej, Warszawa, 1954, № 3, стор. 406).

літопису намальовано в XV ст., але вони є копіями більш древніх мініатюр, що відносяться до першої чверті XIII ст., і тому можуть бути історичним джерелом для висвітлення раніших часів. На малюнку, що ілюструє літописну розповідь про звичаї слов'янських племен, зображено процес оранки плугом. Плуг намальовано з лемешем і колісним передком¹. Чересла не видно, але воно, мабуть, було в оригіналі XIII ст. і опущено художником під час копіювання в XV ст. Дослідник мініатюр Кенігсбергського літопису А. В. Арциховський вважає, що на малюнку зображено не соху, а плуг, тобто знаряддя для перевертання землі пластами (рис. 36)².

В конструктивному і функціональному відношеннях древньоруському плугу відповідає пізніший український плуг, відомий на підставі етнографічних та історичних матеріалів (рис. 37). Український плуг, який існував в XVIII ст., описав вже згадуваний нами академік А. Гільден-

¹ Радзивилловская или Кенигсбергская летопись, т. I, фотомеханическое воспроизведение рукописи, СПб., 1902, арк. 7.

² А. В. Арциховский, Древнерусские миниатюры как исторический источник. М., 1944, стор. 24.

штедт. Найдокладніший опис плуга, відомого з етнографічних матеріалів XIX ст., наводить Д. Зеленин у своїй праці про руські орні знаряддя¹.

Всі частини українського плуга XIX ст., за винятком лемеша і чересла, зроблені з дерева. Центральною його частиною, яка зв'язує всі інші частини в одну систему, є гряділь, або дишло, — досить товста жер-

Рис. 36. Оранка плугом в древній Русі. Мініатюра Кенігсберзького літопису.

дина довжиною близько 3 м, товстіша з заднього кінця і тонша з переднього. Задній кінець гряділя з'єднується з робочими частинами плуга, а передній — з віссю колісного передка.

Біля заднього кінця гряділя за допомогою окремої частини, що називається стовбою, прикріплюється полоз з лемешем і полицею, попереду полоза — чересло, а до самого кінця — чепіги, за допомогою яких орач керує знаряддям.

Довжина полоза звичайно близько 70 см. На передній кінець полоза, який називається колодою, настромлюється втулкою леміш. Для з'єднання полоза з дишлом служить так звана стовба, що являє собою дерев'яний брус, вужчий кінець якого укріплюється в полозі біля лемеша, а верхній — в дишлі. Відстань між полозом і дишлом дорівнює звичайно близько 20 см. Під час роботи стовба зазнає дуже великого тиску, тому вона виготовляється з твердого дерева, переважно з дуба.

Дуже важливою частиною плуга є прилад відвалювання і перевертання землі, який називався полицею. Це прямокутна видовжена дошка довжиною близько 1,5 м і шириною 75 см з рівною поверхнею, один кінець якої прибито до стовби, а другий — до правої чепіги.

¹ Д. Зеленин, вказ праця, стор. 83—87.

Від заднього кінця полоза, який товще переднього, так званої п'яти, відходять чепіги — ручки для управління плугом. Звичайно полоз і чепіги становлять одне ціле і виготовляються з одного дерева: полоз з стовбура, чепіги — з гілок. Чепіги довжиною близько 1,5 м направлені догори під тупим кутом до полоза. Внизу чепіги поставлені поруч, вгорі

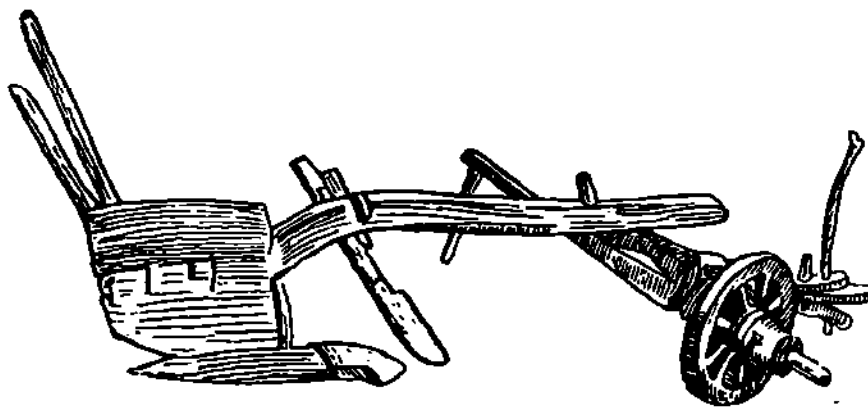

Рис. 37. Український плуг (Збірник Полтавського державного музею ім. В. Г. Короленка, т. I, Полтава, 1928, стор. 75).

вони поступово розходяться в різні боки, віддаль між їх кінцями досягає 70 см і більше. На середині своєї довжини чепіги з'єднуються між собою дерев'яною перекладиною. В ліву чепігу вставляється на відстані близько 10 см від полоза задній кінець дишла. До правої чепіги прикріплюється задній край відвальної полиці.

Чересло вроблено в гряділь попереду полоза. В цьому місці гряділь має вигин вгору, який збільшує відстань між ним і землею і не дає бур'янам забиватися між череслом і гряділем. Разом з вигином вгору гряділь має в цьому місці вигин вліво, завдяки якому чересло знаходиться зліва від лінії руху лемеша. Звичайно чересло прикріплюється під гострим кутом до ґрунту і повернуто вістрям леза вперед.

Колісний передок плуга складається з осі на колесах і так званого правидла. Ліве колесо, яке проходить борозною, завжди більше правого, що йде по незораній землі; різниця в їх радіусі дорівнює глибині борозни і становить близько 10 см. Зверху на вісь накладається передній край дишла. Пересуваючи цей кінець взад і вперед, регулюють глибину оранки: чим довша віддаль між передком і лемешем, тим глибше оре плуг. Правидло являє собою дерев'яний брус довжиною до 1,5 м, укріплений своїм заднім кінцем в подушку осі з правого боку, звідки йде трохи вліво. До правидла спереду приєднується в'їще, яке служить для кріплення ярма.

Робота плугом проходить таким чином: чересло відрізує шар землі збоку, леміш підрізує його знизу і, трохи піднімаючи, передає на полицю, яка його перевертає.

Глибина оранки регулюється також за допомогою клинків, що вби-

ваються в місце з'єднання гряділя з чепігою: забиваючи клинок вище гряділя, піднімають кут між полозом і дишлом, завдяки чому плуг оре глибше; і, навпаки, забиваючи клинок знизу гряділя, опускають передній кінець його і тим самим встановлюють плуг на меншу глибину. Регулювання ширини оранки провадиться за допомогою клинків, що вбиваються в місці з'єднання чересла з дишлом: забиваючи клинок праворуч знизу з боку лемеша, повертають кінець чересла з борозни на незорану площу, від чого різак бере ширшу смугу; і, навпаки, забиваючи клинок ліворуч зверху, повертають чересло на оранку і плуг становлять на меншу ширину.

Плуг обслуговувався звичайно двома особами — плугатарем, який керував знаряддям, та погоничем худоби.

У більшості українських плугів, відомих за етнографічними даними, леміш має форму прямокутного трикутника з пером, скерованим в бік борозни. Але, за цими ж даними, відомі також екземпляри плуга, у яких леміш має симетричну форму. Подібний плуг, наприклад, зберігався до Великої Вітчизняної війни в Полтавському краєзнавчому музеї. Фото цього плуга вміщено в збірнику музею¹. Саме ці лемеші становлять для нас значний інтерес, оскільки вони подібні до древньоруських лемешів, які були переважно симетричної форми, з двома плечиками з обох боків леза.

В конструктивному і функціональному відношеннях українському плугу подібний російський сабан, що був поширений в східних степових районах Росії.

Із засвідчених етнографічними даними плугів український плуг XVIII—XIX ст. і російський сабан є найбільш простими орними знаряддями, що підрізують і перевертають шар ґрунту. Вони ще зберігають в собі основні конструктивні і функціональні риси, характерні для древньоруського плуга. На Україні і в Росії в XIX ст. існували ще, як уже зазначалось, плуги і без колісного передка, які зберегли в собі найбільш архаїчні риси.

Древньоруський плуг був більш продуктивним знаряддям в порівнянні з ралом. За допомогою плуга прискорювався процес обробітку ґрунту. Але найбільше значення плуга полягає в якості обробітку ґрунту. Як відомо, метою обробітку ґрунту було зробити його найбільш сприятливим для вирощування культурних рослин. Головною умовою цього є оранка з перевертанням зораного ґрунту таким чином, що верхній і нижній шари змішуються між собою. Полиця як прилад для перевертання ґрунту являла собою дуже важливий винахід, який був здійснений шляхом поступового удосконалення знаряддя в процесі його практичного застосування. Щоб уявити собі значення цього винаходу, нагадаємо, що наука протягом другої половини XVIII ст. працювала над створенням теорії відвалу землі, хоча практично прилад для цього вже

¹ Збірник Полтавського державного музею ім. В. Г. Короленка, т. I, Полтава, 1928, стор. 75.

існував і потребував тільки удосконалень; ряд теоретичних досліджень і експериментів лише в 1830 р. завершився створенням теорії відвальної полиці.

Завдяки розпушуванню на значну глибину з перевертанням підрізаного шару ґрунт набуває такої структури, яка сприяє проникненню води, повітря і тепла, а також рівномірному розподілу і збереженню води в усьому орному шарі. За таких умов у ґрунті швидше відбуваються біохімічні процеси, які збагачують його поживними речовинами. Обробіток ґрунту плугом насичує його верхні шари поживними речовинами за рахунок нижніх шарів, куди вони проникають з вологою і де не можуть бути використані культурними рослинами з їх відносно коротким корінням. Одне з найважливіших завдань оранки — знищення бур'янів, що досягалося вже за допомогою широколопатевого рала, стало ще більш доступним для древньоруського плуга.

На древньоруських поселеннях в лісостепових районах частини плуга часто знаходять разом з широколопатовими і вузьколопатовими наральниками; причому наральників зустрічається значно більше, ніж лемешів і чересел. На Райковецькому городищі, наприклад, що раптово загинуло і було цілком розкопано, внаслідок чого на ньому виявлені всі знаряддя, що ними користувалися його жителі, було знайдено 4 плуги, 13 широколопатових і 5 вузьколопатових рал.

Плуг був найбільш досконалим орним знаряддям, але за допомогою його не можна було повністю забезпечити обробіток ґрунтів, особливо тих, які оралися вперше або після тривалого їх відпочинку (перелогові землі). Плуг піднімав тверді трав'янисті пласти ґрунту, перевертав їх, але не міг добре розпушити. Для цього ще необхідно було рало. Знавець руських землеробських знарядь Д. Зеленін писав про український плуг, що ним самим аж ніяк не міг обійтися землероб для обробітку довго не ораного ґрунту. «Посіяти на землю, яка була зорана лише плугом,—зазначав він,—було б цілковитою нісенітницею. Після і крім плуга необхідно ще рало і борона»¹. Те ж саме говорить про роботу рала і А. Гільденштедт: «Рало використовується частково для того, щоб зоране великим плугом поле пройти поперек, частково ж для того, щоб покрити землею озимі посіви, які зроблені на незораному полі, де була ярина»².

Певно і в древній Русі в лісостепових районах на твердих ґрунтах — заново освоєваних або перелогових землях — практикувалися два процеси обробітку землі — оранка плугом і розпушування ріллі ралом. Про це ми маємо, правда, побічні свідчення літопису. Характеризуючи діяльність Володимира в галузі запровадження християнства і розповсюдження письменства, літописець порівнює його з орачем, що «землю взора і умягчи»³. Такі два процеси обробітку ґрунту—оранка і роз-

¹ Д. Зеленін, вказ. праця, стор. 113.

² А. Гільденштедт, вказ. праця, стор. 5.

³ Повесть временных лет, ч. I, стор. 102.

пушування застосовувалися, певно, також і на ділянках, що були під однорічним або дворічним паром за трипільної або двопільної системи сівозміни.

Древньоруський плуг був знаряддям не лише досконалішим, ніж рало, а й більш складним і дорожче коштував. Рало міг виготовити кожний древньоруський селянин сам, воно вимагало небагато металу. Для того, щоб виготовити плуг, потрібні були фахові знання, майстер-

Рис. 38. Оранка плугом, запряженим у дві пари волів. Мініатюра XI ст. з календаря Котона Тіберія. Англія. (Kwartalnik historii kultury materialnej, Warszawa, 1954, № 3, стор. 409).

ність і, головне, — значна кількість металу, який в древній Русі, як і в усіх країнах за часів середньовіччя, цінувався дуже дорого. Тому плуг міг мати не кожен древньоруський селянин. Ті селяни, які його не мали, мусли користуватися простішим і дешевшим ралом.

Для застосування плуга необхідна певна кількість робочої худоби, якої не було у значного числа селянських господарств в древній Русі. Відомо, що подібний до древньоруського український плуг потребував не менше як дві пари волів або коней, тому не всі господарства на Україні в XIX ст. обробляли землю плугом, незважаючи на те, що переваги плужного обробітку були добре відомі кожному селянинові. За спостереженнями українського етнографа В. І. Василенка, в Полтавській губернії в XIX ст. багато селян обробляли землю ралом, бо для плуга у них не було достатньої кількості тягла¹. Мабуть, не меншої кількості робочої худоби вимагав і древньоруський плуг (рис. 38). Це також було однією з причин того, що в древній Русі певна кількість селянських господарств, яка не мала такої великої кількості худоби, була змушена обробляти свої поля лише ралом, яке потребувало її вдвоє менше, ніж плуг.

¹ В. И. Василенко, Земледелие по украинским народным воззрениям, Полтава, 1893, стор. 18.

СОХА

У лісових районах Східної Європи найдавнішою формою землеробства було вирубне, вогневе; тут, щоб засіяти землю, її перш за все звільняли від лісу. Засобом звільнення лісових ділянок для посівів були вируб і спалення вирубленого лісу. Пропалення ґрунту становило також і головний засіб його обробітку для посівів. Для розпушування ґрунту використовувалися примітивні знаряддя, переважно дерев'яні, продуктивність яких була дуже низькою.

Збільшення продуктивності праці в землеробстві при вирубній системі могло здійснюватися головним чином шляхом запровадження більш досконалих орних знарядь. Природно, що таке технічне удосконалення в землеробстві, як орне знаряддя з залізною робочою частиною — наральником, що з'явилося в лісостепових районах в перших століттях н. е., не могло довго залишатися невідомим і в лісових районах. Треба думати, що орні знаряддя в лісових районах східнослов'янської території поширилися внаслідок запозичення з тих районів, де орне землеробство існувало раніше, а саме з лісостепових місцевостей. Так, наральники VII—VIII ст. н. е. з слов'янських поселень лісових районів дуже близькі за формою і функціональними якостями до наральників з поселень черняхівської культури.

Дальший розвиток орного землеробства в лісових районах привів до появи такого знаряддя, яке найбільш відповідало природним умовам цих районів, в першу чергу умовам ґрунту. Таким знаряддям була соха в різних її видах.

Руські сохи, відомі з етнографічних даних, в конструктивному відношенні відзначались великою різноманітністю на різних територіях їх поширення, що відповідало неоднаковим умовам ґрунту. Але в основному всі види руських сох можна поділити на дві групи: сохи, які працюють похило до ґрунту і зверху розпушують його, і сохи, які працюють в горизонтальному положенні і знизу підрізують шар ґрунту. До першої групи належать сохи з симетричним сошником, представниками яких є всі однозубі і багатозубі сохи, а також деякі види двозубих сох. До другої групи належать двозубі сохи з асиметричними сошниками. В функціональному відношенні сохи першої групи подібні до вузьколопатевого рала, а деякі з них, наприклад однозубі, схожі з ним і за конструктивною будовою; сохи другої групи в функціональному відношенні подібні в певній мірі до широколопатевого рала, проте за конструкцією вони дуже відрізняються від нього.

З древньоруських поселень лісових районів відома значна кількість сошників. Одні з них мають симетричну форму і подібні до наральників з вузькою лопаттю, але відрізняються від них більш здовженою і округлою втулкою (рис. 23, 1)¹; такі сошники були наконечниками од-

¹ А. С. Спицын, Владимирские курганы, ИАК. вып. 15, 1905, стор. 156; А. С. Тараканова, Раскопки древнего Пскова (1945—1947 гг.), КСИИМК, вып. 27,

нозубих і багатозубих сох. Інші сошники мали асиметричну форму, одна сторона їх, яка була ріжучою, ширше другої і виступала у вигляді вигнутого леза (рис. 12, 1) ¹; ці сошники були наконечниками двозубих сох.

Прикладом однозубих сох, близьких у функціональному відношенні до рала без полоза, можуть бути сохи — цапульки і черкуші, що існували в Росії ще в ХІХ ст. і засвідчені етнографічною літературою. Ха-

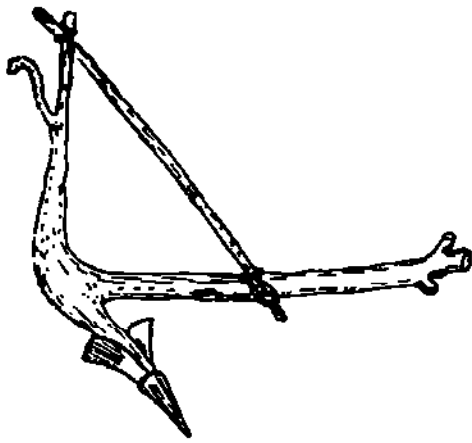

Рис. 39. Білоруська сошка (Матеріали по етнографії Росії, т. 1, СПб., 1910, стор. 48).

актерною особливістю цих знарядь є те, що вони не підрізують ґрунт, а бороздять його — дряпають (російське — цапают, цапают) і прочеркують; звідси походять і їх назви ². До цього типу знарядь належить також і білоруська сошка, що існувала на Поліссі в ХІХ ст. (рис. 39). Описаний етнографом екземпляр білоруської сошки складався з дубового міцного стовбура з товстим суком біля кореня і одного відгалуження кореня. Стовбур являв собою основу знаряддя — стебло, сук служив розсохою, на яку настромлювався сошник, відгалуження кореня використовувалося як держак, за допомогою якого здійснювалося управління знаряддям. До переднього кінця стовбура прикріплювалася тяга для за-

прягання коня. З боків сошника пристроювалися дві дощечки — полиці, які служили для розсування землі по обидва боки борозни ³.

Відомі також і багатозубі сохи з двома, трьома і навіть більше сошниками, зроблені за таким же принципом, як і багатозубе рало. До недавнього часу на півночі (в Череповецькому районі, Вологодської області) зберігалась п'ятизуба соха, яка нагадує за своєю формою великий гребінь. Основною частиною цієї сохи є трапецієвидна дошка, з нижнього широкого краю якої зроблені ральники, що нагадують зуб'я гребеня; ці ральники на кінцях мають залізні сошники. На верхньому краї дошки знаходиться голівка, за допомогою якої дошка приєднується до поперечного бруса. До цього бруса прикріплюються го-

стор. 108—112; А. В. Кирьянов, История земледелия Новгородской земли X—XV вв., МИА, № 65, стор. 316.

¹ С. Н. Орлов, Остатки сельскохозяйственного инвентаря VII—X вв. из Старой Ладogi, СА, т. XXI, стор. 349; Т. Н. Никольская, Древнерусское селище Лебедка, «Советская археология», 1957, № 3, стор. 183; И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА, № 74, стор. 321.

² Д. Зеленин, вказ. праця, стор. 11.

³ А. К. Сержпутовский, Земледельческие орудия Белорусского Полесья. Материалы по этнографии России, т. 1, СПб., 1910, стор. 48.

лоблі і держак; останнім регулюється положення ральників в роботі і тиск на них, від якого залежить глибина борозен¹.

Більш досконалим орним знаряддям в лісових районах була двозуба соха з асиметричними сошниками. Вона з'явилася у східних слов'ян, певно, одночасно з плугом і за призначенням подібна йому, але призначалася для роботи в інших природних умовах. Поява цього знаряддя була найвищим досягненням землеробської техніки за часів Київської Русі в лісових районах.

Є підстави відносити виникнення двозубої сохи до часів не пізніше X ст. Важливою в цьому відношенні є знахідка асиметричного сошника на Новотроїцькому городищі VIII—X ст. н. е.² (рис. 11, 3). Автор розкопок помилково вважає цей сошник втульчастим череслом, проте його форма і розміри зовсім не характерні для чересел, добре відомих з багатьох археологічних знахідок і етнографічних збірок. Знаряддя має асиметричну форму. Одна сторона його (права по лінії руху знаряддя) утворює загальну пряму лінію по лезу і втулці, друга (ліва) — являє собою ножовидне лезо, вузьке на кінці і широке біля втулки, де воно закінчується шийкою. Втулка зроблена шляхом загину верхніх країв корпусу в подовжньому напрямку; борти втулки не сходяться. Загальна довжина знаряддя 30 см, довжина леза близько 17 см, ширина леза 7,5 см, ширина втулки 7 см.

Асиметричний сошник від двозубої сохи відомий також з Старої Ладogi, де він був знайдений в культурних шарах IX—X ст.³ Це довгасте і вузьке знаряддя, одна сторона якого (права по лінії руху) пряма, друга (ліва) — округла. Втулка зроблена шляхом загину країв корпусу, довга, вона довше леза сошника; у втулці збереглися рештки дерева (рис. 12, 1).

Сошник від двозубої сохи, який відноситься до XI—XII ст., знайдено в Новгороді⁴. На території Москви виявлено два парних сошники пізнішого часу, певно XIV—XV ст.⁵ Це асиметричні знаряддя з довгим вузьким лезом та гострим носом, один край леза (в одному сошнику правий по лінії руху, в другому — лівий) майже рівний, другий — опуклий. Втулка зроблена шляхом загину країв корпусу. Знаряддя відзначаються значними розмірами: довжина близько 45 см, ширина леза та втулки близько 10 см.

Древньоруські сошники від двозубих сох за формою і розмірами цілком подібні до сошників від двозубих сох пізніших часів, які відомі нам на підставі етнографічних даних. Це дозволяє вважати, що древ-

¹ А. К. Сулинский, К истории земледелия на Русском Севере, «Советская этнография», 1949, № 2, стор. 140.

² И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА, № 74, стор. 321.

³ С. Н. Орлов, Остатки сельскохозяйственного инвентаря VII—X вв. из Старой Ладogi, СА, т. XXI, стор. 349.

⁴ А. В. Арциховский, Археологическое изучение древнего Новгорода. МИА, № 55, стор. 30.

⁵ М. Г. Рабинович, Великий посад Москвы, КСИИМК, вып. 57, стор. 82.

ньоруська двозуба соха в функціональному і конструктивному відношеннях не набагато відрізнялась від такого знаряддя пізнішого часу.

Головною ознакою двозубої сохи є наявність в ній двох асиметричних сошників, надітих на різки полоза. Сошники від двозубих сох обов'язково повинні бути парні — правий і лівий, які різняться один від одного лише тим, що вістря леза в них знаходиться з різних боків. Розташування цих різків і сошників у вигляді двозубої вилки, або сохи, і дало назву цьому знаряддю. Прикладом такої сохи може бути так звана соха-рогач, що існувала в поліських районах України ще в XIX ст. Екземпляр цього знаряддя зберігається в Київському історичному музеї; він походить з с. Старосілля, розташованого на лівому березі Дніпра в 16 км вище Києва, де зібрано дуже важливу етнографічну колекцію різних сільськогосподарських старовинних знарядь¹.

Основними частинами сохи є стебло з рогачами, плаха з різками, два сошники і два припілки.

Стебло являє собою стовбур, переважно березовий, довжиною близько 2,5 м і товщиною близько 10 см, з двома кореневими відгалуженнями — рогачами. Лівий рогач (по руху знаряддя) товстіше і довше правого. До кінця цього рогача прикріплена крива палка; другим кінцем палка постійно приєднана до стебла за допомогою так званої каблучки — кільця з вірьовки або лози. В кінці стебла недалеко від того місця, звідки починаються рогачі, знизу прикріплено плаху.

Плаха виготовляється з міцного дерева — березового пня або дубового стовбура. Довжина плахи близько 70 см, ширина близько 25 см, товщина близько 7 см. В кінці плахи є так званий палець, який встромляється у відтулину, зроблену в стеблі; край плахи упирається в зарубку в стеблі, що надає більшій міцності скріпленню плахи з стеблом. Передня її частина розгалужується у вигляді двох різків, на які настромляються два сошники. Правий різок плахи називається орним, лівий — напільним; орний різок має довжину близько 8 см, напільний — близько 6,5 см.

Обидва сошники однакові за розмірами і формою: довжина від 41 до 45 см, ширина від 16 до 20 см, товщина з тильної сторони близько 2 см. Орний сошник настромляється на різок горизонтально, лезом вправо, напільний — похило в бік незораного поля, лезом вліво. Під час роботи орний сошник підрізує шар ґрунту, а напільний одрізає його від незораного поля. Соха тримається похило в бік незораного поля, завдяки чому сошники роблять борозну, яка в профілі наближається до трикутника: одну сторону трикутника утворює дно борозни, яку робить горизонтальний сошник, а другу — вертикальна грань з боку незораного поля, яка прорізається напільним похилим сошником.

¹ В. С. Мамонів, Старинные орудия для обработки почвы из с. Староселье на Днепре, «Советская этнография», 1952, № 4, стор. 78.

Припілки виготовляються з вигнутого дугою куска дерева. Вони мають своїм завданням відвалювання піднятого сошниками ґрунту в бік зораного поля і прикріплюються до ріжків плахи і стебла таким чином, щоб могли переміщати підрізану землю з лівого боку на правий і одночасно розпушувати глиби землі на дрібні грудки.

Ширина борозни, зробленої сохою, становить в середньому близько 20 см. Глибина борозни регулюється шляхом установки кута між плахою і стеблом. Двозуба соха з асиметричними сошниками лишає після себе нерівну поверхню ґрунту і значну кількість великих грудок землі. Тому після оранки цією сохою практикувалось поперечне розпушування поля легким ралом.

У питанні про генезис сохи серед дослідників немає одностайної думки. Д. Зеленін вважав, що попередником руської сохи було древньоруське рало¹. В зв'язку з цим найбільш древніми типами сох він вважає так звані черкуші і цапульки, які в функціональному і конструктивному відношеннях найбільш близько стоять до вузьколопатевого рала. Характерною особливістю сох-черкуш, як уже вказувалося, є те, що вони не орють землю, а лише бороздять її, «черкають» (рис. 40). Сохи-черкуші бувають двозубі, у яких сошники поставлені похило до площини ґрунту, і однозубі; в останньому випадку вони подібні до рала не лише за своїм принципом роботи, а й за будовою. Соха-цапулька має два сошники, чим вона відрізняється від рала, в якому переважно є один наральник, але за принципом своєї роботи подібна до останнього. У цапульки короткі, прямі і тупі ральники, які мало заглиблюються в ґрунт і під час роботи «не підчіплюють знизу коріння, що лишилися в ґрунті, а зустрівшись з міцним коренем, просто перестрибують через нього»². Порівнюючи роботу цапульки і рала, Д. Зеленін приходить до висновку про повну подібність цих знарядь, що, на його думку, доводить і їх історичну близькість³.

П. М. Третьяков додержується іншої точки зору на походження руської сохи. Він твердить, що предком сохи є суковатка — примітивна дерев'яна борона, що являє собою ялинову вершину з обрубаними гілками, яка застосовується для загортання посівів на вирубах (рис. 41). Тому найдавнішими сохами він вважає багатозубі сохи. Еволюція цього знаряддя, на його думку, проходила шляхом поступового зменшення зубів і привела до появи найбільш розповсюдженої в Росії двозубої сохи⁴. Таку думку про виникнення двозубої сохи відстоює і етнограф А. К. Супінський⁵.

¹ Д. Зеленін, вказ. праця, стор. 22.

² Там же.

³ Там же.

⁴ П. Н. Третьяков, Подсежное земледелие в Восточной Европе, стор. 28; його ж, Сельское хозяйство и промыслы, «История культуры древней Руси», т. I, стор. 56.

⁵ А. К. Супинский, вказ. праця, стор. 141.

Цілком вірно, що в процесі розвитку землеробської техніки в лісових районах Східної Європи суковатка поступилася місцем перед багатозубою сохою, а остання — перед двозубою. Але цей процес в лісових районах проходив не ізольовано від подібного процесу в лісостепових районах, де він відбувався швидше і де раніше з'являлися більш досконалі орні знаряддя. Процес удосконалення орних знарядь

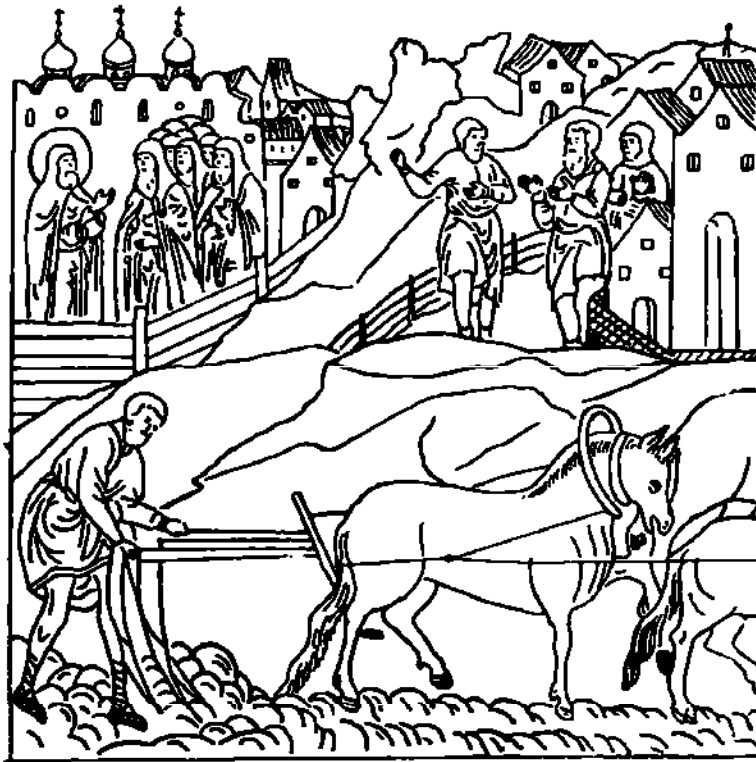

Рис. 40. Оранка сохою. Мініатюра XV ст. з «Житія Сергія Радоніжського» (А. В. Арциховский, Древнерусские миниатюры как исторический источник, М., 1944, рис. 50).

в лісових районах не можна розглядати незалежно від розвитку древньослов'янського вузьколопатевого рала, яке без сумніву є більш древнім знаряддям, ніж соха. Однозубе вузьколопатево рало, з'явившись в першій половині I тисячоліття н. е. в лісостеповій зоні Східної Європи, в другій половині поширюється і в лісовій зоні. Певно, під його впливом відбувалася заміна суковатки багатозубою сохою. Само собою зрозуміло, що розвиток землеробських знарядь в лісових районах Східної Європи проходив не шляхом прямого запозичення тих форм, які існували в лісостеповій зоні, а шляхом певних змін існуючих знарядь у відповідності з природними умовами.

Суковатка як знаряддя, призначене лише для загортання посіву.

а не для оранки ґрунту, не могла стати предком сохи, що була орним знаряддям. Це — різні за своїм призначенням знаряддя, і тому не можна ставити їх в генетичний зв'язок.

Отже, руська двозуба соха і український плуг мають своїм генетичним попередником одне і те ж саме орне знаряддя. Цим знаряддям є древньоруське вузьколопатеве рало, що було поширене на всій східнослов'янській території як там, де виник плуг, так і там, де з'явилась двозуба соха. Виникнення плуга і двозубої сохи було відображенням

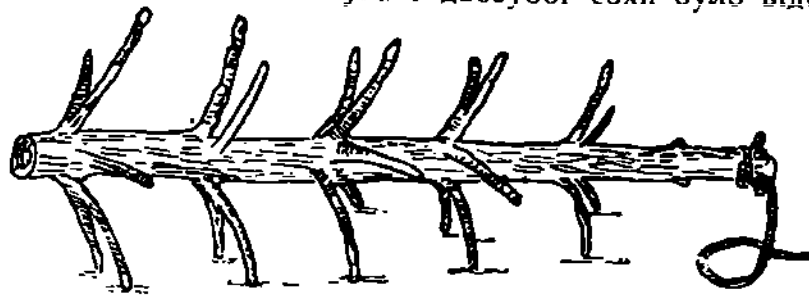

Рис. 41. Суковатка, або волокуша, з Білоруського Полісся (Матеріали по етнографії Росії, т. I, СПб., 1910, стор. 51).

загального процесу розвитку техніки землеробства на Русі, який відбувався на спільній базі, але у відповідності з різними природними умовами.

В лісостеповій зоні орне знаряддя пройшло такий шлях розвитку. З вузьколопатевого рала виникло широколопатеве, яке не лише розпушувало ґрунт, а й підрізувало коріння бур'янів; з широколопатевого рала, в свою чергу, виник плуг, який вже перевертав зораний ґрунт. Збільшення продуктивності праці орного знаряддя тут досягалося шляхом розширення лопаті, що було можливе лише разом з певними конструктивними змінами в знарядді. Розширення лопаті спочатку вимагало зміни в його положенні з похилого на горизонтальне, а потім введення додаткових пристосувань, щоб полегшити відділення зораної смуги від незораного поля і відвалювання землі з борозни на один бік. Такими пристосуваннями стали чересло і відвальна полиця, що характеризують плуг.

У лісовій зоні, де переважали підзолисті і піщані ґрунти з тонким шаром чорнозему, глибока оранка і перевертання ґрунту були не лише зайвими, а навіть шкідливими. Підвищення продуктивності праці орного знаряддя тут досягалося шляхом збільшення числа зуб'їв у ньому, що не змінювало основних його агротехнічних функцій. Тому для лісової зони характерними стали багатозубі сохи.

Підвищення продуктивності праці орних знарядь в лісовій зоні проходило не лише шляхом збільшення зуб'їв у знаряддя, а й шляхом інших конструктивних його удосконалень. Дуже важливим удосконаленням було надання знаряддю таких конструктивних якостей, які робили його здатним підрізувати шар ґрунту знизу і одночасно одрізувати

його з боку. Для цього знаряддя повинно було мати два сошники, які ставилися поруч, але не в одній горизонтальній площині, а під певним кутом один до одного. Нахилиючи соху у той або інший бік, можна було досягати більшої або меншої ширини борозни і зменшувати або збільшувати похилість її дна. При нахиленні сохи вправо орний сошник набував більш горизонтального положення, а напільний — ставав на ребро; це дозволяло робити борозну майже з рівним дном і вертикальною стінкою, але вона в результаті цього звужувалася до розмірів ширини лише одного орного сошника. Нахилиючи соху вліво, можна було збільшити ширину борозни майже до розмірів ширини двох сошників, але дно борозни при цьому ставало похилим і на дні ріллі залишалися незорані смужки. Проте, незважаючи на ці недоліки, таке знаряддя підвищувало продуктивність праці при обробці ґрунту. Горизонтальне підрізування шарів ґрунту і одночасно вертикальне відрізування їх від незораного поля давали можливість розширювати борозну, не збільшуючи опору ґрунту.

Двозуба соха з асиметричними сошниками поєднує в собі всі якості рала і плуга, придатні в умовах лісової зони. З ралом її споріднює те, що вона не перевертає, а лише розпушує шар ґрунту; з плугом її зближають такі риси, як здатність підрізувати ґрунт знизу, що робить соху ефективним знаряддям в боротьбі з бур'янами. Древньоруська соха з асиметричними сошниками була таким же природним результатом удосконалення древньослов'янського рала в умовах лісової зони, яким в умовах лісостепової зони був древньоруський плуг.

Древньоруські сохи, які відрізнялися між собою функціонально, були пристосовані для роботи в різних умовах ландшафту і ґрунту. Більш прості, однозубі і багатозубі сохи застосовувалися переважно на ділянках, недавно очищених від лісу, або там, де ґрунти були кам'янисті. Це засвідчено етнографічними даними і для пізніших часів. Найбільш досконале орне знаряддя в лісових районах — двозуба соха з асиметричними сошниками використовувалася на староораних ґрунтах.

Крім орних знарядь, в древній Русі були відомі й інші знаряддя обробітку ґрунту.

БОРОНА

Важливим знаряддям обробітку ґрунту є борона. Вона призначається для розбивання великих грудок ґрунту після оранки, очищення ріллі від коріння бур'янів, які були вивернуті на поверхню орним знаряддям, і, головне, для загортання посіву шаром землі зверху, щоб створити кращі умови для проростання зерна, уберегти насіння від висихання, скльовування птахами і вимивання під час дощів.

В писемних джерелах часів Київської Русі зустрічається мало відомостей про борону. Лише один раз про неї згадується в «Руській Правді» в статті, де йде мова про закупа, що працює на землі господаря і його знаряддями. Стаття покладає відповідальність на закупа

в разі, коли внаслідок його недогляду будуть вкрадені плуг або борона, що їх дав за купу господар.

Борона згадується в розширеній редакції «Руської Правди», яка, як відомо, відноситься до початку XII ст. Але це знаряддя існувало на Русі значно раніше. На це вказує знахідка частини борони (зуба) в Старій Ладозі в культурному шарі, який датується часом до X ст.¹ Це — найраніше свідчення про існування борони на Русі, проте й воно не говорить про час її виникнення. Певно, борона з'явилась на Русі разом з виникненням орного землеробства, бо без неї, як знаряддя, призначеного для роздрібнення ґрунту на ріллі і загортання посіву, було неможливе землеробство на широких площах. Слово «борона» є таким же древнім, як і слово «рало». Воно є у всіх слов'янських мовах² і виникло у стародавніх слов'ян, мабуть, ще в епоху їх мовної спільності.

Можна твердити, що борони в древній Русі були виключно дерев'яні, чим і пояснюється той факт, що вони не зустрічаються серед археологічних пам'яток; виняток становить знахідка в Старій Ладозі, де в ґрунті добре зберігаються органічні речовини. Отже, про будову цього знаряддя можна судити лише на підставі етнографічних даних.

Борони в древній Русі, певно, не були однаковими, як і ті, що відомі з етнографічних даних. Найбільш простою з них і, мабуть, найбільш древньою була суковатка, або волокуша, відома ще в недалекому минулому на півночі і в Білоруському Поліссі³. Вона являє собою верхню частину стовбура міцного ялинового дерева з коротко обрубаними і загостреними гілками. До верхнього кінця стовбура прикріплено тягло, в яке впрягається кінь або віл. Під час роботи суковатка знаходиться в такому положенні, що обрубані гілки стирчать похило вперед, завдяки чому вони трохи заглиблюються в ґрунт і розпушують його поверхню (рис. 41).

До простих (і, очевидно, древніх) типів цих знарядь належала і борона, що складалася з ряду суковатих ялин, у яких гілки з одного боку обрубувалися зовсім, а з другого — загострювалися на певній відстані від стовбура; загострені гілки були зуб'ями борони, а стовбури — планками рами (рис. 42). Ці ялинки розташовувалися паралельно одна одній таким чином, щоб гілки стирчали в один бік і з'єднувалися між собою за допомогою поперечних планок. Положення зуб'їв у цієї борони під час роботи мусило бути таким, як і у волокуші. Саме від такої борони походить дерев'яний зуб, знайдений в культурному шарі Старої Ладози (рис. 124).

До стародавніх типів борони належала також борона-плетушка, яка в XIX ст. існувала в лісових районах і засвідчена етнографічними

¹ С. Н. Орлов, *Остатки сельскохозяйственного инвентаря VII—X вв. из Старой Ладозы*, СА, т. XXI, стор. 345.

² А. Будилович, *вказ. праця*, ч. II, стор. 25.

³ А. К. Сержлутовский, *вказ. праця*, стор. 51; А. К. Супинский, *вказ. праця*, стор. 139.

даними (рис. 43) ¹. Такі борони були поширені в Білорусії та північних районах України; вони представлені в багатьох музеях. Основою борони-плетушки є дугоподібний прут, так званий каблук, який з трьох сто-

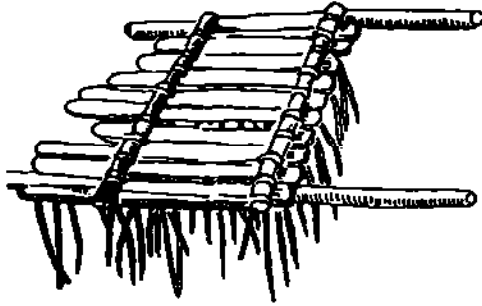

Рис. 42. Борона з суковатих гілок (D. Zelenin, Russische (ostslavische) Volkskunde, Berlin—Leipzig, 1927, рис. 29).

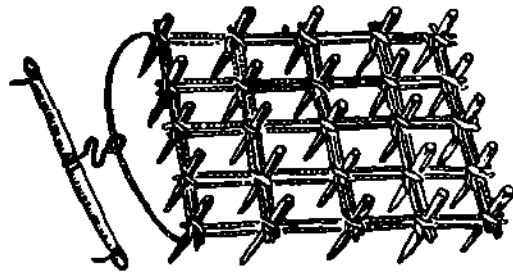

Рис. 43. Борона-плетушка (D. Zelenin, Russische (ostslavische) Volkskunde, Berlin—Leipzig, 1927, рис. 10).

рін огинає раму. Остання складається з поперечних і поздовжніх рядків прутів, що перехрещуються під прямим кутом; таких рядків десять — п'ять поперечних і п'ять поздовжніх, в кожному з них по два пруті. В місцях перехрестя рядки прутів зв'язані між собою калачиками з кру-

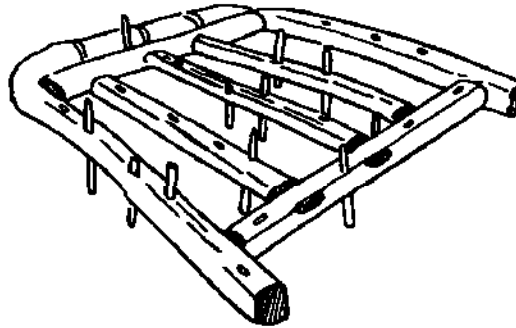

Рис. 44. Тесана борона (Переяслав-Хмельницький краєзнавчий музей).

ченої лози; тут же між пруттями укріплені за допомогою цих лозових калачиків зуб'я борони, які являють собою гострі дубові або ясеневі кілки, поставлені трохи похило вперед; таких зуб'їв 25. Спереду до зігнутого каблука за допомогою плетеного з лози калачика, який вільно рухається по дузі каблука, прикріплюється тягло.

В часи Київської Русі існували, певно, і більш досконалі дерев'яні борони, які виготовлялися з масивних тесаних планок, скріплених ра-

¹ А. К. Сержпутовский, вказ. праця, стор. 53.

мою, і з міцних дерев'яних зуб'їв, вбитих похило вперед в планки. Цей тип борони був найбільш поширеним в Росії, на Україні і в Білорусії протягом всього феодального періоду (рис. 44).

Оранка і боронування провадилися в Київській Русі за допомогою тяглової сили коней і волів (рис. 45). В літописному оповіданні про

Рис. 45. Волова і кінна оранка у Західній Європі. Гравюра 1571 р. до трактату Петра Кресценція «Про вигоди сільського господарства» (W. Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośrednio-wieczna*, Warszawa, 1956, рис. 20).

дискусію на Долобському з'їзді князів в 1103 р., що виникла з питання організації походу проти половців, згадується смерд, який оре на своєму коні. Причому з текста оповідання можна зробити висновок, що смерд орав за допомогою одного коня. Дуже можливо, що однокінна оранка існувала в Київській Русі і в дійсності, звичайно, на м'яких ґрунтах і з застосуванням легких орних знарядь, яким і було рало або соха. Але переважала оранка парою коней, характерна і для пізніших часів. Така оранка, наприклад, зображена на мініатюрі Кеніг-

сбергського літопису¹. Про використання волів говорить проповідник XII ст. Кирил Туровський. Він порівнює проповідника з орачем, що привчає молодого вола до ярма і оранки: «оуныця къ духовьному ярму провадаще»². Для оранки, зрозуміло, впрягали завжди пару волів.

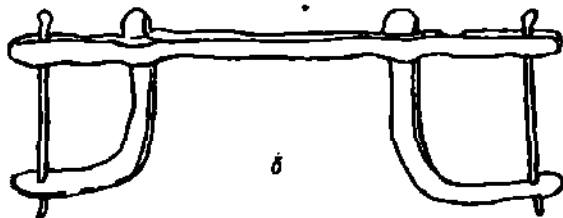
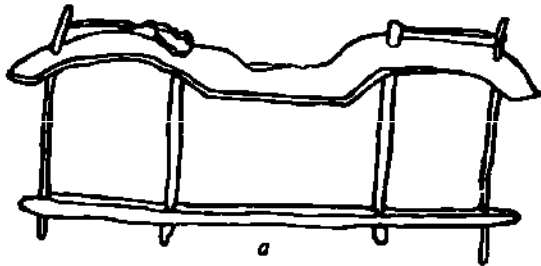

Рис. 46. Волове ярмо:

а — український тип; б — білоруський тип (Л. Нидерле, *Славянские древности*, М., 1956, рис. 70).

Можливо, що в епоху Київської Русі, як і пізніше, для оранки в окремих районах використовувалася сила переважно одного якогось виду худоби. Наприклад, в південних районах Русі переважно орали волами, а в північних — кіньми.

Волова та кінська упряж, яка з'єднувала землеробські знаряддя з тягловою силою, в часи древньої Русі не відрізнялась від сучасної.

Найголовніший елемент кінської упряжі — хомут згадується в руських писемних джерелах з XVI ст.³, але існував він, звичайно, значно раніше. Слово «хомут» є загальнослов'янським, що свідчить

про існування цього елемента упряжі у слов'ян ще в епоху їх мовної спільності. У західних слов'ян хомут згадується в писемних джерелах починаючи з XI ст.⁴ Хомут з'єднувався з орним знаряддям за допомогою вірвовок або ременів, які в древній Русі називалися тяго⁵, а тепер відомі як постромки. Упряж з хомутом і постромками зображена на згадуваній мініатюрі Кенігсбергського літопису.

Найголовнішим елементом волової упряжі було ярмо, яке в древній Русі називалося «ярм» (рис. 46). Ця назва згадується в писемних джерелах з XI ст.⁶; одна з таких згадок наведена вище в зв'язку з свідченням Кирила Туровського про волову оранку. Ярмо, як і хомут, дуже давнього походження, про що свідчить загальнослов'янське значення цього слова, зображення ярма на старовинних малюнках і знахідка його в торфовищі⁷. Ярмо з'єднувалося з орним знаряддям через дерев'яне дишло, один кінець якого був прикріплений до знаряддя, а другий — до ярма.

¹ Радзивилловская или Кенігсбергская летопись, т. I, арк. 7.

² Ф. Буслаев, вказ. праця, стор. 82.

³ И. И. Срезневский, Материалы, т. III, СПб., 1912, стор. 1386.

⁴ I. Niederle, вказ. праця, стор. 82.

⁵ И. И. Срезневский, Материалы, т. III, стор. 1098.

⁶ Там же, стор. 1664.

⁷ I. Niederle, вказ. праця, стор. 69, 79, 81.

РУЧНІ ЗЕМЛЕРОБСЬКІ ЗНАРЯДДЯ

Крім землеробських знарядь, якими працювали за допомогою тяглової сили худоби, в древній Русі існували різні види ручних знарядь обробітку ґрунту. До них належали мотики і заступи. Питома вага їх у землеробському виробництві була меншою, ніж орних знарядь, але недооцінювати їх значення не можна. На окремих ділянках вони були навіть основними землеробськими знаряддями.

Мотики — це найбільш прості і найдавніші землеробські знаряддя, відомі в людському суспільстві. Виникнення їх відноситься до початкового періоду історії землеробства; у Східній Європі вони відомі з кінця неоліту. Мотики продовжували існувати і в наступні часи, коли з'явилися вже більш досконалі орні знаряддя. При орному землеробстві вони зберігали за собою значення допоміжних землеробських знарядь. В тих же місцевостях, де панувало вирубне землеробство, вони були основними знаряддями: ними розпушували ґрунт на лісових ділянках після випалу перед посівом, особливо там, де цього не можна було зробити за допомогою орного знаряддя, наприклад коло пнів (рис. 47).

Рис. 47. Оранка ралом і робота мотикою. З мініатюри енциклопедії Робана Мавра. Монтекасінський рукопис 1023 р. (Агрικольтура в пам'ятниках западного середньовіччя, М.—Л., 1936, рис. 8).

Дерев'яні мотики мають різний вигляд, але в основному всі вони подібні між собою: це пряма або трохи вигнута палиця довжиною близько 1 м з одним або кількома крюками на кінці. Основна різниця між дерев'яними мотиками полягає в особливостях цього крюка, який може мати різні форми (зуба або лопаточки) і неоднаковий нахил до рукоятки. Найпростішим видом цього знаряддя є мотика, що являє собою сук дерева з однією довгою і другою короткою гілками; перша була рукою, а друга — вістря. Такі примітивні знаряддя існували в деяких районах ще в XIX ст., наприклад, в Білорусії¹.

Більш досконалим знаряддям була мотика, що мала залізний робочий наконечник. Такі мотики дуже добре відомі з етнографічних даних². Залізні наконечники мотик часто зустрічаються серед археологічних знахідок на поселеннях в різних районах древньої Русі, що свідчить про велике їх поширення в той час (рис. 9, 2, 3; 11, 4; 14, 7, 8).

На поселеннях і городищах VIII—X ст. знайдені мотики у вигляді лопаточки з лезом, що поступово розширюється донизу, і вертикальною втулкою, яка зроблена шляхом поздовжнього загину країв корпусу;

¹ А. К. Сержпутовский, вказ. праця, стор. 46.

² Там же.

вістря леза має переважно округлу форму. Такі мотики знайдено, зокрема, на Новотроїцькому городищі VIII—X ст.¹ Вони відомі також на поселеннях цього часу в басейні Дону, що належать до пам'яток салтівської культури². Ці знаряддя невеликі за розміром. Довжина їх в середньому близько 15 см, ширина леза близько 8 см, ширина втулки близько 5 см. Мотики трохи відмінної форми знайдені на поселенні VIII—IX ст. біля с. Пеньківка на Тясміні³. На відміну від інших у них лезо розширюється не поступово, а має широке вістря, яке тримається на вузькому корпусі; замість втулки або вушка є гачок, за допомогою якого вони скріпляються з ручкою. Пеньківські мотики відзначаються більшим розміром. Довжина їх досягає 21,5 см, ширина леза 13,5 см, ширина корпусу 2,5 см.

В Київській Русі існували різні типи мотик. На Княжій горі знайдено їх понад 20⁴. Серед них були мотики у вигляді лопаточок з прямим або трохи розширеним лезом і вертикальною втулкою з загнутими бортами; ці знаряддя невеликі за розмірами: довжина їх від 7,5 до 12 см, довжина леза від 3,5 до 6,5 см, ширина леза від 4,5 до 7,5 см, ширина отвору втулки від 3 до 4 см. Іншим типом знарядь на Княжій горі були мотики з горизонтальним вушком, як у сокири, та довгим корпусом, розширеним до леза. Деякі з цих знарядь і робили з сокири шляхом повернення корпусу лезом перпендикулярно до вушка. Ці мотики мають значні розміри: довжина їх від 13 до 23 см, ширина леза від 6 до 11 см. Останній тип мотик був більш поширеним в Київській Русі. Мотики з горизонтальними вушками є більш досконалішими і продуктивнішими знаряддями, ніж мотика з вертикальною втулкою. Таке знаряддя міцніше трималося на ручці і було зручнішим в роботі. При насадці на ручку йому було легше надати бажаного нахилу.

(Заступи в древній Русі називалися «рило»⁵. На відміну від сучасних заступів, зроблених з суцільного листа заліза, древньоруські заступи являли собою дерев'яну лопату, робочі края якої були окуті залізом. Залізна робоча частина становила собою підковоподібну пластину, зовнішній край якої служив вістря, а внутрішній мав паз, в який встромлялася краями дерев'яна лопата (рис. 48, 49).

Серед археологічних знахідок залізні окуття заступів зустрічаються досить часто. Вони знайдені в кількох екземплярах на Княжій горі, Колодяжинському, Райковецькому, Городському та інших древньоруських городищах (рис. 14, 6; 16, 8—10; 17, 4—6). Нерідко їх знаходять також і під час розкопок визначних древньоруських міст. За

¹И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА, № 74, стор. 18, 19, 150, 152.

²И. И. Ляпушкин, Памятники салтово-маяцкой культуры, Труды Волго-Донской археологической экспедиции, т. I, МИА, № 62, стор. 117.

³Д. Т. Березовец, Славянские поселения в устье Тясмина, КСИА, вып. 8, стор. 42, 43.

⁴Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стор. 32—33.

⁵И. И. Срезневский, Материалы, т. III, стор. 211.

своєю формою древньоруські заступи подібні до заступів, які відомі з етнографічних даних (рис. 50). Такі заступи з залізним окуттям були поширені ще зовсім недавно на Україні, в Росії і Білорусії. Прикладом таких знарядь, відомих на підставі етнографічних даних, можуть бути заступи з с. Старосілля на Дніпрі, які зберігаються в Київському історичному музеї. Вони мають форму звичайної лопати довжиною 1—

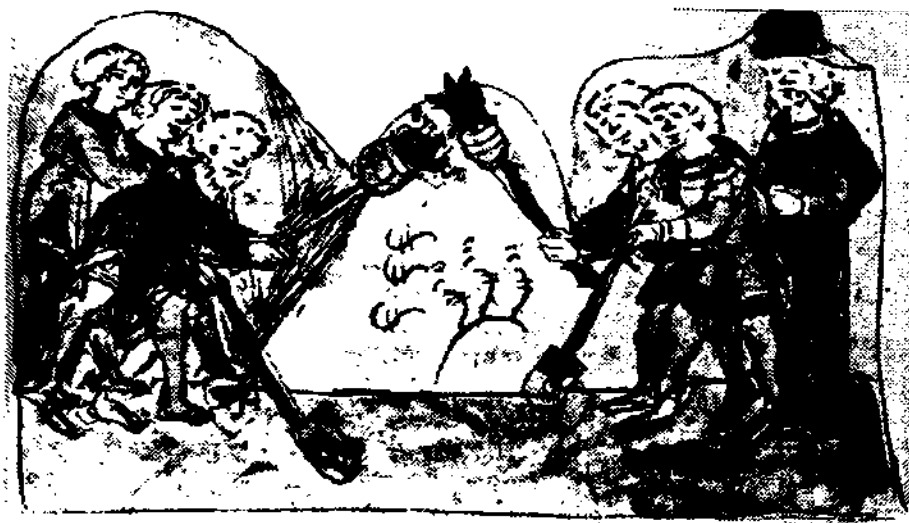

Рис. 48. Робота заступом. На малюнку зображено дерев'яну лопату з залізним окуттям. Мініатюра Кенігсберзького літопису.

1,2 м. Робоча частина заступа має висоту близько 20 см і ширину близько 17 см; ширина окуття 4—6 см¹.

На Райковецькому городищі був знайдений заступ іншої форми, зроблений з однієї суцільної залізної пластини. Його лезо звужується догори і має форму трикутника. Втулка для держака зроблена не в центрі заступа, а трохи збоку, внаслідок чого плечики мають неоднакову ширину: праве плечико ширше від лівого на 0,5 см. Висота заступа 14,2 см, ширина 12,3 см, ширина на рівні плечиків 10,9 см² (рис. 16, 11).

В писемних джерелах згадується ще одне ручне знаряддя для копання землі, яке називалося «рогалине»³, але як воно було зроблено і що собою являло, нам не відомо. Можливо, що так називалася в древній Русі кирка.

До ручних землеробських знарядь належали так звані глизобійки, що були знайдені в Старій Ладозі. Вони являють собою міцні палиці

¹ В. С. М а м о н о в, Старинные орудия для обработки почвы из с. Староселья на Днепре. «Советская этнография», 1952, № 4, стор. 72.

² В. К. Г о н ч а р о в, Райковецкое городище, стор. 70, табл. VII, 5.

³ Повесть временных лет, ч. I, стор. 138.

з товстим кінцем і призначалися для розбивання комків (глиз) після оранки сухого ґрунту в тих випадках, коли цього не могла зробити дерев'яна борона¹. Треба думати, що подібні знаряддя існували в інших місцевостях, але там вони не збереглися в ґрунті.

Основним призначенням ручних землеробських знарядь в епоху Київської Русі, як і за пізніших часів, був обробіток ґрунтів на городах, а також на таких польових ділянках, де важко було застосувати орні знаряддя. Заступ використовувався для копання ґрунту на горо-

Рис. 49. Зображення Адама з заступом на південних воротах Суздальського собору (История культуры древней Руси, т. I, М.—Л., 1948, рис. 35).

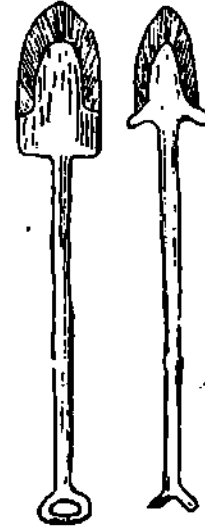

Рис. 50. Дерев'яні лопати з залізними окуттями за етнографічними даними (Материалы по этнографии России, т. I, СПб., 1910, стор. 47).

дах. Мотикою розпушували ґрунт на вирубах та на староораних ділянках, де вони застосовувалися як знаряддя для боротьби з бур'янами. Ці знаряддя використовувалися також і для інших сільсько-господарських та будівельних робіт, які були зв'язані з копанням землі.

Таким чином, в древній Русі існувало багато видів землеробських знарядь. Ручними знаряддями були мотика і заступ; для обробітку полів служили орні знаряддя — рало, плуг і соха. Співіснування різних орних знарядь пояснюється перш за все їх різними функціональними якостями, які відповідали особливостям обробітку різних ґрунтів

¹С. Н. Орлов, Остатки сельскохозяйственного инвентаря VII—X вв. из Старой Ладogi, СА, т. XXI, стор. 348.

та окремим процесам роботи на них. В найдавніші часи орні знаряддя не були диференційовані. Універсальним було вузьколопатеве рало з залізним наконечником, що з'явилося у східних слов'ян на початку I тисячоліття н. е. в лісостепових районах і поширилося в другій половині в лісових районах. З розвитком землеробської техніки відбувається спеціалізація орних знарядь відповідно до умов ґрунтів та окремих процесів їх обробітку. В районах лісостепу в другій половині I тисячоліття н. е. з'явилося широколопатеве рало, яке згодом поширюється і в лісових районах, але використовується лише на староораних ґрунтах. В IX—X ст. виник плуг, що застосовувався лише на чорноземних ґрунтах лісостепової зони та в деяких місцевостях лісової зони з чорноземними ґрунтами. В лісових районах з'явилися різні види сох, серед яких найбільш досконалою була двозуба соха з асиметричними сошниками. Але поява нових, досконаліших знарядь як у лісостепових, так і у лісових районах не привела до зникнення більш примітивних знарядь, які тут існували раніше. Всі вони разом становили технічну базу, на якій розвивалося древньоруське землеробство, і забезпечували порівняно високу для того часу якість обробітку ґрунту, що було головною передумовою врожайності полів.)

IV. СИСТЕМИ ЗЕМЛЕРОБСТВА І АГРОТЕХНІКА

На відміну від усіх інших засобів виробництва, що в процесі їх використання зношуються і стають непридатними, «земля, навпаки, постійно поліпшується, якщо правильно обробляти її»¹. Для підтримання і підвищення умов родючості землі необхідні певні заходи, які здійснюються в процесі землеробського виробництва; сукупність цих заходів і становлять системи землеробства.

Метою землеробських систем є відновлення і поліпшення умов родючості ґрунту не лише для потреб поточного землеробського виробництва, а й на майбутнє. К. Маркс, критикуючи капіталістичну приватну власність на землю, що породжувала хижацьку експлуатацію ґрунтів, писав: «Навіть ціле суспільство, нація і навіть усі одночасно існуючі суспільства, взяті разом, не є власники землі. Вони лише її володільці, лише користуються нею, і, як *boni patres familias* [добрі батьки родини], вони повинні залишити її наступним поколінням поліпшеною»².

Постійний довготривалий обробіток ділянок примітивними знаряддями і вирощування асортименту культурних рослин, що складається з однорічних злаків, приводили до виснаження ґрунту, тобто до втрати речовин, що споживаються рослинами, і руйнування його структури. Щоб ґрунт не втрачав родючості, треба було його поповнювати поживними речовинами і відновлювати структуру.

Останнє має особливе значення. Наявність мінерально-хімічних елементів, які споживаються рослинами, є необхідною умовою родючості ґрунту. Але ця умова ще не забезпечує високих урожаїв. Для одержання їх необхідно, щоб ґрунт мав придатну для вирощування рослин структуру. Структура створює відповідний водний, повітряний, тепловий і біохімічний режим ґрунту, від якого залежать умови роз-

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, К., 1952, стор. 787.

² Там же, стор. 782.

витку культурних рослин. Найбільш сприятливою для розвитку рослин вважається грудкувато-зерниста структура, коли ґрунт складається з ряду окремих твердих частинок (агрегатів) розміром від 1 до 10 мм. Такий ґрунт найкраще зберігає в собі вологість і тепло та вільно пропускає повітря. Створенню грудкувато-зернистої структури ґрунту сприяють коріння багаторічних трав'янистих рослин, особливо бобових і злакових, діяльність живих організмів у ґрунті, а також вплив атмосферних явищ промерзання та висихання після весняних вод і дощів тощо. Застосування систем землеробства має на меті сприяти всім тим процесам, які приводять до створення грудкувато-зернистої структури ґрунту.

У писемних джерелах древньої Русі домонгольських часів немає свідчень про існуючі в той час системи землеробства; про них можна говорити лише на підставі археологічних даних і порівняльних даних етнографії.

Розвиток систем землеробства не можна розглядати як самостійний процес, що сам собою визначає прогрес в землеробському виробництві. Системи землеробства розвивалися в тісному зв'язку з землеробською технікою, перш за все з удосконаленням знарядь обробітку ґрунту, і були зумовлені цими останніми. На процесах розвитку землеробської техніки, які нам в основних рисах відомі, можна прослідкувати і розвиток систем землеробства.

Найдавнішим в лісостеповій зоні Східної Європи було мотижне землеробство. Воно характеризувалось постійним вирощуванням певних культур на обмежених, найближчих до жител ділянках при допомозі ручного знаряддя — мотики. Таке землеробство, мабуть, ще не знало особливих заходів, спрямованих на відновлення родючості ґрунту, крім ретельного обробітку і природного угноєння. Але вже за мотижного землеробства в зв'язку з розширенням площ, які оброблялися, з'явилась необхідність мати ділянки у віддаленні від жител. Такі ділянки з часом втрачали родючість і повинні були залишатися, а замість них брали для обробітку нові. Через певний час до залишених ділянок могли звертатися знову, і вони виявлялися вже більш родючими. Так практично пізнавалися засоби відновлення родючості ґрунту шляхом залишення ділянок на певний час для «відпочинку».

Природне відновлення структури ґрунту в результаті розвитку кореневої системи трав'янистих рослин, діяння живих організмів і атмосферних явищ може відбуватися, як відомо, лише при умові, коли ґрунт протягом певного часу знаходиться в спокійному стані, тобто коли він не розорюється. Тому особливе значення у заходах, спрямованих на відновлення структури ґрунту, мали періоди «відпочинку» ґрунту. Розвиток систем землеробства протягом довгого часу, аж до виникнення травопільної системи, і виявлявся у змінах співвідношень часу експлуатації і «відпочинку» ділянок землі та в порядку чергування культур на них.

Польове землеробство з застосуванням орних знарядь і тяглової сили тварин виникло у лісостеповій зоні, як вже було вказано, за доби бронзи. В першій половині I тисячоліття н. е. у східнослов'янських племен, від яких залишились пам'ятки черняхівської культури, вже було поширене орне знаряддя з залізним робочим наконечником — відоме нам рало з вузьколопатовим наральником, що дало змогу обробляти порівняно великі на той час площі землі. Таке землеробство вимагало певних сталих заходів по відновленню структури і родючості ґрунтів на значних площах. У зв'язку з цим виникає перелогова система землеробства.

Перелогова система була відома в багатьох місцевостях степової зони ще в недавньому минулому. Вона засвідчена історичними джерелами і етнографічними спостереженнями ще в XVIII—XIX ст. в Сибіру, на Уралі, в Казахстані і в південноросійських степах. При цій системі певна площа землі після втрати родючості залишалася в переліг, а відповідна площа старого перелогу розорювалася і експлуатувалася протягом часу, поки давала урожай.

Прикладом перелогової системи може бути той спосіб експлуатації землі, який існував в першій половині XIX ст. в південноросійських степах. Його так описали сучасники: «Про розподіл полів... наш землероб не має жодного уявлення. Користуючись широкими просторами землі, він сіє де завгодно, не додержуючись ніякого порядку в розміжуванні полів своїх, аби ступінь родючості відповідав вимогам хліба, який висівали; на одному і тому ж полі декілька років підряд сіють одні і ті ж рослини, збирають багаті врожаї і потім залишають поле на декілька років, даючи можливість самій мудрій землеробниці — природі повернути втрачені нею сили. Коли знайдуть, що земля достатньо вже поправилася, то її знову розорюють, і це агрономічне коло відновлюють через кожні 10, 12, 15 років, зважаючи на місцевість або родючість ґрунту»¹.

В Західному Сибіру в другій половині XIX ст. поля оброблялися «роки два-три і більше підряд, а потім залишали в переліг, поки земля не покриється травою, що називається «вітрогонкою» (*aconitum*), яка вважається ознакою можливості нової оранки»².

Перелогова система, що існувала в XIX ст. в Казахстані, описана експедицією по дослідженню землеробства степових районів Російської імперії. «Внаслідок наявності великих вільних площ з багатими і родючими ґрунтами киргизу-землеробу не було потреби запроваджувати будь-які складні засоби для обробітку своїх ґрунтів, не доводилося піклуватися про винахід нових засобів відновлення родючості виснажених оранками ґрунтів, бо одна оранка незайманого степу часто забезпечує урожай на кілька років, а потім знову можна зорювати

¹ А. Советов, О системах земледелия, СПб., 1867, стор. 57.

² М. Н. Ядринцев, Западно-Сибирская низменность, «Живописная Россия» т. XI, 1884, стор. 60.

скільки завгодно з загальних запасів незайманих земель. Киргизи орють там, де густіше і вище стоїть рослинний покрив, і після того сіють на зораній ділянці до того часу, поки виснажений ґрунт не перестане давати добрі врожаї... Вперше піднявши цілину і посіявши на ній хліб, господар зорює її на другий рік лише в тому разі, коли він без цього обробітку не сподівається одержати доброго врожаю; в протилежному разі насіння лише загортається бороною і землю не чіпають плугом або сохою. Таким способом сіють хліб на одній і тій же площі з року в рік до того часу, поки вона не починає зовсім засмічуватися бур'янами. Залишений переліг зорюється при першій можливості, коли з'явилась надія одержати з нього врожай, бо переліг зорати легше, ніж цілинний степ»¹.

Тривалість періодів експлуатації ґрунту при перелоговій системі залежала від різних факторів, головним чином від природних якостей ґрунту і техніки його обробітку.

В матеріалах експедиції описано декілька прикладів різної тривалості періодів експлуатації і «відпочинку» ділянок².

Казахи колишнього Кустанайського повіту з новини звичайно знімали врожай п'яти хлібів підряд: проса або пшениці, далі по два роки пшениці і вівса. На шостий рік ділянка зовсім забур'янювалася. Після того її залишали відпочивати лише на три роки, а потім скошували високу траву, орали і знову знімали два врожаї — пшениці і вівса. Деякі господарі з новини знімали врожай чотирьох хлібів підряд, давали ділянці два роки відпочити, за які вона заростала придатними для сіножаті травами, і протягом п'яти років на ній скошували трави, а після того знову зорювали.

У місцях з менш родючими ґрунтами періоди експлуатації ділянок коротші. Так, на супіщаних чорноземних ґрунтах на новинах сіють підряд не більше трьох хлібів. Іноді після цього ділянці дають «відпочинок» протягом 10 років, а потім знову сіють два хліби. На деяких новинах знімають підряд врожай трьох хлібів: проса, пшениці, вівса, дають ґрунту відпочити 12 років і потім знову повторюють весь цикл спочатку. На інших новинах після вирощування в перший рік пшениці, в другий — пшениці або вівса і в третій — бахчі дають ділянці «відпочинок» на 7—10 років, а після того знову сіють протягом трьох років жито, пшеницю, овес. Деякі господарі з новини знімають підряд лише два хліби, дають ділянці «відпочинок» протягом п'яти років, а після того сіють один хліб. На найгірших ґрунтах з новини знімають два хліби (пшеницю) і залишають ділянку на невизначений час.

Обов'язковою умовою перелогової системи землеробства є наявність великих площ вільної неораної землі, придатної для обробітку. Тому в економічній і етнографічній літературі вона засвідчена лише в тих місцевостях, де простягалися величезні незаймані степи.

¹ Матеріали по киргизському землекористуванню степних областей. т. V, Воронеж, 1903, стор. 124—125.

² Там же, стор. 125—127.

В давнину у стародавніх східних слов'ян було багато вільних нерораних площ, в тому числі і в лісостеповій зоні. Тому перелогову систему треба вважати панівною формою землеробства у східнослов'янських племен лісостепової смуги в I тисячолітті н. е. Землеробські знаряддя, які тоді існували, давали можливість запроваджувати цю систему. Вже рало з вузьколопатеvim наральником, що існувало в лісостеповій зоні в першій половині I тисячоліття н. е., дозволяло обробляти на досить широкій площі ґрунти, покриті трав'янистою рослинністю. Ще більше можливостей надавало широколопатеve рало другої половини I тисячоліття н. е., яке не лише розорювало трав'янисту поверхню ґрунту, а й підрізувало коріння рослинності.

В епоху Київської Русі в зв'язку з зменшенням незайманих площ територія поширення перелогової системи скоротилась. В той час вона могла існувати як панівна система лише на південних і південно-східних кордонах Русі, зокрема, наприклад, в Пороссі, що межувало з степом. У зв'язку з появою кочівників-печенігів в степу слов'янське населення було змушене відійти з Поросся на північ, але в XI ст. воно знову повернулося туди. Цьому особливо сприяли заходи Ярослава Мудрого, що виявилися в будівництві міст-фортець на Русі, в яких були зосереджені військові гарнізони. Тут з дозволу київських князів оселялися вихідці з кочівників, які переходили до осілого життя і займалися — землеробським господарством. Це були торки, берендеї, коуї, які згадуються в літопису під іменем чорних клобуків. Але осіле землеробське населення на Пороссі було рідким в порівнянні з іншими, більш північними районами Русі. Часті напади кочівників на міста і села Поросся не сприяли збільшенню тут населення. Саме в цьому краї мала бути значна кількість вільних земель, придатних для перелогового землеробства.

В літопису в зв'язку з оповіданням про спустошливий напад половців в 1093 р. наводиться опис пороського ландшафту. Літописець як би проходить зором по полях, пригадуючи їх вигляд до половецького нападу: «Преидемъ поля, иде же пасома бѣша стада конь, овця и волове, все тѣше, нонѣ видимъ, нивы поростѣше звѣремъ жилиша быша»¹.

З наведеного опису полів можна зробити висновок про наявність на Пороссі в кінці XI ст. перелогової системи. Тут відзначається існування нив, що оброблялися, і полів, які були випасами для худоби. Такий розподіл земель на ниви, що оброблялися, і поля, що довгий час знаходилися в перелозі і використовувалися як сіножаті і пасовища, якраз характерний для перелогової системи землеробства.

Для густонаселених районів Київської Русі перелогова система не була характерною внаслідок недостатньої кількості вільних земель, придатних для обробітку і вирощування хлібів. Тут вся земля знахо-

¹ Повесть временных лет, ч. I, стор. 146.

дилася в приватному володінні, переважно у феодалів, в зв'язку з чим землероби-смерди відчували нестаток у ній. Історичні джерела, зокрема жалувані грамоти, вказують на наявність феодальних володінь з точно визначеними межами, а «Руська Правда» установлює сувору кару щодо тих, хто порушить межі цих володінь — розоре «ролейну межу» або підрубає «межний дуб». В умовах приватної власності на землю в густонаселених місцях, де закон суворо охороняв кожний клаптик приватних володінь, перелогова система не могла існувати, для неї тут не було необхідного земельного простору. Отже, перелогова система в Київській Русі не була панівною в землеробському господарстві.

Перелогова система відновлює родючість ґрунту природним шляхом, виключно за рахунок сил самої природи. Цей процес довготривалий, він потребує великих запасів придатних для експлуатації земель і прирікає землероба на постійну і тяжку боротьбу з дикою степовою рослинністю. Тому дальший розвиток землеробства привів до появи інших землеробських систем, при яких процеси відновлення родючості ґрунту регулював сам виробник. Поліпшення обробітку ґрунту внаслідок застосування досконаліших знарядь і додатковий обробіток ділянок для боротьби з бур'янами привели до появи парової системи землеробства.

Особливі умови для розвитку систем землеробства існували в районах лісової зони Східної Європи. Тут найдавнішою землеробською системою було вирубне землеробство. Про його існування у стародавніх слов'ян в цих районах є деякі, хоч і непрямі, свідчення в писемних джерелах середини I тисячоліття н. е. Візантійський письменник VI ст. Прокопій говорить про слов'ян, що «живуть вони в жалюгідних халупах, на великій відстані один від одного, і всі вони здебільшого змінюють місця проживання»¹. Маврікій Стратег зазначає, що слов'яни оселяються в лісах біля річок, боліт і озер і ведуть бродяче життя².

Характеристика слов'ян, дана візантійськими авторами, в першу чергу стосується південної частини слов'янських племен, життя і звичаї яких могли спостерігати візантійці під час балканських війн VI — VII ст. н. е. Але в певній мірі вона може бути віднесена і до східнослов'янських племен більш далеких територій, бо слов'яни, що перебували в цей час на Дунаї, зберігали у себе в значній мірі ті форми господарства і звичаї, які існували у них до переселення на Балкани, коли вони жили в більш північній смузі Східної Європи. Знання про господарство і звичаї східних слов'ян візантійці могли почерпнути також і з оповідань та переказів очевидців.

Можна думати, що наведені повідомлення Прокопія і Маврікія стосуються життя слов'янських племен лісових районів. Звичайно, ці

¹ А. В. Мишулин, вказ. праця, стор. 237.

² Там же, стор. 253.

свідчення не слід розуміти буквально як вказівку про кочове життя слов'ян в лісових районах. І в цих районах слов'янське населення в I тисячолітті н. е. було осілим, про що переконливо свідчать відомі нам поселення того часу. Ці поселення існували протягом тривалого періоду; вони мали досить великі розміри та значні нашарування культурних решток.

Свідчення візантійських авторів, очевидно, треба розуміти як вказівку на існування у слов'ян вирубного землеробства. При вирубному землеробстві не лише можлива, а й необхідна сезонна зміна місць жител, що зумовлено проведенням робіт на ділянках, віддалених від постійних поселень. Як відомо, при вирубній системі землеробства ділянки змінюються після 3—4 років їх експлуатації¹. Заростання лісом залишених ділянок, коли вони знову можуть стати придатними для вирубу, потребувало значно більшого часу, ніж тривала їх експлуатація. Це призводило до того, що з часом виникла нестача придатних для вирубного землеробства нових ділянок поблизу осель, і населення змушене було шукати їх у віддалених від них місцях. Підготовка і обробіток таких ділянок зумовили необхідність мати біля них тимчасові житла, розраховані на той час, поки велись роботи на певній ділянці. Коли ж ця ділянка виснажувалась, заростала бур'янами і залишалась, покидалось разом з ділянкою і тимчасове житло. Саме про такі тимчасові житла біля лісових заїмок повідомляє Прокопій, коли він говорить про злиденні халупи у слов'ян. Свідчення Прокопія і Маврікія Стратега про зміну місць проживання і про бродяче життя слов'ян треба розуміти як зміну таких тимчасових жител.

Певні дані про землеробство у лісових районах Східної Європи в середині I тисячоліття н. е. знаходимо в археологічних пам'ятках. Серед інших археологічних пам'яток лісових районів того часу найбільш важливим для нас є городище IV—V ст. н. е. біля с. Березняки у гирлі р. Сонохти, яка впадає в Волгу трохи нижче р. Шексни. Правда, це городище, певно, є неслов'янським, але картину господарського життя, яку дали матеріали розкопок, можна вважати типовою для всього населення лісових районів першої половини I тисячоліття н. е.

Городище розташовано серед широкої заплави на виступі корінного правого берега, який з трьох сторін омивається річкою і з плато з'єднаний лише вузькою смугою. Площа городища має близько 2300 м². Воно було повністю розкопано П. М. Третьяковим в 1934—1935 рр.² Серед речей, що характеризують господарську діяльність населення, на городищі виявлено залізні наконечники стріл, залізні рибальські гачки, сокири, ножі і серп. Сокири і серп мають для нас особливе значення як знаряддя, за допомогою яких розчищались лісові ділянки і збирався з них врожай.

¹ П. Н. Третьяков, Подсечное земледелие в Восточной Европе, стор. 13.

² П. Н. Третьяков, К истории племен Верхнего Поволжья в первом тысячелетии н. э., МИА, № 5, 1941, стор. 51.

Рис. 51. Вирубне землеробство в кол. Вологодській губернії.
Картина худ. І. М. Прянишнікова (Третьяковська галерея).

ався переважно за допомогою дерев'яних знарядь, таких як воуша, або за допомогою мотики з залізним наконечником.

Вирубне землеробство належить до однієї з найбільш древніх м землеробського виробництва. Воно було поширено на певному ті розвитку всіх тих народів, які жили в умовах лісового ландшаф- В цьому відношенні населення Східної Європи в першій половині ісячоліття н. е. нічим не відрізняється від своїх західних сусідів¹.

В деяких місцевостях лісової смуги Східної Європи вирубна гема землеробства зберігалася протягом дуже довгого часу, на- клад, в колишніх Архангельській, Вологодській і Олонецькій ерніях, а також в прип'ятському Поліссі, де вона практикувалася в XIX ст. (рис. 51).

¹Henryk Łowmiański, вказ. праця, стор. 143—147.

Оскільки вирубне землеробство в деяких місцевостях існувало ще в недавні часи, воно досить повно висвітлено в етнографічній і сільськогосподарській літературі. З часу виходу в світ роботи П. М. Третьякова про вирубне землеробство в Східній Європі¹, в якій висвітлюється місце цієї землеробської системи в соціально-економічному розвитку суспільства, вона стала широко відома і в працях, що стосуються найдавніших періодів історії Русі.

Етнограф А. К. Сержпутовський, вивчаючи на початку ХХ ст. прип'ятське Полісся, відзначав наявність у населення цього краю дуже давніх рис господарського життя. «Весь побут і уклад домашнього і господарського життя сільського населення мало чим відрізнялись від життя його предків в XIV—XV ст.»,— писав він². Землеробська техніка і засоби обробки землі в Поліссі, які спостерігав автор на початку ХХ ст., певно, існували тут не лише в XIV—XVI ст., а й значно раніше — в епоху Київської Русі. До таких стародавніх засобів належить вирубне землеробство.

«Перетворення лісових земель в рілля, — зазначав А. К. Сержпутовський, — і до нашого часу проводиться первісним способом. Звичайно перш за все навесні зрубують дрібні дерева і устеляють ними призначену для оранки землю. Коли вони трохи просохнуть, їх запалюють, після чого збирають стовбури і товсті суки і гілки, що залишилися, засівають випалене місце просом і боронять волокушею. Восени збирають просо, яке в таких випадках дає великий врожай, по стерні сіють жито і знову обробляють поле лише волокушею. Після цього вже сяк-так колупають землю сошкою або сохою»³.

Наявні етнографічні та історичні джерела дозволяють встановити основні риси і операції, що характеризують вирубне землеробство, та прослідкувати етапи його розвитку (рис. 52).

Розчистка і спалювання лісу за цією системою є не засобом звільнення лісових ділянок для орних полів, а агротехнічною умовою для вирощування посівів. Агротехнічною основою вирубної системи землеробства, що забезпечувала врожайність, було використання родючості лісових ґрунтів, що збільшувалась від перегною рослинності та угноєння попелом від спалювання дерев на вирубах.

Першим важливим заходом при вирубній системі землеробства, від якого в значній мірі залежала родючість ґрунту, був вибір ділянки для вирубу. Кращими вважались ділянки з суглинистими і супіщаними ґрунтами, які розташовані на підвищених рівнях або трохи похилих місцях, що добре освітлювались сонцем і захищались від північних і північно-східних вітрів. Ділянка повинна була мати відповідну рослинність, яку порівняно легко можна було підрубати і від спалення якої одержувалось більше зольного добрива; вибираючи ділянку,

¹ П. Н. Третьяков, Подсечное земледелие в Восточной Европе.

² А. К. Сержпутовский, вказ. праця, стор. 45.

³ Там же, вказ. праця, стор. 52.

уникали товстих дерев. Кращим вважався тонкий, але густий ліс, де переважали вільха, береза, ліщина. Ознакою добрих ґрунтів вважалась наявність на них малини, костянки, чорниці, брусниці і голубики, а також грибів, мишиного горошку і клеверу¹.

Основним агротехнічним засобом при вирубному землеробстві було спалювання лісу і обробіток ґрунту вогнем. Розпушування ґрун-

Рис. 52. Цикл робіт вирубного землеробства: вируб лісу, спалення його, розпушування ґрунту лопатою, посів. Мініатюра XVII ст. з «Життя Антонія Сійського» (А. В. Арциховский, Древнерусские миниатюры как исторический источник, М., 1944, рис. 53).

ту за допомогою землеробських знарядь мало допоміжне значення.

Спалювання вирубу було найбільш відповідальною операцією. Саме вона включала в себе всі основні агротехнічні засоби вирубного землеробства. Для спалення обирався сухий день з невеликим вітерцем. Купи вирубаного лісу, що розташовувалися прямими рядами, підпалювали одночасно з підвітряного боку, пересуваючи їх в стані горіння за допомогою довгих жердин по всій площі ділянки від одного до другого ряду. Дуже важливо, щоб при спалюванні лісу був рівномірно пропечений ґрунт на глибину не менш 5 см, що було одним із

¹ П. Н. Третьяков, Подсечное земледелие в Восточной Европе, стор. 8.

заходів в боротьбі з бур'янами, які в умовах лісових ділянок особливо небезпечні для вирощування хлібів. Попіл, який є цінним добривом, рівномірно розподіляли на площі ділянки. Ліс спалювали восени, якщо ділянка була призначена для посіву озимини, або навесні, якщо її готували для ярини. Вируб і спалення вимагали в середньому 90 робочих днів на десятину¹.

Спаливши ліс, ділянку готували для посіву: збирали рештки дерева, розпушували ґрунт там, де він не був перепалений, тощо. Потім ділянку засівали і посів загортали волокушею чи суковаткою.

Характерною рисою вирубною системи землеробства була часта зміна ділянок. Кожна ділянка після звільнення її від лісу засівалася не більше трьох-чотирьох років підряд; далі вона переставала давати врожаї внаслідок засмічення її бур'янами і вилуговування ґрунту. Після вказаного строку ділянку залишали і засівали іншу. До старої ділянки поверталися знову лише після тривалого часу, коли вона заростала лісом, достатнім для випалювання ґрунту. Для безперервного ведення землеробського виробництва кожна господарська одиниця мусила щороку розчищати нові ділянки, залишаючи для заростання лісом старі. Саме в цьому і полягає ознака вирубного землеробства як системи, а не як засобу звільнення ділянки від лісу для потреб орного землеробства.

Необхідною умовою виникнення та існування вирубного землеробства як економічно важливої галузі господарства була наявність залізної сокири. Першим примітивним типом знарядь, призначених для вирубування лісу для потреб землеробства, треба вважати залізну сокиру з вертикальною втулкою типу кельта, яка відома у Східній Європі з передскіфських часів. Але продуктивність таких знарядь, що мають вертикальну втулку і вузьке лезо, була незначною. Землероб при допомозі такого знаряддя не міг звільнити значних площ з-під лісу, а також підрубати на них товсті дерева. Тому в той період вирубне землеробство обмежувалось ще порівняно невеликими ділянками.

Більш продуктивним знаряддям була сокира з горизонтальним вушком і розширеним лезом. Таке знаряддя з'явилося в лісостепових районах Східної Європи в скіфську епоху, а в другій половині I тисячоліття до н. е. воно поширилося в лісових районах², причому форма його удосконалювалася в напрямі розширення леза. Сокира з горизонтальним вушком і розширеним лезом давала можливість звільнити від лісу значно більші ділянки (рис. 53).

В найбільш ранній період розвитку вирубного землеробства основними знаряддями обробітку звільнених від лісу ділянок були волокуша, чи суковатка, а також мотика. З поширенням вирубного землеробства, коли звільнялися від лісу значні ділянки, для їх обробітку

¹ П. Н. Третьяков, Подсечное земледелие в Восточной Европе, стор. 33.

² В. А. Іллінська, Скіфські сокири, «Археологія», т. XII, 1961.

стали необхідні більш досконалі і продуктивні землеробські знаряддя. Такими знаряддями були однозубі і багатозубі сохи з залізними сирочинними сошниками, що з'явилися в лісових районах Східної Європи в другій половині I тисячоліття н. е. Поява сохи дала можливість обробляти не лише ширші площі звільненої з-під лісу землі, а й

Рис. 53. Вируб лісу, обтісування дерев, посів, урожай. Мініатюра XV ст. з «Життя Сергія Радоніжського» (А. В. Арциховский, Древнерусские миниатюры как исторический источник, М., 1944, рис. 49).

поліпшити якість їх обробітку, що було передумовою розвитку в лісових районах орного землеробства.

В деяких районах до недавнього часу ще зберігалось таке вирубне землеробство, коли для обробітку ґрунту використовувалися лише ручні знаряддя. Це спостерігав, наприклад, в Білорусії етнограф П. В. Шейн в кінці XIX ст. Він писав: «Переважно навесні і восени весь ліс зрубують і складають на дрова, а дрібний: гілки, вершини складають в купи. Купи ці зимують на місці, а наступної весни їх спалюють; головешки, які залишаються від них, згрібають граблями, а попіл ретельно перемішують з землею за допомогою так званих копил. Копило — це довга міцна палка з залізною лопаточкою на кінці, подібна до кирки або кочерги. Процес перемішування землі з попелом

називається «копылиць ляды». Закопиривши, сіють переважно ячмінь, іноді пшеницю. Посіявши, скородять знову ж таки граблями. «Копылиць ляды» вважається тяжкою роботою, але зате врожай на лядах буває чудовий, так що існує прислів'я: «Що посіяно на ляді, все рівно, як у закромі». Після зняття хліба на лядах звичайно росте добра трава, так що як самі ляди, так і вирублена з-під лісу десятина дає багатий збір сіна і цілком винагороджує селянина за його працю»¹.

Про високі врожаї на лядах повідомляли багато авторів, які або самі спостерігали це, або користувалися відомостями очевидців. Як свідчать ці автори, урожай сам 25—30, або 120—180 пудів з десятини, не був винятком². І це цілком природно, коли зважити на ті сприятливі чинники, які діяли при вирубному землеробстві (цілинні лісові ґрунти, удобрені рослинним перегноем і попелом після спалення лісу, відсутність бур'янів внаслідок пропалення ґрунту). Щоправда, вони діяли лише протягом перших трьох-чотирьох років, після чого ділянка зовсім переставала давати врожай і її доводилося кидати.

Високої врожайності при вирубному землеробстві можна було добитися, лише затративши багато праці. Для обробітку однієї десятини землі при цій системі протягом усіх чотирьох років експлуатації ділянки в середньому потрібно було витратити близько 70 робочих днів на рік, в той же час при орному землеробстві за допомогою тялової сили тварин на одну десятину припадає близько 10 робочих днів на рік³. Таким чином, при вирубному землеробстві на одиницю площі витрачалося в багато разів більше часу, ніж при орному. Тому не дивно, що урожай на вирубах був більший, ніж на староораних ділянках. Але високі урожаї збиралися на вирубах не протягом всього часу їх експлуатації, а лише в перші два роки. Отже, продуктивність праці при вирубному землеробстві, тобто кількість продукту, одержуваного на одиницю робочого часу, не перевищувала, а, навпаки, була меншою, ніж при орному.

Дальший економічний розвиток країни відбувався шляхом витіснення вирубного землеробства орним. Підвищення продуктивності праці при вирубному землеробстві здійснювалося головним чином шляхом збільшення строків експлуатації звільнених від лісу ділянок, тобто шляхом збільшення того періоду, протягом якого ділянка дає врожай. Головним засобом для цього було поліпшення якості обробітку ґрунту, що досягалося запровадженням більш досконалих орних знарядь. Використання ж орних знарядь, що з'явилися в лісових районах у другій половині I тисячоліття н. е., дозволило значно збільшу-

¹ П. В. Шейн, Матеріали для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, т. III, СПб., 1902, стор. 12—13.

² П. Семенов, Озерная область и ее современное экономическое состояние. «Живописная Россия», т. I, ч. 2. СПб., 1881, стор. 823; П. Н. Третьяков, Подсечное земледелие в Восточной Европе, стор. 16.

³ П. Н. Третьяков, Подсечное земледелие в Восточной Европе, стор. 35.

вати строки експлуатації лісових ділянок, а на кращих ґрунтах перейти до постійного їх обробітку, тобто до польового орного землеробства.

Вирубне землеробство, що, як і перелогове, ґрунтується на тимчасовій експлуатації земельних ділянок, вимагає великої кількості вільних, придатних для землеробства площ. Такі умови існували за родоплемінного ладу і не були характерними для Київської Русі при наявності в ній великої кількості населення і пануванні приватної власності на землю.

В епоху Київської Русі вирубне землеробство як система мало місце лише в окремих районах. Є підстави твердити, що в Середньому Подніпров'ї і взагалі в лісостеповій смузі Східної Європи в цю епоху вирубного землеробства як системи вже не існувало, але тут була широко розповсюджена практика розчистки лісових ділянок для орного землеробства. На цій території поряд з великими площами чистих степових полів було також багато лісів. Про наявність великих лісових масивів в лісостеповій зоні в часи Київської Русі є багато літописних свідчень. За таких умов потреба розширювати посівні площі не могла не приводити до посиленої вирубки і спалення лісу.

Економічний розвиток країни зумовлював збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів, як загальної їх кількості, так і товарної частини. Це здійснювалося двома шляхами — підвищенням продуктивності праці і розширенням посівних площ. Якщо підвищення продуктивності праці досягалося шляхом удосконалення техніки и систем землеробства, то розширення площ могло здійснюватися за рахунок освоєння нових ділянок — лісових або степових відповідно до ландшафто-географічних умов певних районів. В південних районах Русі, що підходили до степів, розширення площі відбувалося за рахунок розорювання цілинних степових ділянок, в більш північних лісових районах це здійснювалося шляхом вирубки лісових ділянок і спалення лісу.

Писемні джерела свідчать про практику розширення посівних площ шляхом розчистки лісових ділянок для більш пізнього часу. Це, наприклад, відбито в новгородських купчих грамотах XIV ст. В одній з них читаємо: «...скупы вотчину, дворь и дворище, орамыи земли съ притеребы и пожни съ притеребы»¹. Тут окремо від староораних земель відзначено нові розчищені землі, які названі «притеребами».

Про розчистку лісових ділянок з метою розширення орних площ за часів Київської Русі в писемних джерелах є лише побічні відомості. Так, стаття 73 «Руської Правди» говорить про «знаменний», або «межний», дуб: «Аже дуб подотнетъ знаменьный или межный, то 12 гривен продажи»². Таким дубом називалось дерево, що було межовим знаком на границях приватних орних земель або угідь. Стаття про «знаменний», або «межний», дуб є ніби продовженням і конкретизацією попередньої

¹ Н. Аристов, вказ. праця, стор. 58.

² Правда Русская, т. I, стор. 434.

статті «Руської Правди» про охорону границь феодальних володінь, яка встановлює штраф в розмірі 12 гривен з того, хто «межю перетнетъ бортьную, или ролейную розоретъ, или дворную тыном перегородить межю»¹. Зміст цих двох статей «Руської Правди» свідчить, що «знаменний», або «межний», дуб, як і ролейна межа, визначав межі земельних володінь.

Купча Антонія Римлянина, написана близько 1147 р., що збереглася до наших часів у пізнішому списку, дозволяє скласти конкретне уявлення про те, як в древній Русі визначались межі земельних володінь по деревах, кущах та інших топографічних ознаках: «А обводъ той земли отъ рѣки отъ Волхова Виткою ручьемъ вверхъ до Лющикъ, да Лющикомъ ко кресту, а отъ креста на коровой прогонъ, а коровимъ прогономъ на олху, а отъ олхи на еловый кустъ, а отъ еловаго куста на верховье на Донцовое, а Донцовымъ внизъ, а Донецъ впалъ въ Деревяницу, а Деревяница впала въ Волховъ; а той землѣ и межа»². Ця грамота стосується Новгородської землі, але так само, певно, визначались межі земельних володінь і в Середньому Подніпров'ї.

Навряд, щоб окремі дерева поодинокі виростали серед полів або щоб їх спеціально саджали власники цих полів для визначення меж своїх володінь. Скоріше ці дерева були залишками вирубаного лісу. На тих ділянках, які були звільнені від лісу і перетворилися в орні поля, протягом довгого часу могли залишатися окремі дерева. Вони і служили знаками для визначення меж полів, що належали окремим особам. Очевидно, в епоху Київської Русі «межний» дуб був настільки поширеним явищем, що законодавці — складачі розширеної редакції «Руської Правди» — вважали необхідним присвятити його охороні окрему статтю в збірнику законів.

Але таку практику не можна вважати за вирубну систему землеробства, характерною особливістю якої була короткочасна експлуатація звільнених від лісу ділянок, після чого вони залишалися і знову заростали лісом. Тут звільнена від лісу ділянка перетворювалася в орне поле, яке оброблялося вже постійно. Це була не вирубна система землеробства, а засіб звільнення лісових площ для орного землеробства. Вирубне землеробство як система в епоху Київської Русі існувало лише в північних районах східноєвропейської рівнини і в прип'ятському Поліссі.

Вирубання лісу як засіб звільнення лісових ділянок для орного землеробства відоме було в середні віки і в західноєвропейських країнах. В «Капітурлярії про помістя» — пам'ятці часів Карла Великого, яка визначала розпорядок в королівських маєтках, є пряме свідчення про дуже поширену практику розчистки лісів для розширення орних земель: «Хай ліси і заповідні гаї наші добре охороняються; і де виявиться

¹ Правда Русская, т. I, стор. 434.

² М. Владимірскій - Буданов, Хрестоматія по исторіи русскаго права, вып. I, СПб., 1908, стор. 14.

зручне місце для розчисток, хай розчищають і не дозволяють полям заростати лісом»¹. Практика розчистки лісових ділянок особливо була поширена в Західній Європі в X—XII ст., про що згадують писемні джерела. Дуже часто, наприклад, в документах того часу говориться про дозвіл селянам розчищати в феодальних володіннях ліси або про заборону цього, якщо феодал вирішив використати належні йому масиви лісів для іншої мети, наприклад, як заповідник для полювання².

Питання про місце перелогової і вирубною систем землеробства в господарстві древньої Русі має значення не лише для висвітлення агротехнічного рівня землеробства того періоду. З ним пов'язуються певні погляди на загальноісторичний процес древньої Русі. В російській до-революційній літературі була поширена думка про те, що основу господарського життя Русі становили лісові промисли і торгівля продуктами цих промислів, внаслідок чого древньоруське населення перебувало в стані постійного руху. Особливо яскраво цю думку висловив В. О. Ключевський, який поклав її в основу своєї концепції про історичний розвиток древньої Русі. Він твердив про переміщення руського народу з Подніпров'я у Верхнє Поволжя і вважав, що його господарська діяльність суперечить природно-географічним умовам країни³.

Деякі історики свої твердження про рухливість древньоруського населення обгрунтовували характером землеробства, зокрема пануванням вирубною і перелоговою систем. «Тільки одна крайня нужда, тобто цілковита нестача в лісі або регламентація уряду, могли зупинити росіян від їх вікової пристрасті бродити нарізно, щоб «ліс ронити, ниви зорювати і двори рубити і ставити»... Тому сама собою сформувалась напівкочова система господарства; орали землю наїздом, перелогом, рубили, підсушували і спалювали ліси; потім, коли земля біля «починку і осілості» виснажувалась, її залишали і шукали нової поблизу, а коли і тут такої не було, кидали зовсім старе пепелище і переселялися на місця більш родючі»⁴.

Ця теорія суперечить історичній дійсності. Насправді вирубна і перелогова системи землеробства не призводили до напівкочового життя, незважаючи на те, що вони вимагають періодичної зміни посівних ділянок. Це підтверджується археологічними і етнографічними даними.

Довготривале осіле життя населення Східної Європи на одних і тих самих місцях доведено вже для дуже ранніх часів. Археологічній науці відома велика кількість постійних і довготривалих поселень, що відносяться до I тисячоліття н. е., на яких жили люди протягом багатьох десятиків і навіть сотень років. Тим більш очевидним було осіле життя древньоруського народу, пам'ятками якого є міста, численні городища і селища з слідами довготривалого життя на них. Думка, що вирубна і пе-

¹ Агрικольтура в пам'ятниках западного середньовіччя, стор. 96.

² Там же, стор. 131, 132, 134.

³ В. Ключевский, Боярская дума древней Руси, стор. 13.
А. Советов, вказ. праця, стор. 15.

релогова системи землеробства породжують напівкочове життя населення, не підтверджується і етнографічними даними. У тих місцевостях, де до недавнього часу зберігались вирубна і перелогова системи землеробства, етнографи не спостерігали кочового життя. Навпаки, кочові народи з переходом до землеробства (спочатку перелогового) обов'язково починають осіле життя, як це видно на прикладі казахів¹.

Вирубна і перелогова системи землеробства були характерними і панівними на більш ранніх етапах історії населення Східної Європи, до виникнення Київської Русі. В епоху Київської Русі і пізніше ці системи існували лише в деяких віддалених районах, перетворюючись в засіб освоєння нових ділянок для орного землеробства з паровою системою.

Вирубна і перелогова системи землеробства, що характеризувались тимчасовою експлуатацією ділянок і вимагали великих вільних земельних площ, в епоху Київської Русі повинні були поступитися місцем системі з постійною експлуатацією земель — паровій системі з двопільною і трипільною сівозмінами. Остання безпосередньо виникла з перелоговою системою і являє собою вищий ступінь в розвитку орного землеробства.

Потреба в збільшенні посівних площ при зменшенні вільних, придатних для землеробства ділянок приводила до того, що вже «при перелоговій системі доводилося все частіше повторно повертатися до одних і тих самих раніш використаних ділянок. Період «відпочинку» ґрунту з часом все більше скорочувався... Скорочуючись все більше і більше, строк перелогу досяг, нарешті, свого мінімуму. Цей мінімум в залежності від природних якостей ґрунту визначався або одним, або двома роками. Перелогова система природно еволюціонізувала, виродилась в парову систему...»².

Перелогова система прирікала землероба на постійну і важку боротьбу з степовою рослинністю. Залишена для «відпочинку» ділянка дуже швидко заростала дикою рослинністю, перетворюючись на цілину. Оранка подібної ділянки вимагала майже такої праці, як і оранка незайманої цілини. Тому, природно, землероб намагався продовжити період експлуатації зораної ділянки, що призводило до зниження врожайності внаслідок руйнування структури ґрунту і засміченості його бур'янами. Це змушувало землероба шукати засобів, які могли б підвищити врожайність поля, не зменшуючи строку його експлуатації. Такими засобами були поліпшення обробітку ґрунту, боротьба з бур'янами, чергування посівів різних культур, а також встановлення більш коротких періодів експлуатації і «відпочинку» ділянок, що є, по суті, переходом до парової системи з двопільною сівозміною.

Наявність елементів парової системи за умов панування перелогового землеробства простежується у казахів. Так, в деяких аулах колишнього Кустанайського повіту застосовувався пар, а саме: знявши з новини врожай п'яти хлібів, давали ділянці відпочити один рік, на сьомий

¹ Матеріали по киргизському землекористуванню степних областей. т. V.

² В. Р. Вильямс, Почвоведение, М., 1940, стор. 296.

рік її переорювали, але не засівали, а на восьмий і дев'ятий засівали пшеницею і вівсом; після цього ділянку залишали в переліг. В інших аулах, де придатних для землеробства ґрунтів було порівняно мало, ділянці не давали довго відпочивати: знявши з новини врожай трьох-чотирьох хлібів підряд, залишали її в переліг на такий же строк, далі знову знімали два хліби і так само давали відпочити три роки і т. д.¹ Тут, як бачимо, час експлуатації і «відпочинку» обмежені кількома роками і чергуються в певній послідовності. Це властиво паровій двопільній системі землеробства. Але найхарактернішою для цієї системи рисою є урівнення часу експлуатації і «відпочинку» ділянки.

Поліпшення обробітку ґрунту внаслідок застосування удосконаленого орного знаряддя давало можливість скоротити період «відпочинку» ділянки і зрівняти його з періодом її експлуатації. Так з перелогової системи виникла двопільна система землеробства, за якої наявна орна земля поділяється на дві частини: одна протягом певного часу, в залежності від якості ґрунту, експлуатується, а інша тим часом відпочиває.

Про двопільну систему є свідчення документів порівняно пізнього часу. Наприклад, в Сибіру, в Ілемському воеводстві, в XVII і на початку XVIII ст. панівною системою землеробства була двопільна з рівномірним чергуванням полів: озимі хліби — пар². В тих випадках, коли ґрунти відзначались більшою родючістю і не існувало общинної примусової сівозміни, така черговість не була суворо обов'язковою і після однорічного пару посіви повторювалися іноді протягом двох років підряд, що характерно вже для трипільної сівозміни.

Особлива система сівозміни, яку в принципі слід віднести до двопільної, існувала в XVIII ст. в Архангельській губернії; її описала на підставі історичних актів О. Я. Єфіменко. Ця система полягає в тому, що на певній ділянці сіють ячмінь підряд стільки років, скільки дозволяє запас добрива і поки ділянку не засмітять бур'яни, для знищення яких застосовується вже паровий обробіток. Після пару засівається жито або ячмінь, спочатку без добрива, а на другий рік вже з добривом — і так триває до того часу, поки знову не здолають бур'яни³. Не важко помітити, що принцип експлуатації ґрунтів за такої системи той же, що і за перелогової, тобто ділянка експлуатується підряд до того часу, поки вона дає врожай, але принцип відновлення родючості ґрунту відрізняється від того, який характерний для перелогової системи. Там, коли ділянка переставала родити, її залишали на тривалий час, поки вона не відновлювала своєї родючості природним чином; тут це досягалося штучним шляхом — паровим обробітком і угноєнням. Така система в основному була двопільною паровою, але зберігала ще помітні риси перелогової. Це — одна з різновидностей зем-

¹ Матеріали по киргизському землепользованию степных областей, т. V, стор. 127.

² В. Н. Шерстобоев, Илемская пашня, т. I, Иркутск, 1949, стор. 306.

³ А. Я. Ефименко, Исследования народной жизни, вып. I, М., 1884, стор. 200.

леробської системи, що характерна для перехідного періоду від перелогу до двопілля.

Виникнення двопільної системи у східних слов'ян треба відносити, певно, до другої половини I тисячоліття н. е. Про існування двопільної системи в той час маємо деякі посередні дані.

Історичні джерела дозволяють простежити існування двопільної системи в Західній Європі з початку VII ст. н. е. Про неї свідчить, наприклад, Ісідор Севільський, який повідомляє, що поля бувають або «нивою, або ділянкою насаджень, придатною для дерев, або пасовиськом, вільним для трави і худоби, або квітучим садом, придатним для бджіл і квітів»¹. Згадані тут поля-ниви і поля-пасовиська дозволяють припустити їх чергування, що характерно для двопільної системи землеробства. Більш певно про двопільну систему говорить Ісідор Севільський в іншому місці свого твору: «*Novalia* (новина) — це поле, яке вперше зоране, або таке, яке відпочиває через рік для відновлення сил. Таким чином *novalia* по черзі то буває з урожаєм, то пустує»². Торкаючись питання про обробіток землі, автор ясно вказує на існування двопільної системи: «Оранки — дві: весняна і осіння; *intermissio* — перерва, в якій кожний другий рік пустуюче поле набирається сил»³. Можна думати, що в Західній Європі і на Русі за часів середньовіччя системи землеробства були однаковими, як однаковою була і землеробська техніка. Поширене в Західній Європі і у східних слов'ян в другій половині I тисячоліття н. е. широколопатеve рало давало можливість скорочувати строк «відпочинку» ґрунту і збільшити строк його експлуатації, що і було умовою виникнення двопільної системи землеробства.

Двopильна система становила значний прогрес в розвитку землеробства. При перелоговій системі засівалась завжди менша частина наявної землі, що оброблялась. Причому частина землі, яка знаходилась в перелозі, перевищувала по площі ту, яка засівалась, в стільки разів, в скільки час, необхідний для «відпочинку» ґрунту, перевищував час його експлуатації. При двопільній системі засівалась щорічно вже половина наявних культурних полів. Отже, двопільна система дозволяла набагато розширити посівну площу. Економічне значення цього факту зрозуміло само собою.

Двopильна система була більш продуктивною в порівнянні з перелоговою. Староорані культурні поля після однорічного «відпочинку» було легше обробляти, ніж ділянки, що знаходилися в довготривалому перелозі. І врожайність полів при двопільній системі була вищою, ніж при перелоговій. З появою двопільної системи починається інтенсивне землеробство у власному розумінні цього слова; основним джерелом збільшення продукції стає поліпшення обробітку ґрунту, яке приво-

¹ Агрικольтура в пам'ятниках заападного середньовіччя, стор. 9.

² Там же, стор. 11.

³ Там же, стор. 13.

дять до підвищення врожайності на староораних землях. Полям вже не дають виснажуватися до кінця, ґрунту надається систематичний «відпочинок», причому для найшвидшого відновлення родючості він зазнає додаткового парового обробітку з угноенням.

В дrevньоруських писемних джерелах є деякі побіжні свідчення про існування парового обробітку ґрунту. Новгородський літопис, який взагалі звертає особливу увагу на конкретні явища в природі і житті людей, так описує наслідки великої зливи, що сталася в 1251 р.: «Того же лѣта наидоша дождевѣ велицѣ и сѣняша вси рли и обилья и сѣна, и великий мостъ снесе на Волховѣ; и на осень бы морозъ, обилье нь остатокъ избысть»¹. Тут літописець засвідчує одночасне існування зораного поля (рли) і поля з посівами або урожаєм (обилье). Він визначає також і пору року, в яку це мало місце; це час, коли на луках лежало скошене сіно, яке і було знесено водою разом з розмивом ріллі та посівів. Оранка наприкінці весни або на початку літа, коли вже були посіви на полях та скошене сіно на луках, була не чим іншим як оранкою пару, так званим чорним паром.

В дореволуційній історичній літературі панували помилкові погляди про відносно пізню появу трипільної системи на Русі — не раніше XV ст. Відомий російський економіст і агроном О. В. Советов, який вивчав системи землеробства в Росії, пов'язував виникнення трипільля з обмеженням селянських переходів і зменшенням вільних земель на Русі. «В міру того,— писав він,— як розбирались добрі нові землі, придатні для новини, і нужда примушувала людей сидіти на старих нивах, сама собою починала виникати і трипільна система. Тому в деяких місцевостях, де густіше було народонаселення, напр., в псковських областях, трипільна система ймовірно з'явилася і раніше XVI ст., тобто раніше того часу, коли говорять про неї літописи... Але XVI ст. або, вірніше, початок XVII ст. почали вважати кінцем попередніх систем, принаймні, в селянському господарстві. Інакше кажучи: як тільки був покладений початок обмеженню бродіння руського народу нарізно і настало кріпосне право, разом з ним повинні були припинитися попередні бродячі системи»². М. О. Рожков, який досліджував сільське господарство Московської Русі в XVI ст., також вважав, що в її центральних районах трипільна система стала панівною лише в XVI ст.³ Підставою для такого твердження він вважає той факт, що з цього часу в писцових книгах з'являються вказівки про розподіл полів на три частини. Поширена формула писцових книг — «пашни столько-то въ полѣ, а въ дву потомужъ» — свідчить, що земля в господарстві була розділена на три рівні поля, що характеризує трипільну систему землеробства.

Історичні джерела вказують на поширення трипільної системи в XVI ст. не лише в центральних районах Русі. Трипільна сівозміна з ози-

¹ Новгородская первая летопись, стор. 304—305.

² А. Советов, вказ. праця, стор. 147—148.

³ Н. Рожков, Сельское хозяйство Московской Руси в XVI веке, Ученые записки Московского университета, вып. 26, М., 1899, стор. 63

ними і ярими посівами та паром, з оранкою пару і угноюванням полів засвідчена історичними актами XVI—XVII ст. також для крайньої півночі, про що повідомляє О. Я. Єфіменко¹. На цій підставі можна твердити вже а ргіогі, що трипільна система землеробства виникла на Русі значно раніше, ніж в XVI ст., спочатку в найбільш розвинутих землеробських районах — в лісостеповій смузі Східної Європи.

Думки про відносно пізню появу трипільної системи землеробства на Русі в тій чи іншій мірі додержувалися і деякі радянські історики і економісти. Так, дослідник історії народного господарства СРСР П. І. Лященко, визнаючи існування на Русі трипільної системи землеробства з XV ст., однак не надає їй важливого значення, бо, на його думку, вона в цей час не набула значного поширення. Він пише: «На півночі, в лісистих місцевостях, мабуть, як і раніше, переважала вирубна система. На тодішньому московському півдні (теперішні Тульська і Орловська області) переважало ще «дикє поле» і панувала перелогова система. Нарешті, в центральних московських районах, поблизу міст, все більш панівною ставала трипільна зернова система». Але навіть і на обмеженій території центральних районів Московської Русі трипільна система, на думку П. І. Лященка, не була панівною. «Але для всього сільського господарства,— говорить він,— навряд чи можна говорити для цього періоду про якусь правильну трипільну систему, з правильним чергуванням озимини — ярини — пару і з урівненням всіх трьох полів. Більш імовірний для цього часу перехід до парової системи, але без правильного трипілья, у вигляді так званого «пестропілья» і неурегульованої парової системи»².

До того ж П. І. Лященко взагалі не вважав землеробство провідною галуззю господарства на Русі до XV—XVI ст. Характеризуючи господарське життя Русі в XV—XVI ст., він відзначає нове, на його думку, явище, яке полягало в тому, що землеробство саме в цей період стає панівною галуззю господарства³.

П. М. Третьяков в праці про землеробство в древній Русі також визнає поширення трипільної системи на Русі лише з XV ст. «Системою землеробства в древній Русі була, як видно,— говорить він,— головним чином перелогова система, яка є характерною і для більш пізнього часу... Перші згадки про угноєння ґрунту, що слід пов'язувати з переходом до трипільної сівозміни, зустрічаються в документах лише пізніше, починаючи з XV століття»⁴.

Але, незважаючи на відсутність згадок про трипільну систему в писемних джерелах до XV ст., ми маємо тепер всі підстави твердити, що ця система вже існувала і навіть була поширеною в епоху Київської

¹ А. Я. Ефименко, Исследования народной жизни, вып. I, стор. 201.

² П. И. Лященко, История народного хозяйства СССР, т. I, изд. 3-е, стор. 236.

³ Там же.

⁴ П. Н. Третьяков, Сельское хозяйство и промыслы, «История культуры древней Руси», т. I, стор. 52.

Русі. Трипільна система, як і всяка інша система землеробства, відбиває певний рівень розвитку виробничих сил і знаходиться в тісному зв'язку з технікою землеробства, зокрема із знаряддями обробітку ґрунту. Цей зв'язок виявляється в тому, що певному ступеню розвитку техніки землеробства відповідає і певна землеробська система. Трипільна система землеробства з'явилася одночасно і в зв'язку з появою удосконалених орних знарядь — плуга і двозубої сохи. З появою удосконаленого плуга в лісостепових районах і сохи в лісових з'явилась можливість експлуатувати певні ділянки землі підряд протягом більш тривалого часу, ніж це було потрібно для відновлення родючості ґрунту. Це було найважливішою передумовою для переходу від двопільної до трипільної системи землеробства. Поширення плуга та двозубої сохи і виникнення трипільної сівозміни являють собою дві сторони єдиного процесу агротехнічного розвитку землеробства в древній Русі.

В писемних древньоруських джерелах знаходимо дані, які побіжно свідчать про існування і поширення трипільної системи землеробства в епоху Київської Русі. До них належать свідчення іноземних авторів і древньоруських літописів про вирощування озимих і ярих хлібів. Автор середини X ст. Ібрагім Ібн-Якуб писав про слов'ян, що вони сіють двічі на рік — влітку (озиме) і навесні (яре) та збирають дві жатви¹. Про озимі і ярі культури згадується в Новгородському літопису в зв'язку з оповіданням про весняні і осінні заморозки, внаслідок яких вимерзали сходи хлібів. Про вимерзання озимих посівів літопис говорить під 1127 р.², а ярих — під 1161 р.³ Зерна озимих і ярих хлібів неодноразово знаходили і під час розкопок древньоруських поселень і могильників. Особливо багато їх виявлено в обгорілому стані на городищах, що загинули внаслідок пожежі. Серед таких городищ слід згадати Райковецьке, Колодяжинське, Воїнське, древній Ізяславль, де знайдено у широкому асортименті велику кількість залишків культурних рослин.

Характерно, що зерна озимих і ярих культур зустрічаються на древньоруських городищах разом, в одних і тих же приміщеннях, що належали певним господарствам. Це свідчить про одночасне вирощування озимих і ярих культур в одних і тих самих господарствах. Одночасне вирощування озимих і ярих хлібів в одних і тих же господарствах зумовило розподіл орної земельної площі на три частини, одна з яких мусила знаходитися під озимими хлібами, друга — під ярими і третя — під паром.

Щоправда, такий розподіл полів ще не обов'язково свідчить про трипільну систему. Він міг існувати і при інших системах, зокрема за двопільної, коли озимі і ярі культури разом займали половину площі культурних полів, а друга половина була під паром; чергування полів відбувалося між паром і посівами, причому озимі і ярі посіви разом

¹ Известия Аль-Бекри и других авторов о Руси и славянах, ч. I, стор. 54.

² Новгородская первая летопись, стор. 21.

³ Там же, стор. 31.

становили спільне поле в сівозмінах. Проте подібний розподіл полів за відповідних умов обов'язково повинен був привести до виникнення трипільної сівозміни, а такі умови були в наявності в епоху Київської Русі.

Найважливішою умовою переходу від двопільної до трипільної сівозміни була все зростаюча потреба у збільшенні землеробських продуктів, що досягалось запровадженням у виробництво удосконалених знарядь праці та збільшенням посівної площі. Останнє можна було здійснити природним шляхом за рахунок скорочення періоду «відпочинку» ділянок землі і збільшення періоду їх експлуатації. Скорочення періоду «відпочинку» певних ділянок і продовження періоду їх експлуатації при вирощуванні озимих і ярих культур в одних і тих самих господарствах, природно, мусило привести до розподілу оброблюваної площі на три рівні частини: одна з них була під озиминою, друга — під яриною і третя — під паром. Щорічне чергування на цих трьох рівних частинах озимих, ярих культур і пару являло собою трипільну систему сівозміни.

Оскільки при трипільній системі засівалася вже не половина, а дві третини наявної площі, що оброблялася, посівна площа збільшувалася порівняно з двопільною на одну третину без додаткового освоєння нових цілинних ділянок. Таким чином, трипільна система відігравала важливу роль у збільшенні площ для землеробства, але основне її значення полягало в тому, що вона підвищувала продуктивність праці в ньому. Чергування озимих і ярих культур на певних ділянках і систематичний їх «відпочинок» дозволяли постійно зберігати відповідну структуру ґрунту і запас в ньому поживних речовин. Угноєння разом з паровим обробітком полів прискорювало процес відновлення структури ґрунту і збільшення в ньому поживних речовин, необхідних для культурних рослин.

Про угноєння полів в древній Русі в писемних джерелах до XV ст. немає ніяких відомостей. Але, безумовно, властивості гною, як і попелу, для збільшення врожайності були відомі древньоруському землеробу ще в епоху Київської Русі. Про них землеробське населення Східної Європи знало вже давно, з появою тут вирубного землеробства. Цими властивостями користувалися і в Київській Русі, особливо там, де зберігалось вирубне землеробство. Не було винятком в цьому відношенні і Середнє Подніпров'я, де в епоху Київської Русі випалювали ліси для розширення орних площ. Безумовно, що в цей час землероб знав і про властивості гною та використовував його для удобрення полів. Треба думати, що прислів'я «Дай землі і вона тобі дасть», поширене в Росії, на Україні і в Білорусії¹, дуже давнього походження і, мабуть, відбивало практичну мудрість, відому землеробу здавна. В Західній Європі угноєння полів засвідчено джерелами вже в VII ст. Гній,— говорить Ісидор

¹ А. Ермолов, Народная сельскохозяйственная мудрость в пословицах, поговорках и приметах, т. II, СПб., 1905, стор. 148.

Севільський,— «своїм живленням веселить сходи, утучнюючи ниви і роблячи їх родючими»¹.

Наведені факти і міркування дозволяють відносити поширення трипільної системи в нашій країні до епохи Київської Русі, одночасно з розповсюдженням плуга і двозубої сохи. Звичайно, трипільля відразу не могло витіснити інші, більш примітивні системи землеробства. Поряд з трипільною системою в древній Русі продовжували існувати в лісових районах півночі і прип'ятського Полісся вирубна система, а в степових районах півдня і південного сходу — перелогова. Але панівними землеробськими системами в цей час треба вважати парові системи з двопільною і трипільною сівозмінами. Співіснування всіх цих систем при тенденції до витіснення двопільля трипільям є характерним явищем і для пізніших часів періоду феодалізму на Русі.

Можна вважати цілком встановленим, що парова система з двопільною і трипільною сівозмінами існувала в XI—XII ст., зокрема в Новгородській землі. Це доведено А. В. Кир'яновим на підставі вивчення залишків зерна культурних рослин, виявлених під час розкопок в Новгороді на Ярославовому дворі і в Неровському кінці в культурному шарі XI—XII ст. Особливе значення для вивчення систем землеробства мають насіння бур'янів, які були виявлені разом з зерном культурних рослин. Вивчення біологічних особливостей бур'янів, що їх насіння було знайдено, дозволили встановити ті умови і ті землеробські системи, при яких вирощувалися культурні рослини, супутниками яких були ці бур'яни.

Види бур'янів, виявлені в значній кількості в хлібному зерні, що знайдено в Новгороді в культурному шарі XI—XII ст., характерні для Новгородської землі пізніших часів і були поширені тут ще на початку XX ст. Враховуючи те, що певні види бур'янів виростають лише у відповідних природних умовах, характерних для окремих районів, А. В. Кир'янов вважає це доказом належності жита і пшениці, знайдених при розкопках, до місцевої землеробської культури².

Більшість бур'янів, виявлених в новгородському зерні XI—XII ст. (лобода біла, гірчиця польова, кукіль, просо куряче, волошка, пелюшка, костир житній та ін.), типові для ґрунтів, які довгий час використовувалися під посів культурних рослин³. На лісових вирубах і довготривалих перелогах зазначені бур'яни не зростають або вони є в дуже обмеженій кількості, будучи випадковими, занесеними з інших місць рослинами. Таким чином, склад насіння бур'янів та їх кількість вказують на те, що жито і пшениця в Новгородській землі в XI—XII ст. вирощувались на культурних, давно освоєних, а не на цілинних землях або лісових розчистках⁴.

¹ Агрικольтура в памятниках западного средневековья, стор. 15.

² А. В. Кир'янов, К вопросу о земледелии в Новгородской земле в XI—XII вв., КСИИМК, вып. 47, стор. 153.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 154.

В зерні жита, знайденому при розкопках Новгород, переважають бур'яни з дворічним вегетативним періодом, які в перший рік випускають лише листя, а перезимували, цвітуть і дають насіння. До таких бур'янів належать празелень, костриця, голі злаки, костир житній. В зерні пшениці переважають однолітні бур'яни, такі, як ріпа польова, гірчиця, гречишка в'юнкова та ін., які завжди супроводжують ярі культури. Отже, жито в Новгородській землі в XI—XII ст. було озимою культурою, а пшениця — ярою; той і другий хліб вирощувався на староораних полях. Вирощування озимого жита «визначає наявність парового поля вже на староораних ґрунтах, які до XI—XII ст. займали значне місце в землеробстві древніх новгородців»¹. А. В. Кир'янов приходить до висновку, що в Новгородській землі «на староораних ґрунтах вже в XI ст. склалась певна форма парової зернової системи у вигляді трипілля, яке удержувалось в руському землеробстві протягом багатьох століть і було переважаючою формою польового господарства в недалекому минулому»².

Одночасно з трипіллям існувало і двопілля, яке А. В. Кир'янов вважає найбільш поширеною паровою системою землеробства в Новгородській землі в XI—XII ст. Також не виключено було існування «пестропілля», коли хліба і пар чергуються без всякого порядку. Поряд з паровими системами в Новгородській землі в епоху Київської Русі, без сумніву, мав місце вируб, що головним чином був засобом розширення площ для орного землеробства. А в окремих районах Новгородської землі треба припускати наявність і вирубною системи землеробства.

Таким чином, відсутність у писемних джерелах прямих свідчень про існування трипільної системи в епоху Київської Русі не є доказом того, що в дійсності такої системи не було. Як вже зазначалось, писемні джерела епохи Київської Русі, які дійшли до нас, взагалі дуже скупо висвітлюють економічне життя, але це не дає ніяких підстав вважати дуже низьким рівень економічного розвитку населення в той період. В них, наприклад, зовсім немає відомостей про стан ремесла, але радянська історична наука довела високий рівень його розвитку, який був не нижчий, ніж в західноєвропейських країнах, а в деяких галузях навіть вищий³.

Трипільна система землеробства відома на Заході вже з VIII ст., а в IX ст. набула там значного поширення. В документах Каролінгського періоду (VIII—IX ст.) згадується про три оранки — весняну, літню і осінню⁴. Якщо весняна оранка призначається для ярих посівів, а осіння — для озимих, то літня не могла бути нічим іншим, як оранкою пару, що при трипільній системі завжди провадиться за два-три місяці перед

¹ А. В. Кир'янов, К вопросу о земледелии в Новгородской земле в XI—XII вв., КСИИМК, вып. 47, стор. 154.

² Там же.

³ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 780.

⁴ Агрικультура в памятниках западного средневековья, стор. 47.

осіннім посівом. В одному документі є пряма згадка про трипільну систему землеробства. В ньому зазначається площа землі і кількість зерна, що витрачається для її засіву, окремо для озимого і ярого полів, а також площа землі під паром: «Засівається під озимину 10 бунуаріїв 40 модіями, під ярину 10 бунуаріїв 60 модіями, 10 бунуаріїв знаходиться під паром»¹. Таким чином, в цьому документі ясно вказано про розподіл землі на три рівних поля, з яких одне засівається озимими хлібами, друге — ярими і третє — знаходиться під паром.

Поряд з трипільям в країнах Західної Європи продовжувала існувати і двопільна система землеробства. Так було, наприклад, в Англії ще в XIII ст. Вальтер Хенлі в «Трактаті про господарство», написаному в середині XIII ст., говорить про кількість землі, яку може обробити плуг протягом року: «Якщо ваші землі розділені на три частини: одна частина під озимину, друга під ярину і третя під пар, то на один плуг припаде 180 акрів. Якщо ж вони поділені, як в багатьох місцях, на дві половини: одна під озимину і ярину, друга під пар, тоді на один плуг припаде 160 акрів»².

Отже, в Київській Русі, як і в країнах Західної Європи того часу, існували одні і ті самі системи землеробства — парові з двопільною і трипільною сівозмінами.

Джерелом агротехнічних знань в епоху Київської Русі був практичний досвід, що нагромаджувався в процесі виробництва і безпосереднього спостереження над природою протягом віків і передавався з покоління в покоління. «Наслідки спостережень вривалися в свідомість хлібороба, впливаючи так або інакше на його уяву, і, нарешті, формуються умом-розумом в стислий образ прислів'я, в певний прийом і т. п. Таким чином, удосконалюється передача живого досвіду у спадщину нащадкам»³. Треба думати, що багато приказок, прикмет, звичаїв і т. п., поширених в недалекому минулому і існуючих ще й тепер, що узагальнюють практичні знання в галузі землеробства, виникли дуже давно і були відомі вже в епоху Київської Русі. Древньоруський землероб, як в недавньому минулому російський, український і білоруський селянин, умів «по зорях читати», «з буйним вітром говорити», спостерігати за впливом «ясного сонечка» на плоди праці своєї і помічати багато-багато іншого, що так або інакше зв'язано з сприятливими або поганими наслідками для землеробства»⁴.

/ Землероби древньої Русі були твердо переконані, що урожай залежить від якості обробітку ґрунту. Це знайшло свій вияв в постійному удосконаленні землеробського виробництва, і зокрема знарядь обробітку ґрунту, що відбувалося. Переконання про необхідність доброї обробітки, щоб одержати високий урожай, знайшло відбиток в древньоруській

¹ Агрікультура в пам'ятниках западного середньовіччя, стор. 49.

² Там же, стор. 192.

³ В. И. Василенко, вказ. праця, стор. 4.

⁴ Там же.

літературі. Наприклад, Данило Заточник вживає у своєму творі прислів'я «Не сѣи жита на браздах, ни мудрости в сердцах безумных»¹. Зміст його полягає в тому, що посіви на борознах, де земля не розпушена, не дають урожаю, так само як мудрі слова не сприймаються безумними. Певно, це прислів'я, як і інші на землеробські теми, було поширене в епоху Київської Русі.

В древній Русі серед землеробського населення існувало також тверде переконання про те, що урожай у великій мірі залежить від строку посіву. Практичний досвід підказував древньоруському землеробу, що весняна волога сприятливо впливала на схожість посівів, і тому він намагався посіяти зерно якомога раніше, коли у ґрунті було ще достатньо вологи. Про те, що в древній Русі добре розуміли вплив весняної вологи на урожайність, свідчить запис в Новгородському літопису під 1145 р., де зазначено як негативний фактор відсутність снігу взимку на полях. Після переліку таких несприятливих явищ для землеробства, як посуха, яка «переже жатвы», великі зливи, що перешкоджають збиранню врожаю, а також повідь, літописець додає: «...а на зиму не бысть снѣга велика»². Відсутність снігу взимку на полях і нестачу вологи навесні літописець розумів як стихійне лихо для землеробства.

Початок весняної оранки визначався певними прикметами. Найсприятливішою для врожаю є рання оранка. Тому вважалося за краще розпочинати її негайно з встановленням теплих днів. «Коли водяна жаба почне квакати, час виходити на оранку», «жайворонок заспівав, час виходити на оранку», — говорять народні прикмети, що відбивають багатовіковий досвід землероба³.

Сівба — дуже відповідальний етап сільськогосподарських робіт, бо від її якості, а головне від своєчасності залежить врожайність посіяних культур не в меншій мірі, ніж від якості обробітку ґрунту (рис. 54). Тому для визначення найбільш зручного часу для сівби тієї або іншої культури землероб керувався багатьма прикметами і спостереженнями, перевіреними багаторічним досвідом, здобутим ним самим та його попередниками. Так, для сівби ярого жита кращим вважався час, коли у повітрі з'являлися скупчення комарів, а для посіву ярої пшениці — коли розквітає черемуха. Час посіву вівса визначався появою комара або червоної кузьки.

Знання прикмет, що визначали час сівби, поширювалось серед народу у формі певних приказок: «Сій овес, коли з'явиться червона кузька», «Комар за тіло — овес за землю», «Коли прилітають ластівки, час сіяти просо», «Ластівки прилетіли — час сіяти горох», «Коли заспіває

¹ Слово Данила Заточника по редакціям XII и XIII вв. и их переделкам. Подготовил к печати Н. Н. Зарубин, Памятники древнерусской литературы, вып. 3, Л., 1932, стор. 65.

² Новгородская первая летопись, стор. 27.

³ А. Е р м о л о в, вказ. праця, стор. 214.

удод, тоді сій боб», «Зозуля закувала — час сіяти льон», «Горлиця заворкувала — час сіяти коноплю», «Гречку сій, коли побачиш у полі гречаних кузьок сонечок»¹. Були також прикмети, що визначали час озимих посівів, наприклад, «як павутиння полетить — добре сіяти»². Для

Рис. 54. Оранка та сівба. На малюнку зображено сіяча з коробом. Гравюра XV ст. до трактату Петра Кресценція «Про вигоди сільського господарства» (Агрикультура в пам'ятниках західного середньовіччя, М.—Л., 1936, рис. 63).

кожного кліматичного поясу і для кожної місцевості, що відрізнялась особливими природними умовами, існували окремі прикмети.

Щоб посів був якісним, сіяч повинен був дотримуватися певної норми висіву. Про режим оранки і сівби на Україні існувала приказка, що виникла певно дуже давно: «Виори мілко, а посій рідко, то уродиться дідько, а посій густо, то уродиться пусто»³. В цій приказці висловлена думка про необхідність для доброго врожаю глибоко орати і сіяти ні рідко, ні густо. Як рідкий, так і густий посів не може дати доброго врожаю, в першому випадку тому, що сходи будуть рідкими, а в другому — тому, що внаслідок недостатньої кількості світла рослини заважатимуть одна одній нормально розвиватися.

Способи сівби в древній Русі, мабуть, не відрізнялися від тих, що існували пізніше, до виникнення сіялок. Сіяч одягав через плече короб або торбу з зерном, ходив по ріллі, брав рукою зерно і розкидав його на ниві рівномірно по всій площі (рис. 54).

¹ А. Ермолов, вказ. праця, стор. 272.

² Там же.

³ Там же, стор. 248.

Дуже важливо було, щоб після посіву на ниві не залишилося незасіяних плям, так званих огріхів. Цікаво відзначити, що в Білорусії ще в недалекому минулому існувало вірування, яке суворо забороняло огріхи на посівах. «Кожний сіяч, чи буде це сам господар, чи його робітник, — свідчить про це вірування етнограф П. В. Шейн, — повинен робити так, щоб на ниві не залишити незасіяної плями — огріха. Інакше неминуча смерть загрожувало всім тим, хто має в господарському відношенні якусь причетність до засіяної ниви і, перш за все, зрозуміло, самому сіячу»¹. Це вірування показує, як пізнання природи землеробом, що нагромаджувались в результаті довготривалого досвіду, окутувались іноді в релігійну заботливу оболонку.

Посіви з моменту сівби до збирання врожаю не залишалися бездоглядними. Завданням землероба було зберегти їх в зеленому стані від потрапи свійськими і дикими тваринами, захистити зерно на пні в період досягання врожаю від скльовування птахами. Але ще більш важливим його завданням був захист посівів від бур'янів, які, коли не вести з ними боротьби, можуть заглушити культурні рослини. Не підлягає ніякому сумніву, що в древній Русі практикувалось прополювання посівів, особливо тих, які найбільш чутливі до бур'янів, як льон, городні культури, яра пшениця тощо. Ці культури потребують ретельного прополювання навіть тепер, а в древній Русі, де поля були засмічені бур'янами значно більше (що природно при тодішньому обробітку ґрунту і насіння), воно було абсолютно необхідним.

Таким чином, землероб в древній Русі повинен був мати значну кількість знань про вирощування рослин і уміти застосовувати ці знання у землеробському виробництві, втілюючи їх в певні агротехнічні заходи. Вже той широкий асортимент культурних рослин, які вирощувались в древній Русі, вимагав досить значних агротехнічних знань. Різні культури потребували неоднакових ґрунтових і кліматичних умов, певних строків і способів сівби та збирання врожаю, відповідних заходів під час вегетаційного періоду тощо. Древньоруський землероб повинен був уміти застосовувати ці знання на практиці.)

¹ П. В. Шейн, Материали для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, т. II, стор. 229.

V. ЗЕМЛЕРОБСЬКІ КУЛЬТУРИ

В древній Русі вирощували різноманітні культурні рослини; древньоруському землеробу були відомі злакові (озимі і ярі), бобові і технічні культури. На полях сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, горох, вику, сочевицю, боби, льон, коноплі. На городах вирощували овочеві культури, а в садах — плодові дерева.

Найбільш важливими і поширеними культурними рослинами в епоху Київської Русі, як і пізніше, були хлібні злаки. Вони становили основне джерело існування населення і головне його багатство. Хліб і багатство в Київській Русі були синонімами і виражалися одним словом — «обилие».

Всякий хліб на пні і в зерні позначався в древній Русі також словом «жито». Жито як окрема культурна рослина в древньоруській мові називалось «рожь». Під такою назвою жито часто згадується в писемних древньоруських джерелах. Найбільше про нього говориться в новгородських літописах в зв'язку з розповідями про неврожаї і дорожнечу землеробських продуктів. Згадки про жито і ціну на нього наводяться під 1127, 1128, 1171, 1189, 1215, 1230, 1231 рр.¹ Але іноді ця культура в древньоруських пам'ятках названа і «житом»². Поєднання в одному слові понять хліба взагалі і окремої культури свідчить про особливе значення її серед інших хлібних рослин. Це дуже добре висловив древньоруський літописець, говорячи про причини дорожнечі, яка мала місце у Владимиро-Суздальській землі в 1228 р.: «Того же лета рожь не родися по всей нашей земли и дорого бысть жито»³. Отже, неврожай «ржи» призвів до дорожнечі хліба взагалі.

Жито належить до найбільш давніх культур у Європі, на території якої воно поширилось, як вважають, з країн Середземномор'я, де виникло з дикоростучих форм⁴. В нашій країні зерна жита були

¹ Новгородская первая летопись, стор. 21, 22, 32, 39, 54, 69, 71.

² И. И. Срезневский, Материалы, т. I, стор. 878.

³ Лаврентьевская летопись, ПСРЛ, т. I, стор. 451.

⁴ П. М. Жуковский, Об отечественных и пришлых зарубежных культурных растениях в СССР, «Материалы по истории земледелия СССР», сб. II, стор. 8.

знайдені в Старій Ладозі в культурних шарах VII—IX ст.¹ Особливого поширення воно набуло в епоху Київської Русі. В той час жито було основною культурою в північних районах Русі, зокрема в Новгородській, Владимиро-Суздальській і Смоленській землях, де при-

Рис. 55. Обгорілі зерна жита з Райковецького городища (фототека Інституту археології АН УРСР). Збільшено.

родні умови були менш сприятливі для вирощування другого основного злаку — пшениці.

Відома значна кількість древньоруських археологічних пам'яток X—XIII ст. — городищ і поселень, розкопки яких дали рештки зерен жита (рис. 55). В. П. Левашова, яка збрала відомості про знахідки зерен культурних рослин в древньоруських пам'ятках, нараховує у своїй праці 21 пункт, де було виявлено жито². Число таких пунктів з кожним роком збільшується. Зокрема, зерна жита останнім часом були знайдені на городищі роменської культури VIII—X ст. біля с. Новотроїцького на Сеймі³, на городищах XII—XIII ст. біля с. Воїнська Гребля у гирлі Сули⁴ і біля с. Городища в басейні р. Горині⁵ та

¹ М. М. Яжубцнер, О составе зерновых культур из Старой Ладог, КСИИМК, вып. 57, 1955, стор. 19.

² В. П. Левашова, указ. праця, стор. 52—55.

³ И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА, № 74, стор. 211.

⁴ Звіти про розкопки городища у с. Воїнська Гребля за 1956—1958 рр., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

⁵ М. К. Каргер, Отчеты о раскопках Галицко-Волынской экспедиции ИИМК АН СССР и ЛГУ в 1957—1958 гг., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

в інших пунктах. На деяких древньоруських городищах зерно жита було знайдено у великій кількості, наприклад, на Райковецькому — в 46 місцях¹. Велике поширення жита пояснюється його місцем в сівозмінах. При розподілі земель на озимі і ярі поля жито як озима культура там, де не вирощувалася озима пшениця, займало половину всієї посівної площі.

Другим за важливістю і поширеністю хлібним злаком в древній Русі була пшениця. Це — одна з найдавніших культур в СРСР. Існує думка, що пшениця є автохтонною культурою в нашій країні і що виникла вона тут з дикоростучих форм, які були поширені в деяких місцевостях південної частини СРСР². Зерна пшениці у вигляді відбитків на глиняній обмазці стін і підлоги жител та на глиняних виробках були виявлені під час розкопок поселень трипільської культури³. Рештки зерен цієї культури знайдені в пам'ятках скіфського періоду Середнього Подніпров'я⁴.

Перші згадки писемних джерел про вирощування пшениці слов'янським населенням відносяться до VI ст. н. е. Маврікій в своєму творі «Стратегікон» зазначає, що у антів є велика кількість «плодів земних, що лежать у купах, особливо проса і пшениці»⁵. Про пшеницю говориться в «Повести временных лет»; в тій частині, яка присвячена найдавнішим періодам історії Русі. У розповіді про облогу Білгорода печенігами в 997 р. вона згадується як основний продукт в харчуванні жителів міста⁶.

Взагалі в древньоруській народній творчості пшениця виступає як основний продукт харчування населення. Прислів'я, де вона згадується, наводить Данило Заточник: «Пшеница много мучима, хлѣбъ чистъ являеть»⁷. Існувала легенда, запозичена з Візантії, згідно з якою пшениця з водою впала з неба. Її наводить літописець з приводу іншої легенди, що була поширена у північних народів, про падіння з неба щойно народжених оленят і вевериць⁸.

Особливо була поширена пшениця в південних районах древньої

¹ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, стор. 145.

² М. М. Якубцинер, К истории культуры пшеницы в СССР, «Материалы по истории земледелия в СССР», сб. II, стор. 17.

³ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 62; С. Н. Бибииков, Раннетрипольское поселение Лука Врублевская на Днестре, МИА, № 38, 1953, стор. 170.

⁴ В. В. Хвойка, Городища Среднего Приднестровья, их значение, древность и народность, Труды XII АС, т. I, стор. 96, 98, 99; А. В. Городцов, Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 г., Труды XIV АС, М., 1911, стор. 93, 94.

⁵ А. В. Мишулин, вказ. праця, стор. 253.

⁶ Повесть временных лет, ч. I, стор. 87.

⁷ Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам, Памятники древнерусской литературы, вып. 3, стор. 68.

⁸ Повесть временных лет, ч. I, стор. 197—198.

Русі. Про вирощування її в цих районах згадують літописи. В Іпаті-івському літопису є розповідь про те, що Данило Романович дав князю Михаїлу, який втік з Києва до Галича через загрозу татарської навали, «пшениць много, и меду, и говадъ, и овѣць доволѣ»¹. Там же розповідається про вирощування пшениці в Болохівській землі, яку спалив Данило Романович, «оставили бо ихъ татарове, да имъ орють пшеницю и проса»². Але культура пшениці була поширена і в північних районах древньої Русі. В Новгородському літопису під 1228 і 1230 рр. є згадки про те, що пшениця продавалась у Новгороді поряд з іншими продуктами, причому літописець зазначає під 1230 р., що разом з житом, пшоном і вівсом її продавали також «въ дворехъ» (в дворах), тобто в самих господарствах, де хліба вирощувалися; тут ціна на хліб була нижчою, ніж на ринку³.

В древній Русі домонгольського періоду вирощували озиму і яру пшеницю. Про диференціацію культури на озиму і яру вперше прямо вказує «Псковська судна грамота» — пам'ятка XIV ст., яка в одній з своїх статей (ст. 44), торкаючись прав господаря по відношенню до своїх підданих, зазначає, що він має визначити розмір грошової і натуральної данини, що йшли йому, — «серебра и всякой верши по имени или пшеница ярой, или озимой»⁴. Але немає сумніву, що озима і яра культура пшениці існувала і раніше, в епоху Київської Русі⁵. Озима пшениця була найбільш поширена, треба думати, в південних районах Київської Русі; яра пшениця — в північних районах, бо кліматичні умови і властивості ґрунту тут менше сприяли вирощуванню озимої. Проте, як зазначає «Псковська судна грамота», Псковська і, певно, Новгородська землі в XIV ст. знали і культуру озимої пшениці.

Пшениця була знайдена під час археологічних розкопок древньоруських пам'яток в багатьох пунктах (рис. 56). В. П. Левашова їх нараховує 23⁶. До цього числа треба додати пункти, які розкопувалися в останні роки і не увійшли у цей список, як городище біля Воїнської Греблі, біля с. Городища та ін. В деяких пунктах зерна пшениці виявлені у великій кількості, більшій, ніж будь-якої іншої культури, в тому числі і жита; на Райковецькому городищі, наприклад, зерна пшениці було знайдено в 60 місцях⁷.

В археологічних пам'ятках зустрічаються два сорти древньоруської пшениці — м'яка і тверда. Найбільш древнім пунктом, де знайдена м'яка пшениця, є Стара Ладога; тут вона виявлена в культурних

¹ Літопись по Ипатскому списку, СПб., 1871, стор. 521.

² Там же, стор. 526.

³ Новгородская первая летопись, стор. 69.

⁴ Памятники русского права, вып. II, М., 1953, стор. 292.

⁵ М. М. Якубцинер, К истории культуры пшеницы в СССР, стор. 17.

⁶ В. П. Левашова, вказ. праця, стор. 52—55.

⁷ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, стор. 145.

шарах VII—IX ст. н. е.¹ Дослідники відзначають дрібнозернистість м'якої пшениці, що поширювалася в північних районах древньої Русі. А. В. Кир'янов, який вивчав зерна новгородської пшениці XI—XIII ст., дає їм таку характеристику: «Форма зерен в масі овальна, але зустрічаються окремі зерна майже круглої форми. Середні розміри пше-

Рис. 56. Обгорілі зерна пшениці з Райковецького городища (фототека Інституту археології АН УРСР). Збільшено.

ничних зерен (довжина 3,5—4 мм, ширина 2,5—2,7 мм) наближають їх до найбільш дрібнозернистих сортів сучасних ярих пшениць»². Найбільш древнім пунктом, де було виявлено зерна твердої пшениці, є Новотроїцьке городище на Сеймі.

Різноманітністю пшениці є дворядна пшениця, так звана полба, яка так само широко вирощувалася в Київській Русі; про неї є згадки в писемних древньоруських джерелах; крім того, зерна полби знаходили під час розкопок древньоруських пам'яток. Найбільш древнім пунктом, де була знайдена полба, є Стара Ладога; вона була тут виявлена в культурних шарах VII—IX ст. н. е. разом з зернами жита і пшениці³.

Ячмінь також належить до найдавніших культур в нашій країні. Відбитки зерен ячменю і пшениці простежено на глиняній обмазці

¹ М. М. Якубцинер, К истории культуры пшеницы в СССР, стор. 137.

² А. В. Кирьянов, К вопросу о земледелии в Новгородской земле в XI—XII вв., КСИИМК, вып. 47, 1952, стор. 148.

³ М. М. Якубцинер, К истории культуры пшеницы в СССР, стор. 137.

жител та на глиняних виробах з поселень трипільської культури¹. Обвуглені зерна ячменю було виявлено на ряді поселень античного часу². Отже, на території нашої країни здавна існувала культура ячменю і цілком природно, що вона була поширена у слов'янського населення в I тисячолітті н. е. та в епоху Київської Русі.

Зерна ячменю знайдено в шарах VII—IX ст. н. е. Старої Ладоги. Палеоботанічне дослідження цих зерен показало, що вони належать ячменю плівчастому, мають пляшкоподібну форму і значний розмір (довжина 6—6,5 мм, ширина 2—2,5 мм, товщина 1,5 мм)³.

Ячмінь вирощувався в I тисячолітті н. е. і неслов'янським населенням лісових районів Східної Європи. Його зерна було виявлено розкопками мордовських поселень VI—VIII ст. н. е. Зерна ячменю з цих поселень належать до виду голозерного ячменю і визначаються значними розмірами (довжина 5,5—7 мм, ширина 2,5—3 мм, товщина 2 мм)⁴.

В епоху Київської Русі ячмінь був однією з головних і найпоширеніших культур. Він неодноразово згадується як в оригінальних, так і в перекладних древньоруських писемних джерелах⁵. В додаткових статтях до Карамзинського списку «Руської Правди», які відносяться до другої половини XII ст., обчислюється прибуток від урожаю ячменю протягом 12 років в господарстві одного ростовського боярина: «А ячмени молоченого 6 половникъ, а на то прибытка на одино лѣто 3 половники, а на всю 12 лѣт в том ячмени прибытка 700 половник и 11»⁶. Про поширеність ячменю в епоху Київської Русі свідчать і знахідки цієї культури в древньоруських пам'ятках (рис. 57). В. П. Левашова наводить 19 пунктів, де вони були знайдені⁷, але тепер таких пунктів відомо більше.

Вирощування вівса в древній Русі засвідчено писемними і археологічними джерелами. Він вперше згадується в літопису під 997 р., де наведено відоме оповідання про облогу Білгорода печенігами і звільнення від цієї облоги завдяки винахідливості населення. В цій легенді овес разом з пшеницею виступає як головний продукт харчування⁸. Новгородський літопис засвідчує торгівлю вівсом у Новгороді і наводить ціну на нього в голодні роки. Співвідношення цін на овес та інші продукти показує, що він цінувався в середньому вдвічі дешевше

¹ Т. С. Пассек, вказ. праця, стор. 62; С. Н. Бибииков, Раннетрипольское поселение Лука Врублевская на Днестре, МИА, № 38, стор. 170.

² В. Д. Блаватский, Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья, М., 1953, стор. 75—77.

³ Ф. К. Бахтеев, К истории культуры ячменя, «Материалы по истории земледелия СССР», сб. II, стор. 216.

⁴ Там же, стор. 217.

⁵ И. И. Срезневский, Материалы, т. III, стор. 1675—1676.

⁶ Правда Русская, т. I, стор. 380.

⁷ В. П. Левашова, вказ. праця, стор. 52—55.

⁸ Повесть временных лет, ч. I, стор. 87.

за жито¹. «Руська Правда» в числі продуктів, що їх одержували вірник і городник, згадує овес, який призначався для годівлі коней. «А кони 4.—говориться в «Правді Ярослава»,— конем на рот сути овес»². «Правда Мономаха» установлює вірнику «самому ехати со отрокомъ на дву коню, сути же на рот овес»³. Овес також згадується

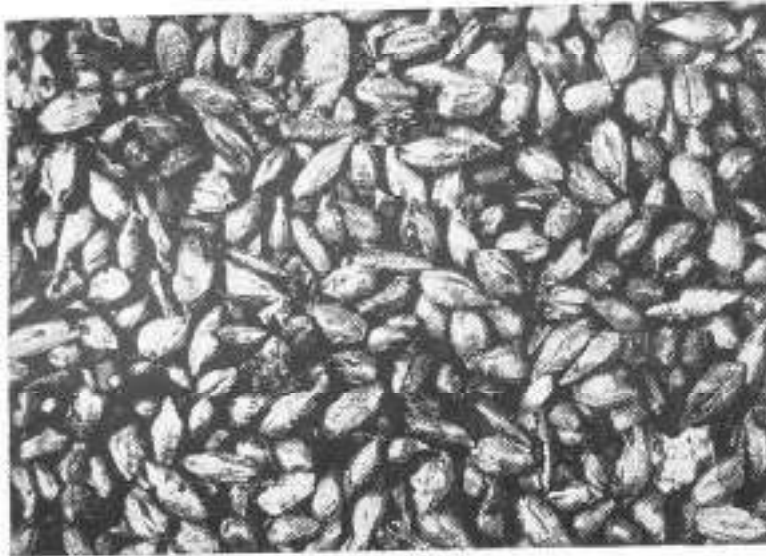

Рис. 57. Обгорілі зерна ячменю з Райковецького городища (фототека Інституту археології АН УРСР). Збільшено.

в додаткових статтях до «Руської Правди», в яких обчислюється прибуток в боярському господарстві: «А отвса (овса) молоченого 20 половников и одинъ, а на то прибытка на одно лѣто 11 половникъ овса, а на вся 12 лѣт в том овсѣ прибытка 2000 и 800 и 60 и 3 половникъ овса»⁴.

Археологічні знахідки зерен вівса засвідчено в багатьох пунктах; найбільш древнім з цих пунктів є Стара Ладога, де вони зустрічаються в культурних шарах VII—IX ст. н. е.⁵

Просо у Східній Європі почали вирощувати одночасно з пшеницею і ячменем. Знахідки його зерен відомі на поселеннях трипільської культури. Про поширеність проса у східних слов'ян в I тисячолітті н. е. свідчить візантійський письменник Маврiкiй, який відзначав, що

¹ Новгородская первая летопись, стор. 54, 69.

² Правда Русская, т. I, стор. 406.

³ Там же, стор. 434.

⁴ Там же, стор. 379.

⁵ М. М. Якубцинер. О составе зерновых культур из Старой Ладоги, КСИИМК, вып. 57, стор. 22.

у антив його велика кількість і воно лежить у купах¹. Арабський письменник X ст. Ібн-Руста також зазначає, що східні слов'яни «найбільше сіють просо»².

В епоху Київської Русі посіви проса займали значну частину полів, особливо на новинах в лісових районах, які були дуже сприятливими для його вирощування. Але і на староораних ґрунтах посіви проса були дуже поширеними. В «Повесті временных лет» зазначається,

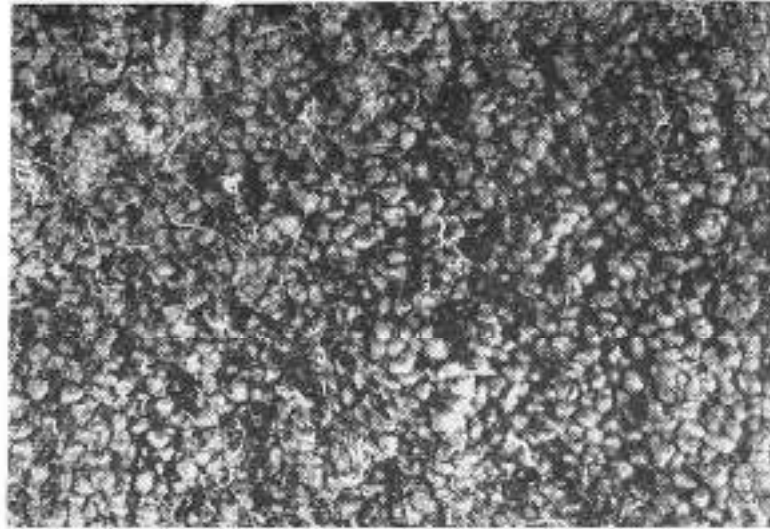

Рис. 58. Обгорілі зерна проса з Райковецького городища (фототека Інституту археології АН УРСР). Збільшено.

як в 1095 р. в Середньому Подніпров'ї, певно на Київщині, на поля напала сарана (прузи), яка «ядуше траву и проса»³. Літописець тут говорить про винищення нею полів і пасовиськ; отже, в уяві літописця з полями пов'язувалися перш за все посіви проса.

Продукт проса — пшоно було одним з основних в харчуванні древньоруського населення. В «Руській Правді» воно зазначається як один з продуктів, які давали вірнику і мостнику на покорм⁴. Пшоно разом з іншими продуктами продавалося і купувалося на ринках в древньоруських містах. Цікаво, що в Новгороді ціни на пшоно були значно вищими, ніж на жито і навіть пшеницю; під час голоду в 1228 р. пшоно тут купували по «7 гривень за кадъ», в той час як жито — по 3 і пшеницю по «5 гривень за кадъ», а в 1230 р., коли голод посилювався, пшоно купували по «50 гривень за кадъ», жито — по 20 і пшеницю по «40 гривень за кадъ»⁵.

¹ А. В. Мишулин, вказ. праця, стор. 253.

² А. Я. Гаркави, вказ. праця, стор. 265.

³ Повесть временных лет, ч. I, стор. 150.

⁴ Правда Русская, т. I, стор. 400, 406, 444.

⁵ Новгородская первая летопись, стор. 66, 69.

Знахідки зерен проса зустрічаються майже на всіх древньоруських поселеннях, де в тій або іншій мірі збереглися зерна культурних рослин (рис. 58). На деяких поселеннях просо було знайдено у великій кількості. На городищі біля с. Воїнська Гребля у гирлі Сули розкопано приміщення, в якому майже на всій його площі знаходилося об-

Рис. 59. Обгорілі зерна гороху з Райковецького городища (фототека Інституту археології АН УРСР). Збільшено.

горіле просо; тут же виявлено обгорілі рештки посудин, плетених з очерета і лози, в яких зберігалось просо¹.

Про культуру гречки в епоху Київської Русі в писемних джерелах немає згадок, проте зерна цієї культури було виявлено під час розкопок древньоруських поселень. Зерна гречки знайдено на Княжій горі². «П'ять дрібних сортів» гречки виявлено на Донецькому городищі³. Зерна гречки знайдені також в древньому Гродно в культурному шарі, що відноситься до часів Київської Русі⁴. Тут зерна гречки знайдені разом з житом, але опинилися вони в житі, мабуть, випадково, бо ці культури потребують різних режимів вирощування і тому не можуть рости разом.

З бобових культур в Київській Русі вирощувалися горох, вика, сочевиця і боби. Зерна цих культур виявлено на багатьох поселеннях (рис. 59). Горох, вика і сочевиця знайдені на Райковецькому горо-

¹ Звіти про розкопки городища у с. Воїнська Гребля за 1956—1958 рр., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

² Н. Беляшевський, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стор. 33.

³ О. Федоровський, вказ. праця, стор. 8.

⁴ Н. Н. Воронин, Древнее Гродно, МИА, № 41, 1954, стор. 56.

диші¹, горох, вика і боби — в древньому Гродно², горох і вика — на Банцеровському городищі біля Мінська³, горох — на городищі Камно біля Пскова⁴, в Новгороді⁵, на городищі Князова гора біля Новгород-да⁶, в древньому Дмитрові⁷.

Горох згадується в «Руській Правді» в числі продуктів, що призначалися на покорм вірнику⁸. Досить поширеною була також сочевиця, яка дуже часто згадується в древньоруських писемних джерелах. В них вона іноді виступає під назвою «сочиво» як збірне поняття для визначення продуктів з бобових культур. В такому розумінні згадується «сочиво», наприклад, у творі XII ст. — так званих запитаннях Кирика: «А крестити на блюдѣ развѣ сочива вся: горохъ, бобъ, сочевица, ривифъ»⁹. Тут «сочивом» названо всі бобові рослини, які в древній Русі вживалися в страви («ривиф» — це різновидність гороху). В Києво-Печерському Патерику «сочиво» неодноразово згадується як один з основних продуктів харчування. Говорячи про їжу монахів під час посту, автор Патерика зазначає: «...яди ихъ бѣ хлѣбъ точю и воду. В суботу же и в недѣлю сочива вкушаху»¹⁰. «Сочивом» Феодосій частував князя Ізяслава Ярославича, коли той приходив до нього для бесід на духовні теми: «...преставлаше имъ трепезу отъ брашенъ монастырськихъ, хлѣбъ и сочиво»¹¹. Представники київської феодальної верхівки дарували монастирю разом з іншими продуктами і «сочиво». Одного разу, коли у монастирі не стало продуктів, київський боярин Іоанн «наполнивъ три возы брашна: хлѣбы и сыръ и рыбу, сочиво же и пшено, еще же и медъ — и посла къ блаженному въ монастырь»¹².

Треба думати, що продукти з бобових культур були поширені в харчуванні не лише монахів, а й широких верств древньоруського населення. Сочевиця займала серед страв одне з перших місць, інакше їх назва не могла б поширитися на інші продукти.

Культура льону і конопель в Київській Русі засвідчена писемними

¹ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, стор. 59, 144.

² Н. Н. Воронин, Древнее Гродно, МИА, № 41, стор. 56; А. В. Кирьянов, Материалы по истории земледелия из раскопок Гродно, МИА, № 41, стор. 203, 203.

³ К. А. Фляксбергер, Зерны з Банцараўскага гарадзішча пад Менскам, «Працы сэкцыі археалогіі Беларускай Акадэміі навук», т. III, Менск, 1932, стор. 164.

⁴ С. А. Тараканова, Древности Псковской земли, сб. «По следам древних культур. Древняя Русь», стор. 202.

⁵ А. В. Кирьянов, К вопросу о земледелии в Новгородской земле в XI—XIII вв., КСИИМК, вып. 47, стор. 147—148.

⁶ Там же.

⁷ Н. П. Милонов, Дмитровское городище, СА, т. IV, 1937, стор. 162.

⁸ Правда Русская, т. I, стор. 406.

⁹ В. Ф. Ржигга, Очерки из истории быта домонгольской Руси, Труды ГИМ, вып. V, М., 1929, стор. 72.

¹⁰ Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 26.

¹¹ Там же, стор. 39.

¹² Там же, стор. 41.

джерелами і археологічними пам'ятками. Льон згадується в «Повести временных лет» в тій частині, де розповідається про найдавніші періоди історії Русі¹. Згідно з церковним уставом князя Ярослава Володимировича передбачалася кара, «аже мужъ иметь красти конопли или лен»². Цікаво відзначити, що у східних країнах льон називали «руським льоном», що відбивало існуюче там уявлення про значне поширення цієї культури на Русі³. В дrevньослов'янському календарі назва одного місяця—жовтня пов'язувалася з обробкою льняного і конопляного волокна, коли мнуть і тріпають льон і коноплі та звільняють волокно від костриці. Древня назва цього місяця збереглася в білоруській (костричник) і польській (październik, від paździerz—костриця) мовах.

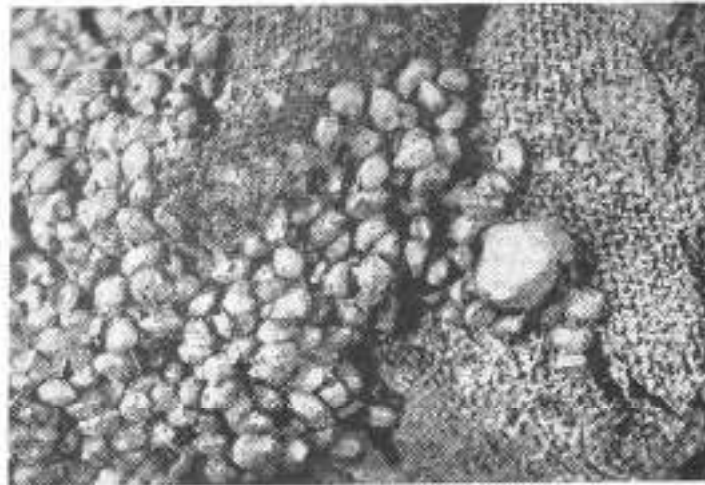

Рис. 60. Обгорілі зерна конопель і рештки мішка, в якому вони зберігалися, з Райковецького городища (фототека Інституту археології АН УРСР). Збільшено.

Відомі знахідки насіння льону і конопель на дrevньоруських поселеннях (рис. 60). Насіння льону було виявлено на городищах Донецькому⁴ і Єкімауцькому⁵, а насіння льону і конопель — на Райковецькому⁶. Дуже часто серед археологічних знахідок зустрічаються речі, що зв'язані з обробкою льняного і конопляного волокна, або виробі з нього. Льон і коноплі мали значення і у харчуванні дrevньоруського населення: з насіння цих культур вироблялася олія⁷.

З інших олійних культур в Київській Русі вирощувався рижій. На Райковецькому городищі в п'яти місцях були виявлені скупчення насіння рижію⁸ (рис. 61).

¹ Повесть временных лет, ч. I, стор. 57.

² Памятники русского права, вып. I, стор. 261.

³ А. Ю. Якубовский, Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских ту-рок на Судак, половцев и русских в начале XIII в., «Византийский временник», т. XXV, Л., 1928, стор. 56.

⁴ О. Федоровський, вказ. праця, стор. 8.

⁵ Г. Б. Федоров, Городище Екімауцы, КСИИМК, вып. 50, стор. 122.

⁶ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, стор. 144.

⁷ Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 41, 44.

⁸ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, стор. 145.

В древній Русі було розвинуто городництво. Городи існували біля Києва «на болоньї» (дніпровській заплаві); вони згадуються в літопису під 1149 р., де розповідається про боротьбу між Юрієм Долгоруким і Ізяславом Мстиславичем¹. Патерик Києво-Печерського монастиря засвідчує існування городів у монахів, які «въ оградѣ копаху зелейнаго ради растенія»². Городи були і біля інших древ-

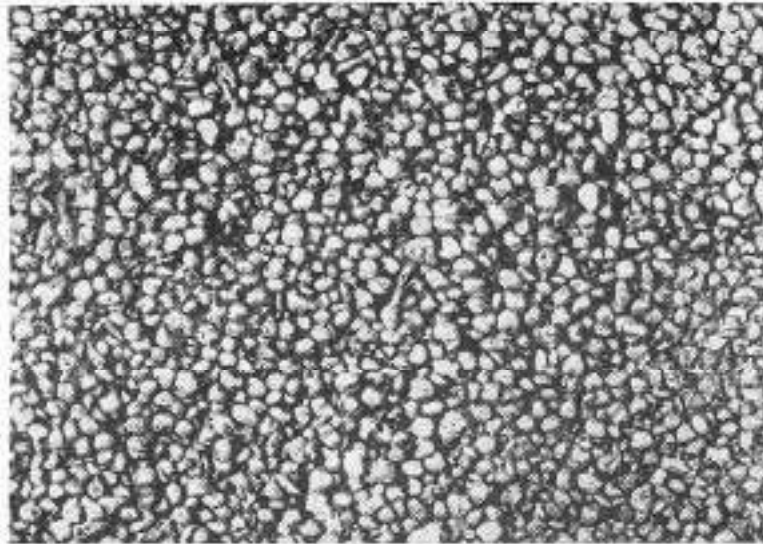

Рис. 61. Обгорілі зерна рижю з Райковецького городища (фототека Інституту археології АН УРСР).

ньоруських міст. Так, смоленський князь Ростислав Мстиславич в 1150 р. подарував єпископу Мануїлу «на горе огород с капустником і з женою и з детми»³; в XIII ст. смоленський єпископ Ігнатій, щоб заснувати монастир біля Смоленська, купив «огради овощныя окрестъ града»⁴. Можна думати, що городництво було найбільш поширене в сільських місцевостях, хоч про це в писемних древньоруських джерелах не згадується. Відсутність таких згадок можна пояснити недостатнім висвітленням в цих пам'ятках виробничого життя села.

Із городніх культур найбільш поширеними були капуста і ріпа, які належали до основних продуктів харчування. Як видно з грамоти смоленського князя Ростислава Мстиславича 1150 р., існували окремі ділянки для капусти, мабуть, значних розмірів, що називалися «капустниками». Ріпа продавалася в Новгороді возами. Новгородський літо-

¹ Лаврентьевская летопись, ПСРЛ, т. I, стор. 322.

² Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 27.

³ Памятники русского права, вып. II, стор. 41.

⁴ Н. Аристов, указ. праця, стор. 65.

писець зазначає її подорожчання в голодні роки, коли підвищувалися ціни і на хлібні продукти: в 1215 р. продавали «рѣпѣ возъ по две гривнѣ»¹. Певно, окремі ділянки значних розмірів існували і для ріпи; у всякому разі в XIV ст. «репища» згадуються поряд з «орамыи землями» и «притеребами»².

Мак не належав до основних продуктів харчування, але був поширеним серед городніх культур. У Києво-Печерському Патерику, де розповідається про святкову їжу монахів, згадуються хліби «с медомъ и с макомъ твореніи»³. Зерна маку були виявлені під час розкопок Райковецького городища⁴.

Про вирощування огірків в епоху Київської Русі свідчать знахідки їх насіння на Райковецькому городищі⁵. Є підстави вважати, що вирощувалися й інші культури цього виду, такі, як гарбуз і диня⁶.

Такі культури, як буряк, редька і морква, належать до досить древніх у Східній Європі і для XVI ст. вже засвідчені в писемних джерелах. Певно, вони вирощувалися і за часів Київської Русі⁷.

Цибуля і часник були відомі руському населенню дуже давно. Про цибулю згадує арабський письменник Ібн-Фадлан в числі продуктів, що приносили руські купці в жертву своїм ідолам⁸. Отже, в X ст. цибуля мала на Русі вже і ритуальне значення, що свідчить про давню традицію її вирощування. Згадка про вживання цибулі як приправи до страв є в «Студійському уставі» по рукопису XII ст., де говориться: «Подобаеть убо вѣдѣти, яко от великыя недѣля и въ ту саму подобаеть ѣсти брашана 2: едино съ зелиемъ а другое съ сочивъмъ, устроено обоє съ дрѣвянымъ маслѣмъ и съ лукъмъ»⁹; починаючи з XIV ст. руські джерела вже досить часто згадують часник і цибулю¹⁰.

До городніх культур, що вирощувалися в древній Русі, треба віднести хміль, який був досить поширеним і рано згадується в писемних джерелах. Так, в «Повести временных лет» вказується, що договір, який був укладений в 985 р. між Володимиром Святославичем і волзькими болгарами, може бути порушений лише тоді, коли «камень начнетъ плавати, а хмель почнетъ тонути»¹¹. Наведений вираз безперечно є прислів'ям, що було поширене в древній Русі. Те, що хміль

¹ Новгородская первая летопись, стор. 54.

² Н. Аристов, вказ. праця, стор. 66.

³ Патерик Киевского Печерокого монастыря, стор. 43.

⁴ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, стор. 144.

⁵ Там же, стор. 146.

⁶ В. Ф. Ржигга, вказ. праця, стор. 73.

⁷ Там же.

⁸ А. Я. Гаркави, вказ. праця, стор. 98.

⁹ В. Ф. Ржигга, вказ. праця, стор. 74.

¹⁰ И. И. Срезневский, Материалы, т. II, стор. 53; т. III, стор. 1503.

¹¹ Повесть временных лет, ч. I, стор. 59.

увійшов у прислів'я, показує добру обізнаність широких верств населення з його властивостями, а також його велику поширеність. В джерелах XIV ст. є згадки про окремі ділянки, де вирощували хміль, які називалися «хмільниками»; вони являли собою в той час один з видів сільськогосподарських угідь і згадуються поряд з «ловищами» і випасами — «ловища тихъ сель и хмѣльники тихъ сель и подскоти-

Рис. 62. Володимир розвозить продукти по Києву для бідних і хворих.
Мініатюра Кенігсбергського літопису.

ны»¹. Певно, і за часів Київської Русі існували великі площі, відведені для вирощування хмелю. Це підтверджується і поширеністю в Київській Русі різних напоїв, які виготовлялися на хмелю.

Збірною назвою для городніх культур в древній Русі було «зеле». Назва «овощи» мала більш широке значення, що охоплювало як деякі городні культури, так і фрукти. Саме в такому широкому значенні згадує овочі «Повесть временных лет», розповідаючи про те, що Володимир Святославич розвозив по Києву для хворих і бідних «хлѣбы, мяса, рыбы, овощъ разноличный» та інші продукти². Тут, мабуть, маються на увазі не лише овочі, а й різноманітні плоди, що і виражено словами «овощъ разноличный» (рис. 62). Коли літописець хотів ска-

¹ Н. Аристов, вказ. праця, стор. 67.

² Повесть временных лет, ч. 1, стор. 86.

зати, що людина не приймає ніякої їжі, він писав: «... ни хлѣба не вкуси, ни воды, ни овоща»¹. Тут так само овочами названі різні плоди, як городні, так і садові.

Але часто в древньоруських джерелах під словом «овощі» розуміли лише фрукти. Відповідно до цього фруктові дерева називалися овочевими². Певно, фрукти під назвою «овочів» згадуються в літописах серед дарунків, що підносилися князям під час дипломатичних переговорів, і серед майна, яке вони захоплювали у супротивників під час воєнних дій. В 1228 р. новгородський князь Ярослав, бажаючи повернути «вятщих мужей» Пскова до себе, говорив їм, що «везлъ бых имъ в коробьях дары: паволокы и овощъ»³. В 1229 р. князь Данило Галицький захопив двір свого супротивника Судислава, де було багато всякого майна, «якоже вино, и овоща, и корма, и копий и стрѣль пристраньно видити»⁴.

Відомо, що в Київську Русь довозили фрукти з інших країн, особливо з Візантії. Літопис розповідає про намір Святослава зробити столицю на Дунаї, бо сюди сходиться «вся благая»: в числі благ згадано і «овощеве», яке надходило з Візантії⁵. Але фрукти у великій кількості вирощувалися і на місці, в руських землях. Є незаперечні дані про існування в Київській Русі садів. Вирощування плодкових дерев треба вважати розвинутою галуззю господарства вже у слов'янських племен в I тисячолітті н. е. Ця галузь господарства знайшла відображення у слов'янському календарі. Назва місяця «квітень», що сягає до часів слов'янської мовної спільності, пов'язана з цвітінням саме плодкових дерев, бо в цей період року квіти бувають лише на деревах. Це дає підставу місяць квітень в слов'янському календарі вважати присвяченим садівництву⁶.

Безпосередньо про сади в Київській Русі наводиться свідчення в Києво-Печерському Патерику. Тут розповідається про садок монаха Григорія, на який напали якісь люди. «Видѣвъше же дресеса плодвита, и рѣша к себѣ: «приидемъ в сію ночь и объемлемъ плодъ его». Один з них «възлѣзъ горѣ і нача торѣгати яблока», але гілка обламалася, він впав з дерева і, падаючи, зачепився намистом за іншу гілку, внаслідок чого удавився⁷. В Іпатіївському літопису розповідається, що Данило Галицький, заснувавши місто Холм, в ньому «посади же садъ красенъ»⁸. Джерела свідчать про існування садів у Смоленську і Новгороді⁹.

¹ Повесть временных лет, ч. I, стор. 129.

² И. И. Срезневский, Материалы т. II, стор. 593.

³ Новгородская первая летопись, стор. 271.

⁴ Летопись по Ипатскому списку, стор. 506.

⁵ Повесть временных лет, ч. I, стор. 48.

⁶ Непгук Ћовтіаіскі, вказ. праця, стор. 28.

⁷ Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 98.

⁸ Летопись по Ипатскому списку, стор. 559.

⁹ Н. Аристов, вказ. праця, стор. 67; И. И. Срезневский, Материалы, т. III, стор. 442.

Значний інтерес становить відкриття саду в Новгороді на Черевському кінці під час розкопок 1956 р. Тут в культурному шарі XII ст. серед будинків і ремісничих майстерень було виявлено вільну від забудови площу, на якій знаходилися пні і коріння. Ботанічне вивчення їх показало, що вони належать фруктовим деревам; тут росло чотири яблуні і одна груша. Сад розкопано ще не повністю, розмір розкопаної частини становить близько 300 м² ¹.

Виявлений в Новгороді сад дозволяє твердити, що у великих древньоруських містах сади існували біля садиб навіть в густонаселених районах. Але в основному сади за часів Київської Русі, як і тепер, були розташовані, треба думати, на околицях міст і в сільських місцевостях. В новгородських літописах пізнішого часу згадуються сади, де переховувалися жителі Новгорода під час великих пожеж ². Це свідчить, що вони знаходилися в околицях міста.

В садах часів Київської Русі вирощувалося досить багато видів плодкових дерев. Є незаперечні дані про вирощування яблунь, груш, слив і вишень. Але дуже можливо, що в садах росли й інші плодкові дерева і кущі, які відповідали місцевим кліматичним умовам. Найбільш поширеним плодковим деревом була, треба вважати, яблуня. Про це свідчить той факт, що яблука згадуються в древньоруських літописах як міра порівняння. Так, в Новгородському літопису при згадці про град, який випав в 1157 р., наводиться таке порівняння: «град же яко яблока больши» ³. Таке порівняння пізніше наводиться в Псковському літопису: «бысть градъ великъ съ яблоко съ садовое» ⁴. Груша вперше згадується в джерелах XIV ст. ⁵, але те, що вона вирощувалася і за часів Київської Русі, тепер доведено розкопками саду в Новгороді. Слива згадується в джерелах часів Київської Русі ⁶, вишня — в джерелах XV ст. ⁷ Вирощування сливи і вишні в Київській Русі засвідчено археологічними джерелами; кісточка цих плодів були виявлені під час розкопок Райковецького городища ⁸.

Отже, склад культурних рослин в Київській Русі був досить різноманітним. Вирощували в той час майже всі ті культурні рослини, які були відомі в пізніші часи і поширені тепер. В пізніші часи асортимент культурних рослин збільшився не набагато, головним чином за рахунок тих культур, які були завезені в Європу з Нового Світу. Такі саме в основному культурні рослини, як і в Київській Русі, були відомі в часи середньовіччя і в Західній Європі.

¹ А. В. Ардиховский, *Раскопки 1956 и 1957 гг. в Новгороде*, «Советская археология», 1958, № 2, стор. 227—228.

² Там же, стор. 228.

³ Новгородская первая летопись, стор. 217.

⁴ Псковская первая летопись, ПСРЛ, т. IV, V, СПб., 1848, стор. 267.

⁵ И. И. Срезневский, *Материалы*, т. I, стор. 601.

⁶ И. И. Срезневский, *Материалы*, т. III, стор. 414.

⁷ И. И. Срезневский, *Материалы*, т. I, стор. 266.

⁸ В. К. Гончаров, *Райковецкое городище*, стор. 69.

VI. ЗБИРАННЯ ВРОЖАЮ ТА ОБРОБКА ПРОДУКТІВ ЗЕМЛЕРОБСТВА

Збирання врожаю завершує весь цикл землеробських робіт. Воно є підсумком праці хлібороба, яку він провадив протягом усього року. Отже, в житті древньоруського хлібороба збирання врожаю було дуже важливою і відповідальною справою. Значення жнив серед інших землеробських робіт яскраво відображає відоме народне прислів'я: «Що посієш, то й пожнеш», яке передає дуже давню народну мудрість. Зауважимо, що в цьому прислів'ї жнива виступають як загальне поняття результату діяльності людини; це свідчить про дуже велике їх значення в житті.

Під час збирання врожаю особливо важливими є строки робіт. Жнива обмежуються незначним часом з моменту, коли хліб уже достиг, і до того, коли він починає силатися. Такий обмежений час вимагає від хлібороба великого напруження в роботі. Недарма в древній Русі, як і в сучасній російській народній мові, жнива називалися словом «страда», яке одноразово означає напружену і тяжку працю¹ (рис. 63).

Головним знаряддям збирання врожаю у стародавніх слов'ян і в древній Русі був серп. Серп належить до дуже давніх знарядь праці, яке з'явилося разом з виникненням землеробства. Назва цього знаряддя, як вважають вчені, індоєвропейського походження, вона спільна для багатьох європейських і для всіх слов'янських мов². Серед пам'яток матеріальної культури серп відомий у Східній Європі вже з неолітичних часів, і з цього часу він постійно удосконалювався як за матеріалом, з якого виготовлявся, так і за формою та функціями (рис. 64).

Найраніші залізні серпи відомі у Східній Європі серед скіфських археологічних пам'яток другої половини I тисячоліття до н. е. Серпи в кількості семи екземплярів знайдено, наприклад, під час розкопок

¹ И. И. Срезневский, Материалы, т. III, стор. 530.

² А. Будилович, вказ. праця, ч. II, стор. 27.

відомого Каменського городища на Нижньому Дніпрі¹. Знахідки серпів зустрічаються в пам'ятках скифських часів також і в середньому Подніпров'ї². Серпи цього періоду відзначаються дуже малим вигином леза; характерною рисою їх форми є також те, що рукоятка у них на-

Рис. 63. Жито. Мініатюра XVI ст. з Царственого літописця — лицьового зведення (А. В. Арциховский, Древнерусские миниатюры как исторический источник, М., 1944, рис. 27).

правлена вздовж корпусу зчаряддя. На кінці черенка знаходиться гачок для кріплення з дерев'яною ручкою, зроблений під прямим кутом до площини леза серпа; відомі серпи, які на кінці рукоятки мають округлу петлю. Серпи цього часу характеризуються невеликими розмірами.

¹ П. Д. Либеров, Земледелие у скифских племен Поднепровья в VI—II вв. до н. э., «Материалы по истории земледелия СССР», сб. I, стор. 81—82.

² Нариси стародавньої історії Української РСР, стор. 192.

За своєю формою серпи скіфського періоду нагадують примітивні коси-горбуші і відрізняються від них лише своїми малими розмірами. Функціонально такі серпи також подібні до кіс, бо вони не зрізають стеблини рослин, а ударом підсікають їх. Це ще дуже примітивні знаряддя збирання урожаю.

Такі серпи продовжували існувати і в I тисячолітті н. е. Вони знайдені в пам'ятках зарубинецької культури рубежу н. е. Прикладом

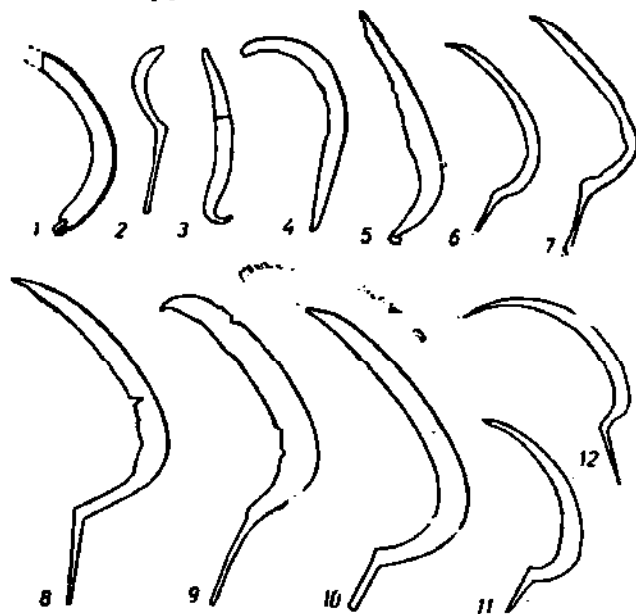

Рис. 64. Типи серпів:

1, 2 — серпи першої половини I тисячоліття н. е.; 3—8 — серпи другої половини I тисячоліття н. е.; 9—12 — древньоруські серпи.

може бути городище біля с. Чаплина (Лоевського району, Гомельської області), де виявлено кілька їх екземплярів¹ (рис. 5). Серпи з невеликим вигином леза і петлею на кінці рукоятки були знайдені в пам'ятках першої половини I тисячоліття н. е. на Верхньому Поволжі, наприклад, на відомому городищі III—V ст. н. е. біля с. Березняки на р. Сонохті². Відомі знахідки таких серпів також і в пам'ятках другої половини I тисячоліття н. е. Серп, який за своєю формою цілком аналогічний знайденому на Березняківському поселенні, походить з нижнього культурного шару Райковецького городища, що датується VII—VIII ст. н. е.³ Кілька екземплярів серпів з невеликим вигином леза і рукояткою з гачком на кінці, яка являє собою продовження леза,

¹ П. Н. Третьяков, Раннеславянские поселения и могильники на территории Белоруссии, КСИА, вып. 4, 1955, стор. 49.

² П. Н. Третьяков, К истории племен Верхнего Поволжья в первом тысячелетии н. э., МИА, № 5, стор. 61.

³ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, стор. 66, табл. V.

виявлено на Пастирському городищі, де вони походять, певно, з слов'янського культурного шару VII—VIII ст. н. е., як і знайдені тут широколопатеві наральники¹ (рис. 8, 7, 8).

На поселенні черняхівської культури першої половини I тисячоліття н. е. в лісових районах зустрічаються вже серпи більш досконалої форми, які наближаються до сучасних серпів. Прикладом можуть бути знаряддя, що їх знайдено на селищі біля с. Великі Вікнини на Подністров'ї та на селищі біля с. Жуківці на Подніпров'ї². У цих серпів лезо має значний вигин, а черенок загнуто догори під кутом до леза (рис. 6, 5). У другій половині I тисячоліття н. е. серпи такої форми набувають панівного значення, а серпи з невеликим вигином леза поступово зникають. Так, на городищах роменсько-боршівської культури зустрічаються лише серпи з значним вигином леза (рис. 11, 5, 6).

Серед пам'яток матеріальної культури часів Київської Русі серпи є однією з найбільш поширених категорій речей. Вони зустрічаються як на поселеннях і городищах, так і в похованнях, причому іноді у великій кількості. В приладозьких курганах їх було знайдено, наприклад, 107 екземплярів³, на Райковецькому городищі — 113⁴, в значній кількості вони зустрічаються під час розкопок інших древньоруських могильників і поселень.

Древньоруські серпи за розмірами, формою і призначенням цілком подібні до сучасних. Довжина їх по прямій лінії між п'ятою і кінцем носа становить від 25 до 35 см, ширина леза (в найширшій середній частині) — від 1,8 до 3,5 см. Металографічні аналізи серпів показують, що їх леза виготовлялися з сталі шляхом наварювання сталеві пластини по робочому краю серпа. Але існували і такі серпи, які вироблялися з суцільної сталеві пластини⁵. Часто зустрічаються серпи з слідами зуб'їв на робочому краю леза. Як і в сучасних серпах, зуб'я насікалися під гострим кутом до лінії руху знаряддя.

Дуже важливе значення для роботи серпа має його форма, точніше характер вигину леза (рис. 64). Саме цим визначається продуктивність цього знаряддя. Вважається, що найбільш зручною для роботи формою серпа є така, при якій кут різання, що утворюється при роботі між лінією руху і кожною точкою вістря, однаковий і має близько 50°⁶. Процес удосконалення серпа і визначається наближенням його до такої форми. В древньоруських курганах, на городищах і селищах знаходять серпи лише з таким вигином леза, який наближається до

¹ Древности Приднепровья, вып. II, табл. V.

² М. Ю. Смішко, Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих, «Археологія», т. I, стор. 120; Є. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, АП, т. I, стор. 164.

³ Л. К. Ивановский, вказ. праця.

⁴ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, стор. 146.

⁵ Б. А. Колчин, Черная металлургия и металлообработка в древней Русь, МИА, № 32, 1953, стор. 99.

⁶ В. П. Левашова, вказ. праця, стор. 65.

ідеальної форми з кутом різання близько 50° (рис. 14, 9; 15, 3; 16, 13—15). З цього часу форма серпів в основному залишається без змін протягом всього періоду їх існування. Сучасні серпи відрізняються від древньоруських лише якістю сталі та зовнішнім оформленням.

Але при загальній тенденції наближення до ідеальної форми з кутом різання близько 50° древньоруські серпи відзначались значною різноманітністю, що цілком природно, коли мати на увазі, що серпи виготовлялися кожним майстром відповідно до місцевих традицій і свого розуміння, без сталих стандартів. Проте в цій різноманітності простежуються окремі групи, характерні для певних районів древньої Русі. Так, А. В. Арциховський на підставі математичного аналізу вигину леза визначає три типи серпів — новгородський, московський і середньодніпровський¹. В. П. Левашова шляхом аналізу співвідношення висоти дуги вигину леза до довжини прямої між п'ятою і носом серпа та положення на цій прямій найвищої точки вигину розрізняє п'ять груп древньоруських серпів — новгородську, московську, костромську, київську і південно-західну². Щоправда ці групи визначаються не досить чітко, в кожному з зазначених районів трапляються серпи з рисами, характерними для інших груп.

Серпами збирали озимі і переважну більшість ярих хлібів. Значення серпа, як основного знаряддя збирання озимих хлібів, зберігалося весь час, поки не виникли спеціальні збиральні машини. Ще в XIX ст. в багатьох районах Росії, України і Білорусії озимі хліба жали тільки серпами, що відбилося і в певних звичаях та віруваннях. Існували повір'я, згідно з якими вважалося за гріх косити косою озимі хліба. Косили лише дуже рідкий і низький хліб в неврожайні роки, а в деяких місцях звичай забороняв це робити навіть і в таких випадках. Етнограф В. Л. Серошевський засвідчив такий же звичай і у якутів; він писав: «Хліб завжди жнуть, косять лише в тому випадку, коли його убило морозами і він призначений на корм худобі. В посушливі роки, коли хліба малорослі, їх висмикують з коренем, повзаючи по ниві»³. Існування таких звичаїв пояснюється тим, що серп підрізує стеблини рослин без різкого струсу, внаслідок чого достиглий хліб не осипається, в той час як коса підрізує їх ударом вістря знаряддя по стеблинам, що призводить до осипання зерна.

В епоху Київської Русі, як і за пізніших часів, серп вважався переважно жіночим знаряддям. В древньоруських курганах, в яких виявлено серпи, вони майже завжди супроводжували жіночі поховання⁴. Отже, на жнивях в Київській Русі, як і пізніше, працювали переважно

¹ А. В. Арциховский, К методике изучения серпов, Труды секции археологии РАНИОН, вып. IV, М., 1928, стор. 35, 36.

² В. П. Левашова, вказ. праця, стор. 70, 73.

³ В. Л. Серошевский, Якуты. Опыт этнографического исследования, т. I, СПб., 1896, стор. 291.

⁴ Л. К. Ивановский, вказ. праця, стор. 35.

жінки. Але для прискорення цієї важливої роботи в них брали участь і чоловіки.

Древньоруська коса, що була другим основним знаряддям збирання врожаю, відрізнялася від сучасних кіс. За своєю формою і функціями вона подібна до так званих кіс-горбуш, відомих у деяких віддалених районах Росії з етнографічних даних ХІХ ст. Коса-горбуша загалом нагадує примітивний серп з малим вигином леза. Лезо горбуші в се-

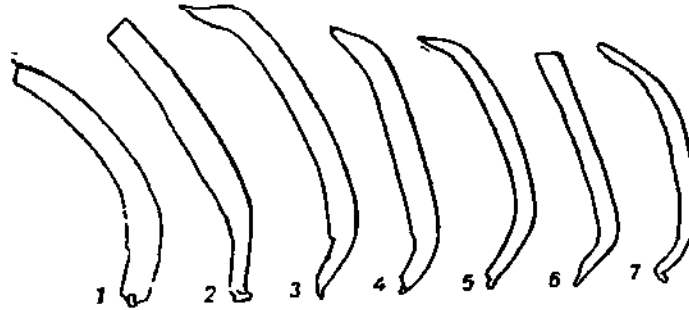

Рис. 65. Типи кіс:

1, 2 — коси другої половини I тисячоліття н. е.; 3—7 — древньоруські коси.

редній його частині майже пряме і поволі загинається на кінці, переходячи у п'яту. Ніс зігнутий лише злегка, а в деяких екземплярах зовсім прямий. П'ята знаряддя являє собою безпосереднє продовження леза, і на відміну від сучасних кіс вона відігнута донизу, під кутом до лінії вістря, а не вверх, під кутом до площі леза. За допомогою такої п'яти горбуша прикріплюється до дерев'яної ручки під тупим кутом (рис. 65).

Древньоруські коси-горбуші мають різні розміри. Деякі з них були навіть менше найбільших екземплярів серпів, але переважна їх більшість значно перевищує розміри останніх. Загалом довжина леза кіс-горбуш становить від 30 до 55 см по прямій лінії, ширина їх від 3 до 4,5 см, товщина пластины, з якої вони зроблені, від 3 до 4 мм. За розмірами і формою коси-горбуші розподіляються на певні групи, характерні для окремих районів. Виділяється північна група, або новгородська, яка характеризується видовженими формами, і південна, або середньодніпровська, що відзначається розширеними формами. Проте як на півночі, так і на півдні існували коси, які були характерними для обох зазначених груп.

У писемних джерелах коси згадуються вперше в грамотах ХІV—ХV ст., де часто наводиться вираз «кудѣ топорѣ ходилѣ и коса и соха ходила», як формула, що визначає господарське освоєння нових земель¹. Але відома значна кількість археологічних пам'яток більш ран-

¹ И. И. Срезневский, Материалы, т. I, стор. 1294.

ніх часів, де знайдено коси-горбуші. Найбільш ранніми з цих пам'яток є Пастирське городище VII—VIII ст. н. е. (рис. 8, 9) та Новотроїцьке городище VIII—X ст.¹ (рис. 11, 7, 8). Треба думати, що коси-горбуші з'явилися на Русі десь в другій половині I тисячоліття н. е. одночасно з іншими удосконаленнями землеробської техніки. Рало з широколопативим наральником і коса-горбуша виникли, певно, одночасно і свідчать про технічний прогрес в сільському господарстві, що відбувався напередодні утворення древньоруської держави.

В епоху Київської Русі коса-горбуша була одним з найпоширеніших сільськогосподарських знарядь. Коси зустрічаються майже на всіх поселеннях цього часу, на яких провадились археологічні розкопки. Найбільше їх було знайдено на Княжій горі² (рис. 14, 10), Райковецькому³ (рис. 16, 16—18) і Колодяжинському⁴ (рис. 17, 8, 9) городищах, в новгородських курганах⁵ та на городищі біля с. Городища⁶.

Коса-горбуша належить до ударно-ріжучих знарядь. Вона не ріже рослину, протягуючи вістря по стеблині, як серп або сучасна коса, а підсікає її при ударі. Тому горбуша не придатна для збирання хлібів, які в достиглому стані дуже легко обсіпаються при струсах. До найчутливіших хлібів в цьому відношенні належить пшениця, жито і просо. Менш чутливими до струсів є деякі ярі хліба, як ячмінь, овес, а також горох. Певно, ці культури в епоху Київської Русі збиралися за допомогою кіс; до речі, їх косили і за пізніших часів. Головним призначенням коси-горбуші було збирання сіна. Отже, горбуша була знаряддям, яке обслуговувало одночасно потреби землеробства і тваринництва (рис. 66).

Про роботу косою-горбушею в північних районах Росії, де вона зберігалася ще в XIX ст., є етнографічні свідчення. «Косіння сіна,— вказує етнограф В. Гомілевський,— провадиться скрізь косою-горбу-

Рис. 66. Косар з косою і колосками в руках. Мініатюра з євангелія Оттона III. Рукопис Мюнхенської бібліотеки близько 1000 р. (Агрικультура в пам'ятниках за-падного середньовіччя, М.—Л., 1936, рис. 51).

¹ Древности Приднепровья, вып. II, табл. IV, № 86; И. И. Лялушкин, Городище Новотроицкое, МИА, № 74, стор. 19, 146.

² Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стор. 32.

³ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, стор. 144.

⁴ Р. А. Юра, Древний Колодяжин, Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

⁵ Л. К. Ивановский, вказ. праця, стор. 35.

⁶ М. К. Каргер, Отчеты о раскопках Галицко-Волинской экспедиции ИИМК АН СССР и ЛГУ в 1957—1958 гг., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

шею; звичайно косою, яка називається тут литовкою, косити не уміють, до того ж вона і непрактична на покосах Півночі, засмічених валунами і порослих кушами. Горбуша наділена дерев'яною рукояткою, вигнутою у вигляді букви «Г», довжиною до 1¼ арш.; лезо ж її, подібно лезу коси, до 1 арш. довжини. Косар при косінні сіна тримає горбушу обома руками за край рукоятки і робить послідовні змахи направо і наліво, обертаючи поміж рук горбушу, причому і лезо, роблячи півоборот, косить направо і наліво. Робота косою-горбушею йде дуже успішно і чітко, бо захоплюється трава у самого ґрунту і ретельно обкошуються каміння, пні і куші»¹. Етнограф В. Л. Серошевський, який вивчав побут і господарство якутів, так описував горбушу і роботу нею: «Косять якути косою-горбушею. Це серповидне знаряддя товщиною близько 5—6 ліній, шириною близько дюйма і довжиною від 1 до 1½ аршина. Вона насаджена на коротку вигнуту дерев'яну рукоятку, кінець якої якути часто прикрашають різьбою у вигляді кінського копита. Держачи в обох руках рукоятку коси, косар змахує нею над головою, швидко згинається і кінцем леза спритно підрізує перед собою траву. Виходить прокіс, що має ширину не меншу, ніж при косінні литовкою. Є косарі, які з розмаху вдаряють косою направо і наліво; у них виходить значно ширший прокіс. Горбушею при відповідній спритності можна викосити протягом літа не менше, ніж литовкою. Але робота литовкою дає і більше сіна і при довготривалій роботі нею косар не так стомлюється»². П. І. Челищев, який спостерігав роботу горбушею на півночі, відзначав, що косять «горбушами, стоячи на колінах»³.

В. Л. Серошевський наводить свідчення про фізичне напруження, якого вимагає робота горбушею. «Коли люди косили горбушами,—розповідали йому якути,—вони завжди в середині косовиці хворіли животами, на руках і спині у багатьох виступали нариви, боліла шия, болів попереk, стягувало сухожилля. З тих часів, як наш наслег почав косити литовками, не чути серед косарів про такі хвороби. Кажуть, що хворіли від напруження»⁴.

Отже, робота горбушею була дуже важкою, вимагала великої фізичної сили і напруження. Тому косили лише чоловіки. В древньоруських курганах горбуші зустрічаються виключно в чоловічих похованнях. В епоху Київської Русі коса була чоловічим знаряддям, таким вона залишалася і за пізніших часів (рис. 67).

Обробка зібраного хліба провадилася в древній Русі так само, як і в пізніші часи. Зжатиї хліб зв'язували в снопи. Слово «сніп» вживається в древньоруських писемних джерелах для художнього порів-

¹ В. Гомилевский, С крайнего севера Европейской России, «Сельское хозяйство и лесоводство», 1878, июль, стор. 243.

² В. Л. Серошевский, вказ. праця, стор. 276.

³ П. И. Челищев, Путешествие по северу России в 1791 г. Дневник, СПб., 1896, стор. 185.

⁴ В. Л. Серошевский, вказ. праця, стор. 276.

няння в зображенні битви. Автор «Слова о полку Ігореве», згадуючи битву на Немізі 1067 р., наводить такий образний опис цих подій: «На Немізѣ снопы стелють головами, молотять чепа харалужными, на тоцѣ животь кладуть вѣють душу отъ тѣла»¹. Такі художні засоби в описанні битв характерні і для інших творів древньоруської літератури. В Іпатієвському літопису, де розповідається про напад татар на польське місто Судомир в 1261 р., падіння людей у кріпосний рів порівнюється з падінням снопів: «... падаху с мостка в ровь, акы сноповье»². Подібне порівняння наводиться в літопису при описанні битви між руськими і польськими військами під Гостинним в 1281 р.: «Начаша мертви падати изъ забороль, акы сноповье»³.

Можна думати, що за своїми розмірами снопи були такими, як і в пізніші часи. Певно, в південних районах Русі, де хліб висихає швидше, снопи мали більший розмір, ніж в північних, бо тут їх потрібно було ще просушувати в овинах.

Снопи складали в копи, згадки про які є в додаткових статтях до Карамзинського списку «Руської Правди», де визначається в копах прибуток від урожаю жита з площі плуга в господарстві ростовського феодала XII ст. Згідно з цими статтями посів жита на площі одного плуга давав прибутку 50 кіп на рік⁴. Треба думати, що древньоруська копа складалась з 60 снопів; зазначимо, що в древній Русі копою називалась також певна міра лічення, що складалась з 60 одиниць⁵.

Копи звозилися в гумна — місця, де зберігався хліб, які неодноразово згадуються в древньоруських писемних джерелах. Наприклад, в «Повести временных лет» зустрічається вираз: «И наполнятся гумна ваша пшеницѣ»⁶, що означає побажання багатства. У 1093 р., коли на Київщину напали половці, «лукавии сынове измаилеви пожигаху села и гумна»⁷. В 1146 р. під час міжусобної війни було знищено село Ігоря Ольговича, яке знаходилось десь недалеко від Путивля, а в ньому «и гумно его, в немъ же бѣ стоговъ 9 соть»⁸.

Рис. 67. Косар мантачить косу. Рельєф XIII ст. на порталі собору Паризької богоматері (Агрикультура в пам'ятниках середньовіччя, М.—Л., 1936, рис. 30).

¹ Слово о полку Ігореве, стор. 25.

² Летопись по Ипатскому списку, стор. 564.

³ Там же, стор. 584.

⁴ Памятники русского права, вып. I, стор. 209.

⁵ И. И. Срезневский, Материалы, т. I, стор. 1278.

⁶ Повесть временных лет, ч. I, стор. 113.

⁷ Там же, стор. 146.

⁸ Летопись по Ипатскому списку, стор. 236.

Гумно, як місце зберігання хліба, суворо охоронялося древньоруськими законами. За підпалювання гумна «Руська Правда» установлювала найтяжчу кару, яка існувала в древній Русі: «Аже зажгутъ гумно, то на поток, на грабежь дом его»¹. Охоронявся також хліб, що зберігався в гумні. «Руська Правда» за крадіжку жита в гумні або у ямі накладала штраф в розмірі 3 гривен і 30 кун².

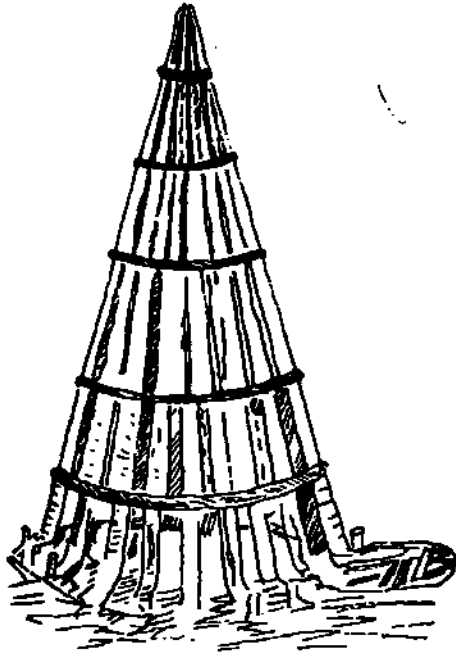

Рис. 68. Найпростіший овін, так званий шиш за етнографічними даними (Н. В. Никольский, Краткий курс по этнографии чувашей, Чебоксары, 1929, стор. 103).

На гумні, певно, знаходився овін, який призначався для просушування хліба перед обмолотом. В уявленні східних слов'ян дохристиянського часу овін був священним місцем, зв'язаним з культом божества—покровителя землеробства. Таке значення зберігав овін довгий час і після прийняття християнства. Так, в церковному уставі Володимира Святославича зазначається, що той, «кто молиться под овиномъ, или в рощеньи, или у воды», підлягає церковному суду і покаранню³. Пережитки вірувань у землеробське божество, якому молилися під овином, існували ще в XVI ст., що засвідчено писемними джерелами цього часу⁴.

Є підстави вважати, що в древній Русі існували, крім овина, й інші засоби просушування хліба перед обмолотом. Найпростішим з них було звичайне просушування снопів на сонці, що особливо широко практикувалося в південних районах Русі, де воно є основним і тепер. В північних районах застосовували, певно, примітивні пристрої для просушування снопів за допомогою вогню, подібні тим, які існували в деяких місцевостях і в пізніші часи. В деяких районах Росії до недавнього часу для просушки снопів робили так звані «шиши»⁵, які відомі нам з етнографічних даних. «Це кругла яма, викладена камінням або обмазана глиною і обпалена. Навкруги цієї ями у вигляді конуса встановлювалися кілки, довжиною до 3 м, які зверху зв'язувалися. Цей конус обкладався снопами таким чином, щоб колосся були звернені всередину, а в ямі розводився вогонь»⁶ (рис. 68). Такий пристрій цілком від-

¹ Правда Русская, т. I, стор. 438.

² Там же, стор. 418.

³ Памятники русского права, вып. I, стор. 245.

⁴ И. И. Срезневский, Материалы, т. II, стор. 592.

⁵ В. Даль, Толковый словарь, т. IV, М., 1955, стор. 636.

⁶ С. И. Руденко, Башкиры. Опыт этнологической монографии, ч. II, Л., 1925, стор. 65.

повідав своєму призначенню. Вогонь, що розводився в ямі, обігривав і висушував колосся, які звисали над нею на кілках. Завдяки тому, що над ямою з усіх боків були поставлені снопи, всередині конуса висока температура трималася значний час, який був цілком достатнім для того,

Рис. 69. Молотьба на току. Гравюра 1495 р. до трактату Петра Кресценція «Про вигоди сільського господарства» (Агрикультура в пам'ятниках западного середньовіччя, М.—Л., 1936, рис. 64).

щоб просушити снопи. Подібний спосіб просушки хліба засвідчено також і у чувашів¹.

На гумні був тік — рівна утрамбована площадка, на якій молотили і очищали зерно (рис. 69). Тік згадується в «Слове о полку Ігореве» (де дається художнє порівняння битви з молотьбою — звичайною для древньоруського населення сільськогосподарською роботою) як місце, на якому обмолочували снопи і віяли зерно².

Знаряддям молотьби був ціп, який згадується в «Слове о полку Ігореве» з епітетом «харалужный», тобто міцний³. Уявлення про древньоруські ціпи дають подібні знаряддя пізніших часів. Примітивні ціпи, відомі з етнографічних даних, зберегли в собі характерні риси, які вони мали в часи Київської Русі (рис. 70). Ціп складався з двох частин — ціп'я і бича. Ціп'є являло собою довгу ручку, до якої прив'язувалася робоча ударна частина — бич — таким чином, що він міг вільно

¹ Н. В. Никольский, Краткий курс этнографии чувашей, Чебоксары, 1929, стор. 102—103.

² Слово о полку Игореве, стор. 25.

³ И. И. Срезневский, Материалы, т. III, стор. 1361.

крутитися навколо кінця щип'я. Від ударів бичем щипа по снопах зерно висипалося з колосків. Після цього його витрушували з соломі і очищали від полови.

Важливим знаряддям при обмолоті хліба були граблі (рис. 70). Ними згрібали солому, витрушували з неї зерно тощо; вони були необхідні і при збиранні хлібів на полі та сіна на сіножатях. Граблі, ві-

Рис. 70. Щип і граблі за етнографічними даними (Матеріали по етнографії Росії, т. I. СПб., 1910, стор. 57).

домі з етнографічних даних¹, складалися з бруска, який мав дерев'яні зуб'я в кількості до 10 штук, і ручки — граблища, яка в місці з'єднання з бруском здебільшого мала вилку. В археологічній практиці засвідчений лише один випадок знахідки частини грабелі. В Старій Ладозі в культурному шарі IX ст. знайдено брусок від грабелі, який ще не був зовсім закінчений. Довжина бруска 48 см, ширина близько 5 см; в бруску було зроблено чотири дірки, в двох з них знаходилися зуб'я (один — цілий, другий — поламаний)². Зображення грабелі зустрічається на стародавніх руських та іноземних мініатюрах³ (рис. 52).

Обмолочений хліб віяли, щоб очистити його від полови і часток соломі. Судячи з етнографічних даних, віяння провадилося шляхом перекидання зерна на току, під час якого зерно лягало далі, а легкі частки — ближче. В результаті такого перекидання половина і частки соломі відділялися від зерна. Другим засобом очищення зерна було пересипання його на вітру, який відносив легкі частки в бік, а зерно падало в якусь посудину або в купу.

На підставі вивчення зерен хлібів, знайдених при розкопках Новгороді в культурному шарі XI—XII ст., А. В. Кир'янов прийшов до висновку, що в древній Русі існував спосіб очищення зерна просіюванням через решето. «Археологічні матеріали, — говорить він, — зібрані в 1951 р. при розкопках Неревського кінця, цілком певно вказують на те, що новгородці не обмежувалися після обмолоту снопів лише провіюванням, при якому з хлібного вороху вилучались легкі елементи (частки соломі, м'якина, легкі зерна), а основна маса насіння бур'янів залишалась в зерні. Дальша очистка провадилася певно, за допомогою сит і решіт»⁴.

¹ А. К. Сергпуптовский, вказ. праця, стор. 57.

² С. Н. Орлов, Остатки селськогосподарського інвентаря VII—X вв. із Старої Ладози, СА, т. XXI, стор. 347.

³ А. В. Арциховский, Древнерусские миниатюры как исторический источник, стор. 200.

⁴ А. В. Кир'янов, К вопросу о земледелии в Новгородской земле в XI—XII вв., КСИИМК, вып. 47, стор. 152.

Підставою для такого висновку було те, що у виявленому зерні містилось дуже мало насіння бур'янів, навіть в порівнянні з засміченістю зерна, яка існувала в цьому районі ще в XIX ст. Проте відомо, що в давнину на полях було більше бур'янів, ніж в XIX ст. Очевидно, з новгородського зерна XI—XII ст. насіння бур'янів у свій час було вилучене за допомогою сит і решіт. В зв'язку з цим А. В. Кир'янов наводить цікаве спостереження, яке стосується, правда, трохи пізніших часів. «В шарі XV ст., — зауважує автор, — біля стінки зруба виявлено значне скупчення насіння бур'янів, яке, безумовно, було викинуте після очистки хлібного зерна»¹.

Про наявність сит в древній Русі свідчать писемні джерела. В Києво-Печерському Патерику розповідається, як одного разу монастирський економ повідомив ігумена про те, що в монастирі немає борошна. На зауваження ігумена, який порадив зібрати рештки в закромах, економ відповів: «...азъ самъ помѣтохъ мѣсто, и нѣсть въ нѣмъ ничтоже, развѣ мало отрубий»².

Хлібне зерно зберігали в глиняному і дерев'яному посуді, в мішках, закромах або спеціальних зернових ямах. Під час розкопок древньоруських поселень часто знаходять великі глиняні корчаги, що вміщали в собі значну кількість зерна. Такі корчаги були знайдені, наприклад, в Києві, на Колодяжинському городищі, в Любечі та на багатьох інших поселеннях. Корчага, знайдена в Києві в одному з жител XIII ст., мала заввишки 0,65 см; в ній виявлено більше пуда зерна пшениці, але ще залишалось вільне місце³. Подібних розмірів були й інші древньоруські зернові корчаги.

Дерев'яного посуду для збереження зерна археологічними розкопками виявлено порівняно небагато, оскільки дерево погано зберігається в землі. Лише на тих поселеннях або городищах, які раптово загинули від вогню, були знайдені рештки згорілих дерев'яних бочок, наповнених зерном, і великі скупчення обгорілого зерна біля них. Такий посуд було виявлено на городищах Райковецькому, Колодяжинському та біля с. Воїнська Гребля. На зазначених городищах, крім решток дерев'яних бочок, знайдені рештки посуду, плетеного з лози і очерету, що також призначався для зберігання хлібного зерна. Взагалі треба відзначити, що зберігання зерна в дерев'яній і плетеній тарі практикувалось в древній Русі дуже широко. Зберігали хліб в Київській Русі і в мішках, рештки яких разом з зерном було виявлено на Райковецькому городищі⁴ (рис. 60).

Відомі випадки, коли на древньоруських поселеннях знаходять також окремі приміщення для зберігання зерна — закрома. Такі примі-

¹ А. В. Кир'янов, К вопросу о земледелии в Новгородской земле в XI—XII вв., КСИИМК, вып. 47, стор. 152.

² Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 45.

³ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, стор. 21.

⁴ В. К. Гоичаров, Райковецкое городище, стор. 45.

шення були виявлені на городищі X ст. біля Кузнецової землі на Дону, на городищах Колодизинському і біля с. Воїнська Гребля¹.

Дуже поширеним в древній Русі було зберігання зерна в спеціальних ямах, які викопували в ґрунті. Про хлібні ями згадує «Руська Правда» у відомій статті, що встановлює кару за крадіжку хліба. На кожному поселенні часів Київської Русі знаходять звичайно значну кількість хлібних ям. Можна вважати, що кожна або майже кожна сім'я, що про-

Рис. 71. Жорна з Дніпеського городища біля Харкова (фототека Інституту археології АН УРСР).

живала на поселенні, мала одну або кілька ям, призначених для зберігання хліба та інших продуктів. Прикладом такого поселення може бути Донецьке городище біля Харкова на р. Уди або городище на Княжій горі. На Донецькому городищі на розкопаній площі, що була незначною в порівнянні з усією площею городища, виявлено 80 ям для зберігання зерна та інших продуктів. Про розміри і будови цих ям автор розкопок О. Федоровський писав: «Вони мають різну форму — глекоподібну, конічну, поширену донизу, циліндричну — і різні розміри; найбільша яма мала 3,3 м завглибшки. Стінки ям добре відстругані, на деяких видно відбитки лопат, з допомогою яких ці ями були викопані. Деякі ями обмазані гліною і обпалені, через що мають чорний і закопчений вигляд. В багатьох випадках на дні ями виявлено залишки березової і соснової кори, якою вони були вистелені. У двох ямах на дні зроблено циліндричні поглиблення, мабуть, для того, щоб до них стікала ґрунтова вода. В цілому ряді ям були залишки зерна»².

Зерно в древній Русі перемелювалось на ручних жорнах, які є дуже поширеною категорією археологічних знахідок на всіх древньоруських поселеннях (рис. 71). Певно, зерно молола для себе кожна сім'я, але, мабуть, не кожна мала свої власні жорна. Цим пояснюється той факт, що жорна на древньоруських поселеннях зустрічаються хоч і часто, але не в кожному житлі. Кожна сім'я виготовляла для себе борошно не лише в сільських місцевостях, а й у великих містах, про що свідчать часті знахідки жорна під час розкопок таких центрів, як Київ та ін. В древньоруських писемних джерелах, де говориться про торгівлю хлібом у мі-

¹ П. П. Ефименко і П. Н. Третяков, Древньоруські поселення на Дону, МНА, № 8, стор. 12; Р. А. Юра, Древній Колодизин, Науковий архів Інституту археології АН УРСР. Звіт про розкопки городища у с. Воїнська Гребля за 1956—1958 рр., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

² О. Федоровський, cited work, стор. 5—6.

стах, завжди йде мова про зерно і дуже рідко згадується про борошно. Як повідомляє Нестор в «Житин Феодосія Печерського», юний Феодосій, коли він жив у Курську, випікав для церковних потреб просфори; для цього він купував зерно і сам молов його на борошно: «...паки купяше жито, и своима рукама измѣлаше, и паки просфуры творяще»¹. Хліб в зерні купувався на ринку для потреб братії Києво-Печерського монастиря, і кожний з монахів повинен був змелювати вночі певну кількість

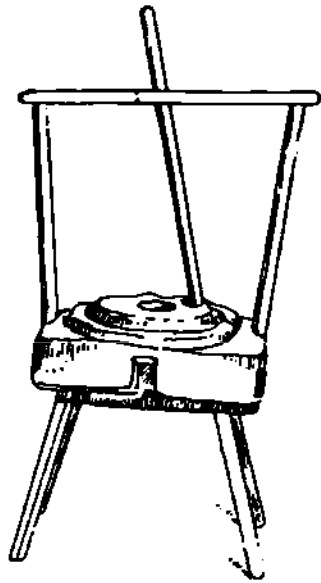

Рис. 72. Стародавній ручний млин за етнографічними даними (Л. Нидерле, Славянские древности. М., 1956, рис. 74).

Рис. 73. Помел зерна на ручному млині. Мініатюра XIV ст. до польської легенди про св. Ядвігу (W. Hensel, Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna, Warszawa, 1956, рис. 43).

зерна: «...жито купяху и се раздѣляху, да каждо в ноши свою часть измеляхуть на строение хлѣбом»². Таким чином, у монастирі перемелювалась на борошно велика кількість зерна.

Археологічні і етнографічні пам'ятки дозволяють уявити будову древньоруського млина в більш-менш повному вигляді (рис. 72, 73, 74). Древньоруський млин мав два жорна діаметром від 30 до 50 см і товщиною від 5 до 10 см. Верхнє жорно звичайно грубіше за нижнє. Робоча поверхня верхнього жорна трохи вигнута, нижнього — навпаки, опукла. В центрі обох жорен є отвори, куди встановлюється веретено (стер-

¹ Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 18.

² Там же, стор. 151.

жень, на якому крутиться верхнє жорно) і сиплеться зерно. Жорна виготовлялися здебільшого з пісковика, граніту або вапняку; відомі жорна, вироблені з кераміки.

Великий інтерес становлять залишки млинової споруди, відкриті на Вщижському городищі (Жуковського району, Брянської області). Розкопками тут були виявлені рештки великого дерев'яного будинку, в підвальному приміщенні якого знайдено

Рис. 74. Помел зерна на ручному млині за етнографічними даними (D. Zelenin, Russische (ostslavische) Volkskunde, Berlin—Leipzig, 1927, рис. 45).

жорна та інші частини млинової споруди в такому положенні, яке дозволило автору розкопок Б. О. Рибаківу дати досить повну реконструкцію дряноруського ручного млина¹.

Вщижські жорна зроблені з пісковика. Діаметр верхнього жорна 50 см. Нижнє жорно трохи меншого діаметра нерухомо насаджувалося на залізне веретено, яке нижнім кінцем було вроблено в дерев'яний поміст, що знаходився в підвалі будинку. Верхній кінець веретена виступав над рівнем робочої поверхні нижнього жорна на кілька сантиметрів. В отвір верхнього жорна вставлялася залізна перекладина, так звана порхлиця, що своєю формою нагадувала молоток, але без дірки для ручки (рис. 14, 11; 16, 19). Посередині порхлиці було заглиблення — гніздо, яким верхнє жорно настромлювалося на кінець веретена, що виступав над рівнем нижнього жорна. Верхнє жорно вільно рухалося на веретені, нижнє лежало нерухомо. Млин був придатний для регулювання тон-

кості помелу. Для цього знизу піз жорном знаходилися клинки. Щоб зробити помел тоншим, треба було підбити клинки і тим підняти трохи вище жорно. Верхнє жорно приводилося в рух рукою людини за допомогою ручки — довгої палиці, верхній кінець якої прив'язувався до стелі, а нижній встромлювався в гніздо на краю верхнього жорна. Жорна оточувалися лубком, який не давав борошну розсипатися і спрямовував його в проріз, що знаходився в лубку.

Важливим є питання про час появи на Русі водяних млинів. Вперше водяні млини згадуються у ярлику хана Менгу-Теміра про звільнен-

¹ Б. А. Рыбаков, Жернова Вщижского городища, КСИИМК, вып. XI, 1935, стор. 15.

ня церковних володінь від повинностей; цей документ відноситься до другої половини XIII ст. (1266—1282 рр.)¹. Починаючи з XIV ст. згадки про водяні млини зустрічаються в древньоруських історичних документах дуже часто. Певно, в цей час водяний млин став обов'язковою належністю церковних і боярських володінь. Але появу водяних млинів треба відносити до значно раніших часів. Б. О. Рибаків, який спеціально вивчав це питання, вважає, що вони з'явилися на Русі ще в домонгольські часи. Саме до цих часів відноситься поява водяних млинів в Західній Європі, де вони згадуються в джерелах X—XII ст. «Навіть якщо припустити,— зауважує Б. О. Рибаків,— що Київська Русь не могла самостійно винайти млинове колесо, то при існуванні жвавих зв'язків Києва з західнослов'янським світом в XI—XII ст. важко припустити, щоб млинове колесо не поширювалося на Русі»². Проте водяні млини в Київській Русі ще не набули значного поширення; основним знаряддям для розмелу зерна залишалися ручні жорна, які існували на Русі ще досить довго (рис. 74). Механічний млин витісняв їх дуже повільно.

В древньоруських джерелах є відомості про виготовлення хлібів (рис. 75). Випікалися кислі хліби на розчині, для чого він заправлявся квасом. Про таке виготовлення хлібів свідчить одне з фантастичних оповідань Патерика, де мова йде про пустощі бісів, які з'явилися в пекарні монастиря: «И пакы се убо пакость творящимъ бѣсомъ въ храмѣ, идѣже хлѣбы сѣтворяются брати: овогда муку рассыпающе, иногда же поставлений квасъ на устроение хлѣбомъ разливаху, ину многу пакость творяще»³. Складові частини хліба, згадані в посланні митрополита Никифора Володимирі Мономаху,— це мука, закваска, сіль і вода: «Вѣдай, яко и слѣпи соуть, яко явѣ, яко хлѣбъ есть свершень: есть бо моука, аки тѣло, а квас аки душа, а соль аки оумъ, вода же аки духъ животь»⁴.

В Київській Русі існувало багато видів хлібних виробів. Хліби згадуються в «Руській Правді», де зазначається їх кількість, що давалася на покорм вірнику⁵. Випечений хліб штуками продавався на ринках у великих древньоруських містах. В Новгороді, наприклад, в голодний 1230 р. штуку хліба купували по 8 кун⁶. Розповідаючи про страждання голодних людей в Новгороді, які вже втратили почуття жалю до інших, новгородський літописець зазначає: «...брат брату не сѣжальшеться, ни отецъ сынови, ни мати дщери, ни сусѣдъ сусѣду не уламашеть хлѣба»⁷.

Один з видів хлібних виробів в Київській Русі називався коврижками. Про нього згадує «Повесть временных лет» в оповіданні про Фео-

¹ Б. А. Рибаків, Ремесло древней Руси, стор. 566.

² Там же, стор. 568.

³ Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 29.

⁴ И. И. Срезневский, Материалы, т. III, стор. 1372.

⁵ Правда Русская, т. I, стор. 406.

⁶ Новгородская первая летопись, стор. 277.

⁷ Там же, стор. 279.

досія Печерського, який перед смертю пішов з монастиря в печеру, взявши з собою лише «мало коврижек»¹. Літописне оповідання про сонячне затемнення в 1230 р. дає деяке уявлення про форму коврижки — літописець форму сонячного диску, що мав три кути, порівнює з формою

Рис. 75. Приготування хліба: помел зерна на ручному млині, товчення в ступі, просіювання борошна на решеті, замішування тіста, випічка хліба. Мініатюра XVI ст. з «Житія Сергія Радоніжського (А. В. Арциховский, Древнерусские миниатюры как исторический источник, М., 1944, рис. 51).

коврижки: «видеша рано в̄сходящю солнцю, бысть на три оуглы яко и коврига»².

В Київській Русі виробляли і солодкі пироги з начинкою. Про них згадується в Києво-Печерському Патерику, де говориться про харчування монахів: «...установлено бысть преподобнымъ отцемъ нашимъ Феодосіемъ въ пятокъ тоа недѣли да бывають имъ хлѣбы чисты з̄ло. друзи же отъ нихъ с медомъ и с макомъ твореніи»³. Чисті хліби, під якими треба розуміти білі хліби, і пироги виготовлялися, певно, з пше-

¹ Повесть временных лет, ч. I, стор. 123.

² Лаврентьевская летопись, ПСРЛ, т. I, стор. 454.

³ Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 43

ничного просіяного борошна; нагадаємо в зв'язку з цим, що в Києво-Печерському монастирі висівки зберігалися окремо¹.

До хлібних виробів, що відомі були в Київській Русі, треба додати також коровай, який згадується в церковній древньоруській літературі як ритуальна страва, що була пережитком язичницьких звичаїв².

Крім хлібних виробів, з борошна виготовляли кисіль і квас. Кисіль, який готували з борошна або висівок, був дуже поширеною стравою в Київській Русі; в літописній легенді про облогу Білгорода печенігами ця страва виступає як узагальнене поняття харчів³. Квас виготовлявся з квашеної муки чи печеного хліба і солоду. Про поширеність цього напою в Київській Русі свідчить той факт, що він згадується в літопису в числі основних продуктів харчування, які, згідно з літописним оповіданням, розвозив Володимир Святославич по Києву для хворих і бідних⁴. В літописній легенді про перебування апостола Андрія на Русі згадується квас «уснианий» (вівсяний), яким обливалися новгородці, коли милися і парилися в лазні⁵. В древній Русі уміли виробляти також яблучний квас⁶.

З хлібних зерен виготовлялося пиво. Спочатку слово «пиво» означало на Русі напій взагалі, але вже в XII ст. цим словом почали називати напій з хмільними властивостями. Це підтверджується тим, що в літературі цього часу пиво згадується поряд з такими хмільними напоями, як вино і мед⁷.

Зерно перероблялося також на крупи, з яких варили каші, що разом з хлібом були основною їжею в Київській Русі. Для вироблення з зерна круп існували ступи, які на Русі зберігалися дуже довго і добре відомі з етнографічних даних (рис. 76). Обгорілі частини цього знаряддя були виявлені під час розкопок Райковецького городища⁸. Із круп поширене було пшоно. Виготовлялися також крупи з зерна пшениці, гречки та інших культур. Каша з пшеничної крупы, приправлена медом, згадується в Києво-Печерському Патерику⁹.

Каша в древній Русі була обрядовою стравою. Цікаво відзначити, що від назви цієї страви походить назва обрядових бенкетів, які влаштовувалися під час весілля. Так, говорячи про одруження князя Олександра Ярославича, новгородський літописець зазначає, що він вінчався в Торопці і «ту кашю чини, а в Новгородѣ другую»¹⁰. Каша з пшеничних або житніх круп приносилася як ритуальна їжа в церкву під час поминання померлих. Про це говориться у правилах митрополита Кирила,

¹ Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 45.

² В. Ф. Ржига, указ. праця, стор. 68—69.

³ Повесть временных лет, ч. I, стор. 87—88.

⁴ Там же, стор. 86.

⁵ Там же, стор. 12.

⁶ И. И. Срезневский, Материалы, т. I, стор. 1203.

⁷ И. И. Срезневский, Материалы, т. II, стор. 930.

⁸ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, стор. 59.

⁹ Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 41.

¹⁰ Новгородская первая летопись, стор. 77.

який забороняє цей звичай: «Паки же оувѣдѣхомъ въ тѣхъ же странахъ, яко нѣции несвященни освещаютъ приносимаа къ церкви плодоносия, рекше крупы или коутья за мертвыя; повелѣваемъ от сего времени таковомоу не быти»¹.

З круп і хлібного зерна в цілому виді виготовлялися супи, які в древній Русі називалися сочиво або уха².

Рис. 76. Ступа за етнографічними даними (D. Zelenin, Russische (ostslavische) Volkskunde, Berlin—Leipzig, 1927, рис. 46).

З технічних культур в Київській Русі вироблялися волокно і олія. Коноплі і льон з корінням виривали з землі руками. З вибраних стеблин вибивали зерно за допомогою знарядь, які існували і в пізніші часи та відомі з етнографічних даних під назвою колотушок. Одне з таких знарядь знайдено під час розкопок Старої Ладogi в культурному шарі VII ст. н. е. Це — масивний дубовий брусок з ручкою, опуклий з того боку, який був ударною частиною знаряддя³.

Дальша обробка стеблин конопель і льону полягала в тому, щоб відокремити волокно від бадилля. Для цього коноплі вимочувалися у воді, а льон розстилався у вогких місцях, на лузі або на болоті. Після певного часу, коли волокно втрачало зв'язок з серцевиною стеблин, останні добре висушувалися і підлягали дальшій обробці. Невідомо, чи існували в Київській Русі м'яла, які використовувалися в пізніші часи для відокремлення волокна від бадилля. Але напевно існували інші знаряддя, призначені для цієї мети. Такі знаряддя були виявлені в Старій Ладозі в кількості 27 штук⁴. Це — великі дерев'яні ножі довжиною близько 40 см і шириною 5—7 см, робоча частина яких здебільшого має зубці (рис. 78). Тримаючи це знаряддя в одній руці, робітник оббивав ним жмут волокна, яке знаходилося в другій. В етнографії такі знаряддя відомі під назвою тіпал.

Перед тим як прясти, волокно конопель і льону розчісували дерев'яними або кістяними гребнями, які відомі з археологічних знахідок і

¹ И. И. Срезневский, Материалы, т. I, стор. 1335.

² И. И. Срезневский, Материалы, т. III, стор. 1327.

³ С. Н. Орлов, Остатки сельскохозяйственного инвентаря VII—X вв. из Старой Ладogi, СА, т. XXI, стор. 349.

⁴ Там же, стор. 349—351.

етнографічних матеріалів. Частини дерев'яного масивного гребня були знайдені на Райковецькому городищі в обгорілому стані¹, в Старій Ладозі² та в інших місцях. Пряли за допомогою дерев'яних ручних ве-

Рис. 77. Приготування страв. Мініатюра XVI ст. з Царственого літописця — ліцевого зведення (А. В. Арциховский. Древнерусские миниатюры как исторический источник. М., 1944, рис. 28)

ретен, на які насаджувалися глиняні або кам'яні грузики — прясла (рис. 79).

Пряслиця належать до числа дуже поширених археологічних знахідок. Вони з'явилися разом з тим, як людина почала виготовляти одяг з волокна рослин або вовни тварин; найдавніші прясла робилися з глини. В X ст. на Русі стали виробляти прясла з рожевого сланцю — шиферу; виробництво шиферних прясел було розвинуто у багатьох древньоруських центрах і особливо в Овручі, де знаходилися поклади шиферу.

¹ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, стор. 37.

² С. Н. Орлов, Остатки сельскохозяйственного инвентаря VII—X вв. из Старой Ладого, СА, т. XXI, стор. 351.

З цих центрів шиферні прясла поширювалися шляхом торгівлі по всій території древньої Русі, у найвіддаленіших її районах. І немає такого древньоруського поселення X—XIII ст., де археологи не знаходили б шиферних пряслиць¹.

Пряслиця відігравали роль грузиків, які надавали веретену відцентрової сили, без чого воно не могло крутитися і сукати нитку. Лише тоді, коли веретена почали виточувати на токарному верстаті, за допомогою

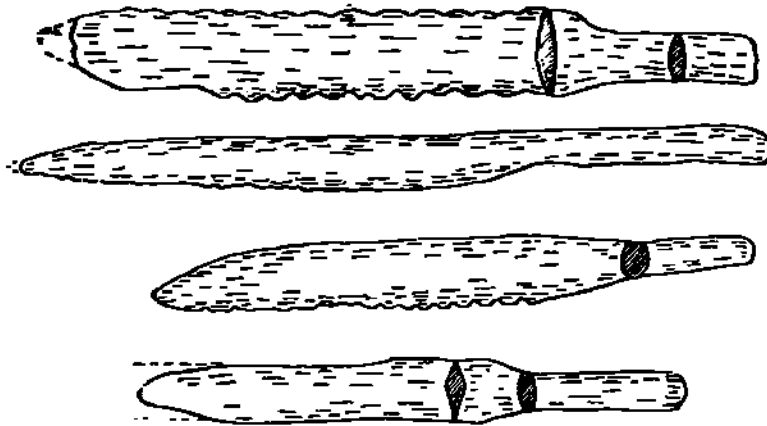

Рис. 78. Тіпала з Старої Ладogi (СА, т. XXI, 1954, стор. 350).

якого можна було робити з суцільного дерева і корпус веретена, і п'яту для надання йому відцентрової сили, зникла потреба у глиняних і кам'яних пряслах. На багатьох древньоруських пряслицях є зображення орнаментальних мотивів, тварин, знаків власності, а також написи². Відомі знахідки пряслиць в древньоруських скарбах³. Це свідчить про те, що їх намагалися зберегти під час небезпеки поряд з іншими цінностями.

Відомі археологічні знахідки решток древньоруського ткацького верстата. Обгорілі рештки верстата були знайдені, зокрема, на Райковецькому городищі⁴. Серед інших частин добре збереглося бердо, яке є дуже важливою деталлю горизонтального ткацького верстата. Це перше безсумнівне свідчення про існування в Київській Русі досконалого горизонтального ткацького верстата. Проте існували, певно, в цей час і більш примітивні вертикальні ткацькі верстати.

Виробництво тканин з конопель і льону було дуже важливою галуззю домашнього ремесла в древній Русі. Прядінням і ткацтвом займалися переважно жінки. Більшість написів на шиферних прясли-

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 188—202.

² Там же, стор. 197—198.

³ Г. Ф. Корзухина, Русские клады, М.—Л., 1954, стор. 137.

⁴ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, стор. 37, 125.

цях, які вдалося прочитати, містять в собі жіночі імена. Прядінням займалися не лише жінки омердів і ремісників, а й представниці заможних панівних верств. В літописному оповіданні про Володимира Святосла-

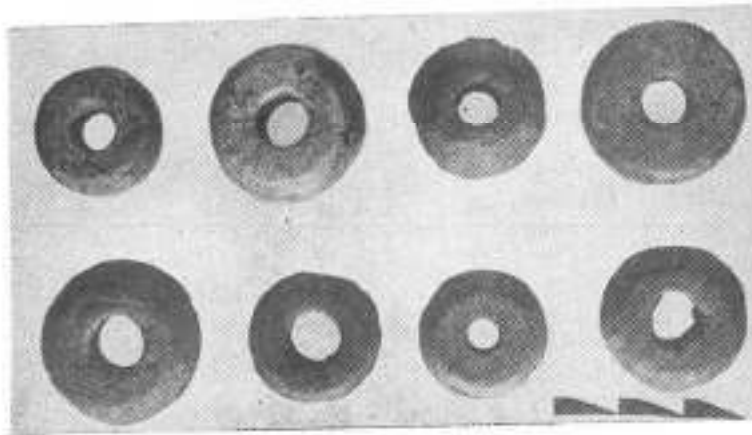

Рис. 79. Прясла з Вишгородського городища біля Києва (фонди Інституту археології АН УРСР).

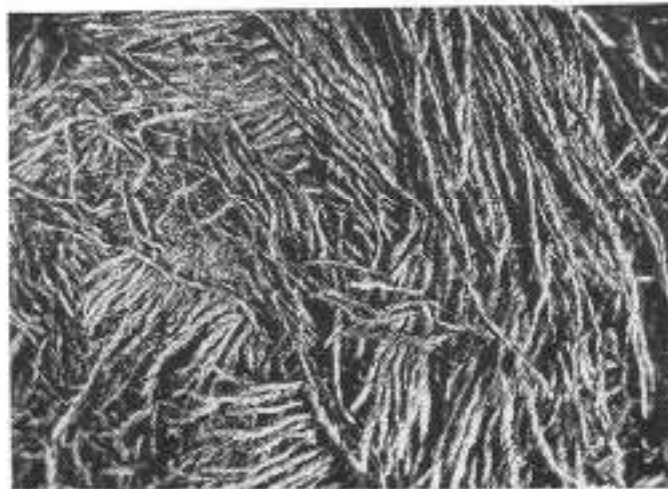

Рис. 80. Обгорілі нитки з Райковецького городища (фототека Інституту археології АН УРСР).

вича і його жінок-наложниць наводиться притча Соломона, в якій говориться про обов'язки господарки саме з заможного дому. Цілком певно, що ця притча була наведена літописцем з метою морального впливу на місцевих господинь з заможного класу. В числі цих обов'язків зазначено нагляд за господарством, розподіл роботи між рабнямими і пря-

діння самої господині: «Руць свої простираєть на полезная, локъти своя устремляеть на вретено»¹. Але прядінням і ткацтвом в окремих випадках займалися і чоловіки. Так, монахи Києво-Печерського монастиря самі виготовляли для себе одяг; прядінням займався навіть ігумен Феодосій².

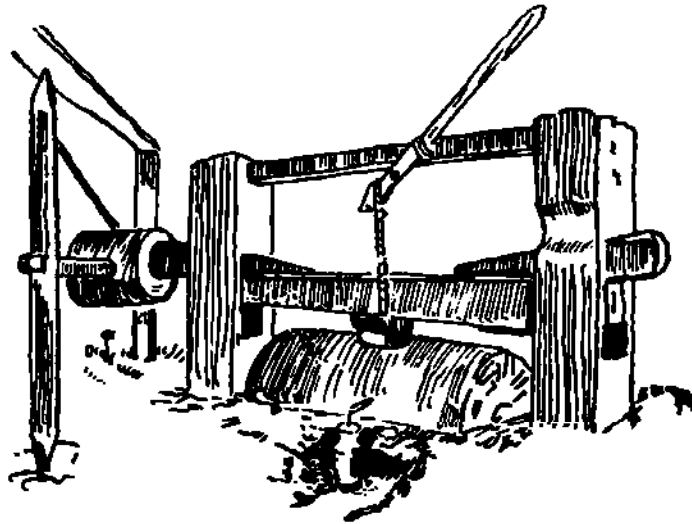

Рис. 81. Олійниця за етнографічними даними (D. Zelenin, Russische (ostslavische) Volkskunde, Berlin—Leipzig, 1927, рис. 49).

Асортимент виробів з волокна конопель і льону був в древній Русі дуже великим. З них виготовляли тканини, а також вірьовки для різних виробничих і господарських потреб. Вироби з конопель і льону часто згадуються в писемних джерелах, їх знаходять також під час археологічних розкопок древньоруських поселень і підмогильників.

В оповіданні про похід Олега на Царград в 907 р. згадуються паруса з товстої тканини³. З грубої і товстої тканини робилися шатри, які ставилися воїнами під час перепочинку у походах, у князів були «полстинці» — шатри з повстини⁴. Виробами з конопель і льону феодально залежне населення оплачувало своїм господарям данину. В грамоті смоленського князя Ростислава Мстиславича єпископу Мануїлу 1150 р. зазначено в числі уроків, що їх повинні були давати селяни жалуваних сіл, «невод... бредник... полавачник, две скатерти, три убрусы»⁵. Руські князі виробами з льону обдаровували правителів інших країн під час дипломатичних зустрічей. Так, арабський письменник Ібн-ал-Бібі засвід-

¹ Повесть временных лет, ч. I, стор. 57.

² Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 27, 36.

³ Повесть временных лет, ч. I, стор. 25.

⁴ Лаврентьевская летопись, ПСРЛ, т. I, стор. 430—431.

⁵ Памятники русского права, вып. II, стор. 44.

чує. що руський князь (ім'я якого невідоме) на початку XIII ст. надіслав до турецького еміра «великі подарунки, що склалися з коней і руського льону»¹.

Рештки волокна і прядива з конопель і льону були виявлені при розкопках городищ Ковшаровського біля Смоленська², Райковецького³, Колодяжинського⁴ та городища біля с. Воїнська Гребля⁵. А рештки виробів з волокна конопель і льону виявлено майже на всіх древньоруських поселеннях, де тільки збереглись в культурних шарах органічні речовини і де провадилися археологічні розкопки. Найбільше таких решток було виявлено в обгорілому стані на Райковецькому городищі. Тут знайдено рештки чесаного льняного волокна — в 2 місцях, конопляного волокна — в 16, конопляних ниток — в 31, ниток невизначеного волокна — в 47, конопляної тканин — в 7, вірьовок — в 21 місці. Ці дані дуже важливі для розуміння тієї ролі, яку в господарстві і побуті жителів древньоруських поселень відігравали вироби з конопель і льону (рис. 80).

З конопель, льону та інших олійних культур, що вирощувалися в древній Русі, виготовлялася олія (рис. 81). Про це є відомості в Києво-Печерському Патерику. Тут розповідається, що коли в монастирі не стало олії для лампад, «помысли строитель церковный отъ земных съмень избити масла и отъ того наліати кандила і вѣжещи»⁶. Але з певністю можна твердити, що не лише для цілей церковного богослужіння виготовляли в древній Русі олію, таке її призначення скоріше було винятком, а головним чином вона йшла для харчування.

¹ А. Ю. Якубовский, вказ. праця, стор. 56.

² А. Н. Лявданский, Некоторые данные о городищах Смоленской губернии, Научные известия Смоленского госуниверситета, т. III, Смоленск, 1926, стор. 245—246.

³ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, стор. 54, 144.

⁴ Р. А. Юра, Древний Колодяжин, Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

⁵ Звіти про розкопки городища у с. Воїнська Гребля в 1956—1957 рр., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

⁶ Патерик Києвокого Печерского монастыря, стор. 44.

VII. ПИТАННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ЗЕМЛЕРОБСТВА

Продуктивність землеробства—основної галузі виробництва в древній Русі—була найважливішим фактором суспільного розвитку країни. Саме нею в древній Русі визначався рівень розвитку суспільного поділу праці та соціальний і культурний прогрес суспільства. На жаль, в історичних джерелах ми не знаходимо конкретних свідчень про рівень продуктивності древньоруського землеробства. Але писемні і археологічні пам'ятки часів Київської Русі містять деякі побічні дані, які принаймні у загальних рисах дозволяють скласти про це уявлення.

Суспільний поділ праці, будучи результатом прогресу в галузі виробництва, в свою чергу сприяв дальшому розвитку виробництва. Він вимагав від кожної галузі господарства збільшення продуктивності для задоволення потреб не лише виробників даної галузі господарства, а й зростаючої кількості людей, що були зайняті в інших галузях. Якщо ремесло повинно було забезпечити своїми виробами землеробське населення, то землеробство повинно було забезпечити продуктами все зростаючу кількість ремісників та інших категорій населення, які не брали участі в сільськогосподарському виробництві.

Відокремлення ремесла від землеробства вже у древніх слов'ян першої половини I тисячоліття н. е. зумовлювало виробництво продуктів землеробства для продажу. Запровадження орного знаряддя—рала з залізним наральником, відомого нам з археологічних знахідок в пам'ятках черняхівської культури, давало можливість виробляти хліба значно більше, ніж його споживав сам виробник. Потреби обміну вимагали від виробника здійснювати цю можливість, бо інакше він не міг придбати собі потрібні йому речі ремісничого виробництва. Є підстави говорити про хлібну торгівлю у східних слов'ян вже в першій половині I тисячоліття н. е.

На поселеннях і в могильниках черняхівської культури разом з переважною кількістю речей місцевого походження знайдені довізні речі, в основному з Римської імперії. До них належать металевий і скляний посуд, амфори, що були тарою для вина і олії, деякі прикраси тощо. Особливо багато знаходять римських монет, які зустрічаються як у ви-

гляді окремих знахідок, так і скарбів. Іноді римські монети виявляють в комплексах пам'яток черняхівської культури — на поселеннях і в могильниках, що незаперечно свідчить про те, що цими монетами користувалося населення, яке залишило ці пам'ятки.

Очевидно, римські монети й інші довізні речі з'явилися у древніх слов'ян не випадково. Нас не можуть задовольнити погляди, які пояснюють проникнення римських монет на слов'янську територію тим, що їх залишило римське військо, яке тут перебувало, або що монети принесли з собою представники місцевого населення, які служили в римському війську і одержували ними плату. Такі погляди не пояснюють, навіщо ці монети завозились на слов'янську територію і яку цінність вони тут являли. Правильною є думка, що римські монети потрапили на слов'янську територію внаслідок торгівлі слов'ян з Римською імперією і поширювались тут як засіб обміну¹.

Східні слов'яни вивозили у Римську імперію, природно, ті товари, на які вони були багаті: це, певно, коштовне хутро, мед, віск, а також хліб. У хлібі найбільше була зацікавлена в той час Римська імперія в зв'язку з занепадом її власного землеробства, заснованого на рабовласництві, зростанням армії і паразитичних елементів суспільства. Б. О. Рыбаков, розглядаючи питання про торгівлю древніх слов'ян з Римом, звернув увагу на збіг римських і древньоруських зернових мір: римська міра амфореус (квадрантал), яка містить 26,26 літра, цілком відповідає древньоруському четвертикові (26,26 літра), а римський медимн, який містить 52,52 літра, так само відповідає древньоруській півосміні (52,52)². Певно, руські четвертик і півосмина походять від римських квадранталу і медимна, а це було можливо лише при наявності широко розвинутої торгівлі між Римом і слов'янами тими товарами, які вимірювались цими мірами.

Наведені факти дозволяють припускати, що вже в першій половині I тисячоліття н. е. була розвинута торгівля між слов'янами і Римською імперією і що важливим предметом вивозу з слов'янських земель був хліб. Але якщо хліб був предметом зовнішньої торгівлі слов'ян, то тим більше ним торгували і на внутрішньому ринку. Лише шляхом внутрішньої торгівлі в руках окремих купців могли накопичуватися певні партії хліба, який потім експортувався у Римську імперію.

Продуктивність землеробства за часів Київської Русі зростала разом з розвитком суспільного поділу праці. Показником значного розвитку суспільного поділу праці в ті часи є древньоруські міста як центри ремесла і торгівлі.

Літописи згадують багато древньоруських городів («градів»). Правда, не кожний пункт, який названо в літопису городом, був містом — центром ремесла і торгівлі. Як відомо, літописи називають городом вся-

¹ М. Ю. Брайчевський, Знахідки римських монет на території УРСР. «Археологія», т. III, 1950, стор. 98.

² Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 43.

ке укріплене поселення незалежно від того, чи це феодальний двір-замок, чи місто. Відрізнати на підставі літописних згадок місто від замку здебільшого дуже важко. Тому свідчення літописців про збільшення числа городів не цілком відповідає зростанню кількості міст як ремісничих і торгових центрів. Але літописи, як правило, згадують найбільш значні населені пункти, з якими зв'язані важливі події. Перш за все в них містяться відомості про пункти, які були політичними, а разом з тим і економічними центрами, де зосереджувались ремесло і торгівля. Таким чином, літописні свідчення про ріст числа городів відбивають в певній мірі зростання кількості міст. Темпи цього зростання в Київській Русі були дуже великими. Так, за підрахунками М. М. Тихомирова, в літописах та інших древньоруських джерелах згадується в X ст. 23 городи¹, в XI ст.— 89², в XII ст.— 224 городи³; загальне число городів на Русі, існування яких засвідчено джерелами, напередодні татарської навали становило близько 300⁴. Багато з них, певно, були центрами ремесла і торгівлі.

Ми не маємо безпосередніх відомостей історичних джерел про кількість населення древньоруських міст, але на підставі побічних даних можна говорити про скупчення в них значного числа людей, а для Києва і Новгорода встановити навіть приблизну кількість жителів. Дуже важливими даними щодо цього є площа міст, яка досягає великих розмірів і в межах укріплень часто дорівнює кільком десяткам і навіть сотням гектарів. Ураховуючи густоту/забудови, характерну для середньовічних міст, обмежених укріпленнями, де використовувався кожний клаптик землі, можна думати, що на такій площі проживала велика кількість населення.

Найбільшим і найбагатолюднішим древньоруським містом був Київ. Площа Київського кремля в XI ст. (збудованого Ярославом Мудрим) становила близько 100 га. Вона була густо заселена, що підтверджується археологічними розкопками, які виявили житлові і господарські будівлі, розташовані на дуже близькій відстані одна від одної, часто впритул. Ще більших розмірів була неукріплена частина міста — ремісничий і торговий посад, який займав Поділ і значну територію прилеглих до Старокиївської гори висот. Київський посад так само відзначався густою забудовою, про що свідчать археологічні розкопки в цій частині міста.

Деякі повідомлення писемних джерел дозволяють скласти більш конкретне уявлення про кількість населення в Києві в XI ст. Значний інтерес в цьому відношенні становить повідомлення німецького хроніста Тітмара Мерзебурзького. Він зазначає, що «у цьому місті, що є столицею цієї держави, знаходиться понад 400 церков і 8 ринків, народу

¹ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, М., 1956, стор. 13.

² Там же, стор. 36.

³ Там же, стор. 39.

⁴ Там же, стор. 43.

ж незліченна кількість»¹. Важко сказати, наскільки точні ці відомості: Тітмар взяв їх, певно, з повідомлень німецьких солдатів, що брали участь у поході Болеслава I на Київ в 1018 р. Але немає ніяких підстав вважати їх занадто перебільшеними. Якщо ці відомості і не цілком точні, то все ж їх треба вважати близькими до дійсності. Київ вражав іноземців своїми розмірами і багатолюдністю. До речі, відомо також і повідомлення літопису про 600 церков, що згоріли в Києві в 1124 р.²

«Повесть временных лет» повідомляє під 1092 р. про велику пошесть в Києві, під час якої померло багато людей. «В си же времена мнози челоуѣци умираху различными недугы, яко же глаголаху продающе и корсты (кресты.—В. Д.), яко продахомъ корсты от Филипова дне до мясопуста 7 тысячъ»³. Отже, під час пошесті в Києві було продано протягом кількох місяців 7 тис. хрестів. Певно, не всіх померлих ховали з купованими хрестами, частина хрестів вироблялась, мабуть, і домашнім способом; вмирили люди і нехристиянського віросповідання, яких ховали взагалі без хрестів, а таких людей в Києві проживало багато. Буде цілком справедливим вважати, що померлих в Києві під час пошесті було значно більше, ніж продано хрестів. Проте літописець нічого не говорить про запустіння міста, життя в Києві йшло своїм шляхом. Треба думати, що число померлих під час пошесті становило незначну частину загальної кількості міського населення.

Другим за розмірами і кількістю населення містом древньої Русі був Новгород. Він займав площу близько 400 га і складався з п'яти кінців, розташованих на обох берегах Волхова. Про густоту заселення міста свідчать розкопки Неревського кінця, де виявлено квартали з щільно прилеглими один до одного будинками. Про розміри і густоту населення древнього Новгорода говорять деякі записи новгородських літописів, що відзначаються своєю конкретністю. Так, літопис повідомляє про велику пожежу в Новгороді в 1211 р. на Людиному кінці, під час якої згоріло 4300 дворів і 15 церков⁴. Якщо в кожному дворі проживало в середньому 6 чоловік, а це число можна вважати мінімальним для сім'ї в XIII ст., то кількість потерпілих від пожежі в Новгороді в 1211 р. становитиме близько 25 тис. чоловік. Але пожежа охопила лише один Людин кінець, та й він згорів не повністю, інакше літописець обов'язково зазначив би про це, як він зробив, наприклад, в повідомленні про пожежу в 1217 р. на Торговій стороні. Таким чином, загальна кількість новгородського населення набагато перевищувала число потерпілих від пожежі в 1211 р.

Висновок про багатолюдність древнього Новгорода підтверджується також літописним повідомленням про голод, який стався тут

¹ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1874, стор. 2.

² Лаврентьевская летопись, ПСРЛ, т. I, стор. 293.

³ Повесть временных лет, ч. I, стор. 141.

⁴ Новгородская первая летопись, стор. 52.

в 1230 р., і велику смертність населення від нього. Померлих ховали в загальних могилах — «скуделницах», яких було викопано три в різних частинах міста. Літопис повідомляє, що в одній «скуделниці» на Проській вулиці було поховано 3030 чоловік¹.

Якщо і дві інші «скуделниці» були подібних розмірів, то число похованих в них людей становило близько 10 тисяч. Але, певно, кількість померлих була значно більшою, бо не всіх ховали в «скуделницах»; літописець зазначає, «що мъртвьци по улицамъ и по тѣргу и по мосту по великому от пьсь изедаемы, оже не можаху погрѣбати»². Багато жителів покинули Новгород, рятуючись від голоду: «...и полни быша чюжин гради и страны братье нашей и сестръ», — пише про ці події літописець³. Але, певно, число померлих і емігрантів становило якусь невелику частину жителів Новгорода. Інакше літописець, який був очевидцем цього лиха і залишив реалістичний опис його, обов'язково відмітив би запустіння міста. Мор і еміграція не порушили нормального життя в місті; у всякому разі літописи цього не зазначають.

Навіть дуже обережні підрахунки дозволяють припустити, що загальне число новгородського населення на початку XIII ст. становило понад 50 тис. чоловік.

Київ і Новгород були найбільшими містами древньої Русі домонгольських часів. Але існувало і багато інших міст, які за своєю площею і кількістю населення не набагато поступалися ним. Так, укріплена площа древнього Чернігова становила близько 100 га, Переяслава — близько 50 га, Білгорода — близько 75 га⁴, Галича — близько 75 га⁵, городища Старої Рязані — понад 50 га⁶. До найбільших древньоруських міст треба віднести ще Суздаль, Ростов, Владимир, Володимир-Волинський, Псков, Смоленськ, Мінськ тощо. М. М. Тихомиров наводить опис понад 60 великих за розмірами древньоруських міст, які були значними центрами ремесла і торгівлі⁷. Найменше з цих міст, на думку деяких дослідників, мало не менше 5 тис. жителів⁸.

Більшість населення древньоруських міст становили ремісники. В Києві, Новгороді, Чернігові і багатьох інших містах археологічними розкопками виявлено велику кількість жител і майстерень ремісників багатьох спеціальностей — ливарів, ковалів, слюсарів, гончарів тощо. «Залишки масових жител древнього Києва, — відзначає дослідник історії міста, — незаперечно свідчать про те, що майже кожний міський дім

¹ Новгородская первая летопись, стор. 70.

² Там же, стор. 71.

³ Там же, стор. 69.

⁴ Нариси стародавньої історії Української РСР, стор. 164—167.

⁵ Ярослав Пастернак. Старий Галич, Львів, 1944, стор. 45, план укріплень.

⁶ А. Л. Монгайт, Старая Рязань, МИА, № 49, стор. 16.

⁷ М. Н. Тихомиров, вказ. праця, стор. 285 і сл.

⁸ В. Стоклицкая-Терешкович, Средневековый город, «Вопросы истории», 1945, № 2, стор. 144.

був не лише житлом, але одночасно служив і майстернею. Про це говорять знайдені в середині жител і біля них численні знаряддя виробництва, заготовки, напівфабрикати і відходи різних виробництв»¹.

У великих древньоруських містах існували окремі райони і вулиці, населені ремісниками певної спеціальності, які дістали свої назви від зосереджених тут ремесел². Райони зосередження певних видів ремесел виявлені і розкопками деяких міст, наприклад Вишгорода³.

Численну категорію населення древньоруських міст становили торговці. Вони були посередниками між різними галузями виробництва, і тому кількість їх зростала у відповідності з розвитком суспільного поділу праці.

Крім ремісників і торговців, у древньоруських містах проживала також досить значна кількість представників феодального класу зі своїми військовими дружинами і слугами, представників державної адміністрації, духівництва і т. п.

Усі ці категорії населення становили значний контингент споживачів землеробських продуктів, що вироблялися сільським населенням. Треба, проте, зазначити, що населення древньоруських міст, як і середньовічних міст Західної Європи, ще не зовсім було відірване від сільського господарства, що, звичайно, обмежувало попит на товарний хліб. Ф. Енгельс писав про ремісників середньовічних міст: «Міські ремісники повинні були, звичайно, уже з самого початку виробляти для обміну. Але й вони виробляли більшу частину потрібних для власного споживання предметів самостійно; вони мали городи і невеликі поля, пасли свою худобу в общинному лісі, який, крім того, давав їм будівельний матеріал і паливо; жінки прями льон, вовну і т. д.»⁴.

Проте не всі потреби в продуктах харчування міське населення задовольняло власною працею. Значну кількість продуктів воно одержувало шляхом торгівлі. Отже, сільське населення повинно було виробляти багато і товарного хліба.

В епоху Київської Русі хлібна торгівля була дуже поширеною. Про це свідчать історичні джерела. В них згадується велика кількість сільськогосподарських продуктів, які були постійним об'єктом купівлі та продажу на древньоруських ринках; серед них — пшениця, жито, овес, борошно, м'ясо, худоба, дичина, риба. Літописи, особливо новгородські, розповідають про торгівлю майже всіма культурами, що вирощувалися за часів Київської Русі. Про торгівлю зерном і печеним хлібом говориться в Києво-Печерському Патерику. «Руська Правда» засвідчує торгівлю всіма видами домашніх тварин. Взагалі всі писемні пам'ятки часів Київської Русі так або інакше відбивають факт торгівлі сільськогосподар-

¹ М. К. Каргер, Древний Киев, М.—Л., 1958, стор. 370.

² М. Н. Тихомиров, вказ. праця, стор. 129—130.

³ В. И. Довженко, Обзор археологического изучения древнего Вышгорода за 1934—1937 гг., «Археология», т. III, 1950, стор. 73.

⁴ Ф. Енгельс, Анти-Дюринг, К., 1953, стор. 231.

ськими продуктами. Навіть коли в них прямо про це не говориться, вона мається на увазі, як звичайне явище.

У літературній пам'ятці XII ст., так званому «Вопрошанин Кирика», є місце, де автори, не ставлячи перед собою такої мети, між іншим, засвідчують існування хлібної торгівлі в кожному древньоруському місті. Наводиться запитання: «Одиною просфурью достоинъ ли служити?». Дається відповідь: «Аже будетъ далече, яко в селѣ, нѣгдѣ будетъ взяти другое просфуры, то достоинъ. Аже будетъ близь торгъ, кгдѣ купити, то недостинтъ; аже како кгдѣ не будетъ, понужи достоинтъ»¹. Отже, автори засвідчують, що просфори можна було купити на торгу в кожному місті. Але не можна собі уявити, щоб на торгах продавалися з хлібних виробів лише просфори для богослужебних цілей. Певно, вони продавалися разом з іншими хлібними виробами, як це було в пізніші часи.

Постійна торгівля зерном, просфорами і, треба думати, печеним хлібом існувала в XI ст. в Курську, як про це повідомляє «Житие Феодосия Печерского». В цьому творі розповідається, що Феодосій в юнацькі роки, коли він жив у Курську у матері, купував на ринку жито, молот його, випікав просфори і продавав їх, а прибуток віддавав убогим: «Начать убо печи просфуры и продаяти, и еже аше прибываше ему к цѣнѣ, и то дааще нищимъ; цѣною же паку купяше жито, и своима рукама измѣлаше, а паку просфуры творяще»². Як видно, Феодосій це робив не один раз, а постійно. Отже, в Курську постійно продавалося жито і хлібні вироби.

Постійна, мабуть, щоденна торгівля зерном існувала в Києві, про що є свідчення у Патерику Києво-Печерського монастиря. Монахи цього монастиря продавали свої ручні вироби, а за виручені гроші купували жито. «Еще же и рукама своима дѣлаху,— читаємо у Патерику,— оволи копытца плетуше и клобуку, и иная ручнаа дѣла строаща. И тако носяше въ градъ продаати, и тѣмъ жито купяху»³. Про те, що торгівля продуктами харчування в Києві була не спорадичною, а постійною, свідчить інше повідомлення Патерика. В ньому розповідається, що ігумен у відповідь на слова економа про відсутність в монастирі грошей, щоб «купити на ядь братии и на ину потрѣбу», звелів йому піти у місто і взяти у продавців у борг все, що потрібно, а потім «отдамы и долгъ»⁴. Таким чином, у Києві продукти можна було купити щоденно у постійних торговців, які свій товар відпускали і у борг.

У київських торговців хлібом було своє купецьке об'єднання, подібне до того об'єднання, яке існувало у новгородських торговців медом і воском. Як відомо, новгородські вошаники мали свою церкву Івана Предтечі на Опоках, яка відігравала роль об'єднуючого центра. Таким

¹ М. В. Довнар-Запольский, История русского народного хозяйства. т. I, стор. 174.

² Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 18.

³ Там же, стор. 26.

⁴ Там же, стор. 36.

же центром київських торговців хлібом була церква Богородиці Пирогоші на Подолі, яка почала будуватися в 1132 р. і була закінчена в 1136 р.¹

На значення цієї церкви як центра об'єднання торговців хлібом і хлібними продуктами вказує її назва². Слово «Пирогоща» утворилося з двох окремих слів — «пиро» і «гоща». Останнє слово походить від слова «гость» і могло означати місце торгу — гостьбу або місце перебування торговців—гостей. Перше слово — «пиро» вказує на об'єкт торгівлі. Це дуже давнє індоєвропейське слово, відоме в багатьох древніх і сучасних мовах. Кореневе значення його у всіх мовах охоплює поняття зерна, злаків, зокрема жита, пшениці, хліба та їжі взагалі. Так, у грецькій (τύρος) і старослов'янській (пыро) мовах означає пшеницю; у такому ж значенні воно збереглося в сучасній сербській (пыро) і словацькій (pirjevica) мовах. Від цього слова походить також «пиріг» і «пир»³. Таким чином, назва «Пирогоща», як зазначає автор спеціального дослідження, вказує, що це була церква київських купців, які торгували переважно хлібом і хлібними продуктами. Церква Пирогоща стояла на Подолі, на торзі. Дуже можливо, що їй було надано право брати мито з купців, що продавали тут хліб, подібно до того, як Іванівська церква в Новгороді стягувала мито з торговців медом і воском⁴. Цікаво відзначити, що право брати мито за продаж хліба зберігала за собою в XVII ст. Успенська церква на Подолі, яка стояла на місці церкви Пирогоші⁵.

Найбільше свідчень про торгівлю сільськогосподарськими продуктами знаходимо в писемних пам'ятках, що відносяться до Новгорода (рис. 82). Новгородський літопис одинадцять разів згадує про продаж й купівлю цих продуктів у XII і першій половині XIII ст. Продавали і купували на новгородському ринку жито, пшеницю, хліб, пшоно, овес, ріпу, мед, м'ясо, рибу, про які згадує літопис, а також, можливо, й інші продукти. Звертає на себе увагу той факт, що хліб згадується поряд з житом, пшеницею та іншими культурами. Отже, тут мається на увазі хліб не в широкому розумінні, а печені хлібини певного розміру і ваги. Новгородський літопис особливо часто повідомляє про ціни на хліб; печений хліб, певно, був постійним товаром на новгородському ринку. Це переконливо свідчить про існування в Новгороді такого контингенту населення, який був постійним споживачем риночного хліба.

Звичайно новгородський літописець повідомляє про торгівлю хлібом, коли порушувалось нормальне становище на хлібному ринку і зро-

¹ Літопись по Ипатскому списку, стор. 212, 215.

² И. М а л ы ш е в с к и й, О церкви и иконе св. Богородицы под названием «Пирогоши», упоминаемых в летописях и в «Слове о полку Игореве», Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. V, К., 1891, стор. 113—133.

³ А. Б у д н л о в и ч, вказ. праця, ч. I, стор. 97; Н. В. Г о р я е в, Сравнительный этимологический словарь русского языка, Тифлис, 1896, стор. 259.

⁴ И. М а л ы ш е в с к и й, вказ. праця, стор. 125.

⁵ Т а м ж е, стор. 133.

стали ціни на нього в зв'язку з неврожайми або перешкодами у доставці. Але це не означає, що в Новгороді торгували хлібом лише в голодні роки; ця торгівля мала ще більші розміри в нормальні часи, коли хліба було в достатку і населення його більше споживало. В такі часи хлібна торгівля не привертала до себе уваги літописів, бо вона була зви-

Рис. 82. Продаж хліба в Новгороді. Мініатюра XVI ст. з Царственого літописця — лицевого зведення (А. В. Аристовський, Древнерусские миниатюры как исторический источник, М., 1944, рис. 29).

чайною справою. Перебої у торгівлі і підвищення цін на хліб зачіпали найістотніші інтереси новгородського населення, що поряд з найважливішими політичними і воєнними подіями не могло залишитися поза увагою літописців.

Виняткову увагу новгородських літописців до хлібної торгівлі не слід пояснювати тим, що в інших містах, де літописи про неї не згаду-

ють. вона була менш розвинута. Новгород в цьому відношенні не становив винятку. Не менш розвинута хлібна торгівля була і в інших великих древньоруських містах. Але тут становище на хлібному ринку не привертало до себе такої уваги літописців, бо менше відчувався нестаток у продуктах, не так часто і не в таких великих розмірах траплялися голоднічі.

Голод як наслідок неврожаїв характеризує певний ступінь продуктивності землеробства, коли воно в окремі періоди, несприятливі для

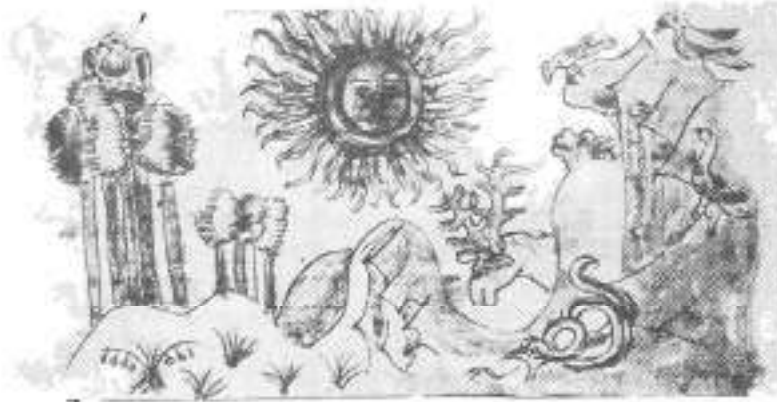

Рис. 83. Засуха в 1092 р. в Київській землі, Мініатюра Кенігсбергського літопису.

врожаю, не могло забезпечити продуктами потреб всього населення. Перш за все неврожаї і голоднічі позначалися на міському населенні, що споживало товарний хліб. В цьому виявлялася суперечність між розвинутим суспільним поділом праці і ще недостатнім рівнем розвитку землеробського виробництва.

Неврожаї в древній Русі були порівняно частими. Причинами їх, як зазначають літописці, були посухи, поводи, град, вимерзання посівів, напади сарани тощо, що являли собою не менш страшні лиха, ніж спустошливі війни і пошесті.

В джерелах часів Київської Русі є близько двадцяти згадок про неврожаї та природні явища, що несприятливо відбивалися на врожайності.

В 1024 р. неврожаї і голод вразили Суздальську землю. Розповідаючи про це, літописець відзначає безсилля людини перед стихійними силами природи: «Богъ наводитъ по грѣхомъ на куюждо землю гладом, или моромъ, ли ведромъ, ли иною казньою, а челоуѣкъ не вѣсть ничтоже»¹.

Близько 1071 р. голод охопив Ростовську землю, внаслідок чого

¹ Повесть временных лет, ч. I, стор. 100.

спалахнуло повстання на чолі з волхвами, спрямоване проти багатой верхівки, яка «обилье держить»¹.

В 1092 р. велика посуха вразила Київську землю, під час якої «изгараше земля, и мнози борове възгарахуся сами и болота»² (рис. 83).

В серпні 1094 р. райони Середнього Подніпров'я зазнали напад сарани. «Придоша пружи на Русьскую землю,— повідомляє літописець,— ...поѣдоша всяку траву и много жита»³ (рис. 84). В 1095 р. знову відбувся напад сарани на подніпровські землі. «Придоша пружи, мѣсяца августа въ 28— пише про це лихо літописець,— и покрыша землю, и бѣ видѣти страшно, идяху к полуношнымъ странамъ, ядуше траву и прося»⁴ (рис. 85).

В Києво-Печерському Патерику розповідається про голоднечу в Києві на початку XII ст.: «Усобица бысть в та времена и гладъ крѣпокъ, и скудета веліа при всемъ Руской земли». Люди їли лободу, внаслідок голоду мала місце велика смертність⁵.

В 1125 р. в Новгородській землі пройшов великий ураган, який спустошив край; було потоплено багато худоби у Волхові, зруйновані житла⁶. В 1127 р. весна настала з запізненням: «снѣгъ лежа до Яковля дни (30 квітня за старим стилем— В. Д.); а на осень уби морозъ вѣрьшь всю и озимицѣ; и бы голодъ». На ринку подорожчав хліб і продавалась «рѣжи осминка по полугривнѣ»⁷. Наступного року у Новгородській землі знову стався неврожай і голод посилювався. Новгородський літописець говорить: «Ядяху люди листь липовъ, кору березову» і вмрвали голодною смертю, валялися «трупие по улицамъ и по тѣргу и по путьмъ и всюду»⁸.

В 1129 р. на Подністров'ї пройшла велика злива. «Бысть вода велика,— зазначає літописець,— потопи люди и жито, и хоромы снесе»⁹. В 1143 р. на Київщині біля м. Котельні велика хуртовина розкидала «хоромы и товаръ и клѣти и жито из гумен»¹⁰.

В 1145 р. неврожай уразив Новгородську землю. Літописець докладно зазначив причини, що призвели до нього: «Стояста 2 недѣлч пълне, яка искря гуце теплѣ вельми, переже жатвы; потомъ наиде дѣжгъ, яко не видехомъ ясна дни ни до зимы; и много бы умѣ жить и сѣна не удѣлаша; а вода бы больши третьяго лѣта на ту осень; а на зиму не бысть снѣга велика, ни ясна дни, и до марта»¹¹. В 1148 р. в Новгороді.

¹ Повесть временных лет, ч. I, стор. 117.

² Там же, стор. 141.

³ Там же, стор. 148.

⁴ Там же, стор. 150.

⁵ Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 106--107.

⁶ Новгородская первая летопись, стор. 21.

⁷ Там же.

⁸ Там же, стор. 22.

⁹ Летопись по Ипатьскому списку, стор. 211.

¹⁰ Там же, стор. 224.

¹¹ Новгородская первая летопись, стор. 27.

Рис. 84. Напад сарани на Руську землю в 1094 р. Мініатюра
Кенігсбергського літопису.

Рис. 85. Напад сарани на Руську землю в 1095 р. Мініатюра
Кенігсбергського літопису.

як зазначав літописець, пройшов великий дощ з градом¹. В 1157 р. тут випав великий град в незвичайний для цього явища час: «На то же осень, зѣло страшно бысть: громъ и мѣлния, градъ же яко яблъковъ боле, мѣсяца ноября в 7 день, в час 5 ноци»². В 1161 р. в Новгородській землі сталася велика посуха. «Томъ же лѣтѣ,— говорить літописець,— стоя всѣ лѣто ведромъ и пригорѣ все жито, а на осѣнь уби всю яръ (всходи.—В. Д.) морозъ». Внаслідок неурожаю піднялися ціни на хліб «и купляхомъ кадку малую по 7 кунъ»³.

В 1164 р. у Галицькій землі після великих злив вода вийшла з русла Дністра і затопила значну місцевість; загинуло багато людей і посівів. Внаслідок цього подорожчали продукти і «бысть в нихъ жатва дорога рамяно, на ту зиму»⁴.

В 1215 р. у Новгородській землі «поби мраз обилье по волости». Стався голод, який посилювався в зв'язку з тим, що князь Ярослав Всеволодович заборонив довіз хліба у Новгород з Торжка. «А Новгородѣ,— зазначає літописець,— зло бысть вельми: кадь ржи купляхуть по 10 гривенъ, а овса по 3 гривенъ, а рѣпѣ возъ по 2 гривенъ; ядыху люди сосновую кору и листь липовъ и мохъ»⁵.

Особливо великий неврожай і голод охопив Новгородську землю в 1230—1231 рр. Новгородський літописець змалював картину великого народного страждання, що вражає своєю реалістичністю і драматизмом: «Изби мразъ на въздвижение честънаго креста (14 вересня за старим стилем.—В. Д.) обилье по волости нашеи, и оттолѣ горе уставися велико.. И разидеся градъ нашъ и волость наша... а останъкъ почаша мерети. И кто не просльзится о семь, видяще мъртвця по уличам лежаща, и младѣнца от псъ изедаемы»⁶. Ціни на продукти на ринку неймовірно піднялися. В 1230 р. «почахомъ купити хлѣбъ по 8 кунъ, а ржи кадь по 20 гривенъ, а в дворехъ по пол-30, а пшеницѣ по 40 гривенъ, а пшена по 50, а овсѣ по 13 гривенъ»⁷. В 1231 р. хліб подорожчав ще більше: «...купляху по полугрѣвнѣ хлѣбець, а кадь ржи 4-ю часть по 7 гривенъ и поболши»⁸.

Неврожай і голод в 1230—1231 рр. поширилися на значну частину древньоруської території і охопили майже всі північні райони Русі. «Се же горе бысть не въ нашеи земли одной, нь по всеи области Русстѣи, кромѣ Кыева»,— пише новгородський літописець⁹.

Слід зазначити, що неврожаї і голоднечі вражали не лише древню Русь, а й всі країни середньовічного світу. Західноєвропейські хро-

¹ Новгородская первая летопись, стор. 28.

² Там же, стор. 30.

³ Там же, стор. 31.

⁴ Летопись по Ипатскому списку, стор. 358.

⁵ Новгородская первая летопись, стор. 54.

⁶ Там же, стор. 69.

⁷ Там же.

⁸ Там же, стор. 279.

⁹ Там же, стор. 71.

ністи розповідають про них не менше, ніж древньоруські літописи. Лише протягом XI ст. джерела відзначили в Західній Європі близько 30 голодних років, причому голод охоплював іноді одночасно по кілька країн. Так, у 1032 р. голод поширився на всю Західну Європу. Англійський хроніст Рауль Глабер писав з приводу цього: «...почав посилюватися по всій земній кулі голод, і майже всьому роду людському прийшов кінець... Почалась же ця кара внаслідок недороду спочатку у східних землях: спустошивши Грецію, насунулась на Італію, звідти поширилась по Франції і перейшла до всіх народів Англії... після того як зїли тварин і птахів, під гнітом жорстокого голоду, люди почали викрадати собі їжу в мерців і те, що і назвати страшно. Деякі ж, щоб уникнути смерті, звертались до лісного коріння і до річних водоростів, але даремно... Страшно, нарешті, й переказувати, які збочення спіткав в той час людський рід... Багато хто викопував білу землю, що нагадувала глину, і, змішавши її з борошном або з висівками, що були у них, приготувляли з цього хліби. Місця на роздоріжжях і вільні поля займалися під кладовища... З тих, хто, дізнавшись з чуток, що їм стало б краще, якби вони перейшли на інші землі, дуже багато померло, знесилившись в до-розі»¹.

Таким чином, незважаючи на те, що в часи середньовіччя на Русі і в країнах Західної Європи технічний рівень землеробства був відносно високий, він ще не був достатнім, щоб усунути несприятливий вплив стихійних явищ природи на урожай. Посухи, напади сарани, град та інші явища природи, які викликали неврожаї, загибель посівів і голоднечі, були великими народними лихами, що траплялися порівняно часто. Зв'язуючи ці лиха з божою карою, руські літописці і західноєвропейські хроністи відобразили забобонний жах людей перед діями незрозумілих природних явищ, яких вони ще не могли передбачати і підкоряти собі.

На підставі наших знань про технічний рівень землеробства в епоху Київської Русі можна скласти і більш-менш конкретне уявлення про рівень його продуктивності в той час. Продуктивність землеробства, як і всякої іншої галузі виробництва, зростала у відповідності з удосконаленням знарядь праці, збільшенням досвіду і технічних навичок самого виробника. Для визначення продуктивності праці селянина-смерда часів Київської Русі важливе значення має, крім даних про знаряддя праці, що відомі з археологічних знахідок, також порівняльний матеріал більш пізніх часів. Наведемо дані, які показують продуктивність селянської праці в XVII ст. Так, в царському маєтку в Яблуневі, колишньої Курської губернії, в середині XVII ст. в середньому витрачалось робочих днів на одну десятину: на оранку — 5,1, боронування — 2,2, сівбу — 0,6, жнива — 9,1, молотьбу — 4,8². Інакше кажучи, селянин протягом одного дня міг виконати один з таких видів робіт: зорати при-

¹ Агрикультура в пам'ятниках западного середньовіччя, стор. 155—156.

² С. Струмилин, вказ. праця, стор. 56.

близно $\frac{1}{5}$ десятини, заборонувати $\frac{1}{2}$ десятини, зжати $\frac{1}{9}$ десятини або обмолотити урожай з $\frac{1}{5}$ десятини.

Продуктивність селянської праці в передреформені часи показують інвентарні правила 1847 р., складені урядом з метою регламентації селянських повинностей для губерній Правобережної України. Ці правила визначають кількість днів панщини, а також види робіт та норми їх виробітку за один день. Так, згідно з правилами, кріпак протягом одного дня повинен був виконати один з таких видів робіт: зорати сохою на чорноземному, глинистому і суглинковому ґрунтах $\frac{1}{4}$ десятини, на піщаному — $\frac{1}{5}$ десятини, зорати плугом у 6 волів (певно, маються на увазі цілинні або перелогові ґрунти) $\frac{1}{6}$ десятини, заралити свіжої оранки $\frac{1}{2}$ десятини, а давньої і порослої — $\frac{1}{5}$ десятини, заборонувати глинистого і суглинкового ґрунту $\frac{1}{2}$ десятини, а чорноземного і піщаного — 1 десятину, засіяти 4 десятини, зжати озимого або ярого хліба $\frac{1}{9}$ десятини, обмолотити хліба озимого 50 снопів, ярого 75 снопів¹.

Привертає до себе увагу той факт, що норми виробітку в середині XIX ст. залишилися такі самі, як і в середині XVII ст. Протягом двох століть продуктивність землеробської праці в Росії стояла в основному на одному рівні, а якщо й змінилася, то дуже мало. Причиною цього був рутинний стан землеробської техніки за часів феодалізму, коли протягом століть землеробські знаряддя залишалися без істотних змін. З часу появи на Русі досконалого плуга і парової системи агротехнічний прогрес в землеробстві проходив, так би мовити, не вглиб, а вшир, головним чином шляхом поширення цих агротехнічних досягнень в нових районах.

Ми не маємо зразків землеробських знарядь, які існували в XVII ст., але знаряддя часів Київської Русі нам добре відомі на підставі численних археологічних знахідок. Так само добре відомі нам і знаряддя до-реформеного періоду XIX ст. на підставі етнографічних даних. Виявляється, що найпростіші землеробські знаряддя, відомі з етнографічних даних, не набагато відрізняються за своїми конструктивними рисами від древньоруських знарядь часів Київської Русі. Можна вважати, що й продуктивність цих знарядь була більш-менш однаковою.

Селянин в XIX ст. застосовував три типи орних знарядь відповідно до неоднакових ґрунтів і різних процесів роботи. Плуг використовувався на твердих ґрунтах, переважно при оранці перелогу, в зв'язку з чим він вимагав багато тягової сили (до трьох пар волів). Соха застосовувалась на м'яких ґрунтах, рало — на старооранних ґрунтах, а також як культиватор після оранки плугом. Саме такі знаряддя з подібними функціями, як нам вже відомо, існували за часів Київської Русі.

Звичайно, не можна ототожнювати норми праці в землеробстві в XVII і XIX ст. з тими, які існували за часів Київської Русі. Певно, за період від Київської Русі до XVII і тим більше до XIX ст. відбулися певні удосконалення землеробських знарядь, які хоч і не змінили їх ос-

¹ Київський обласний історичний архів, ф. 11, спр. № 13 за 1855 р.

новних конструктивних і функціональних особливостей, але в деякій мірі збільшили продуктивність праці; таким удосконаленням, наприклад, було застосування і поширення одноперого асиметричного лемеха. Треба ураховувати також збільшення виробничого досвіду і технічних навичок у землероба, що також впливало на продуктивність його праці. Це дозволяє вважати продуктивність праці смерда часів Київської Русі нижчою, ніж у селянина в XVII і XIX ст. Але, з другого боку, треба мати на увазі, що наведені дані про норми виробітку селянина в XVII і XIX ст. характеризують не взагалі продуктивність праці землероба тих часів, а лише ту частину його труда, яка прикладалася в панському господарстві. А продуктивність праці кріпака на панщині не може бути показником загальної продуктивності праці для суспільства в цілому. У власному господарстві продуктивність праці селянина є завжди вищою, бо він особисто зацікавлений у її підвищенні, що досягається шляхом збільшення фізичного напруження, ущільнення робочого часу тощо. Такого зацікавлення немає у кріпака, коли він відробляє панщину. Продуктивність праці селянина на панщині — це мінімум того, що може зробити він за допомогою тих технічних засобів, якими володіє.

Отже, є підстави вважати, що древньоруський селянин-смерд своїми знаряддями, як і його нащадки, що користувалися подібними знаряддями, виконував за день один з таких видів робіт: орав $\frac{1}{5}$ десятини, боронував $\frac{1}{2}$ десятини, засівав 4 десятини, вижинав $\frac{1}{9}$ десятини, обмолочував урожай з $\frac{1}{5}$ десятини, або 50—75 снопів.

Знання приблизних норм виробітку древньоруського селянина-смерда дозволяє нам визначити приблизно і ту площу землі, яку могла обробити окрема виробнича одиниця часів Київської Русі. За таку одиницю ми вважаємо індивідуальну сім'ю в кількості 6—7 членів з кількома працездатними, забезпечену мінімумом необхідних знарядь праці і робочої худоби.

Відомо, що у Східній Європі періоди весняних і осінніх робіт продовжуються в середньому по 20—30 днів. Це час, протягом якого селянин повинен зорати, посіяти і заборонувати площу, призначену для ярих або озимих культур. Основною роботою, на яку витрачалось не менше двох третин цього часу, або 40 днів, була оранка. Якщо древньоруський смерд протягом року 40 днів орав, ураховуючи весняний і осінній періоди, і обробляв в середньому $\frac{1}{5}$ десятини за день, то за весь рік він міг підготувати для посіву близько 8 десятин. Це максимальна норма землі, яку могла обробити окрема виробнича одиниця древньої Русі — індивідуальна сім'я.

Ця норма відповідала, треба думати, і певній одиниці древньоруської земельної міри, відомій у джерелах під назвою «плуг». За стародавніх часів на Русі, як і в інших країнах, земельна міра являла собою не геометричне поняття, а певну площу землі, яку можна було обробити за допомогою одного орного знаряддя і певної кількості робочої худоби.

Взагалі, майже всі відомі нам стародавні одиниці земельних мір являли собою певну площу землі, яку міг обробити селянин за допомогою одного орного знаряддя і худоби, яка рухала його. Про це свідчать назви древньоруських земельних мір — «рало» і «плуг», а пізніше «сошка». Цікаве в цьому відношенні є визначення «обжи», яке давали новгородці в кінці XV ст. Івану III: «...обжа, — говорили вони, — одинь человек на одной лошади ореть»¹. У західних слов'ян «плугом» також визначалося селянське господарство певних розмірів, тобто з певною кількістю землі у худоби. Так, у прибалтійських слов'ян «плуг» дорівнював господарству, що мало коня або двох волів. Гельмольд (XII ст.) зазначає, що у оботритів існує «єпископська данина, яка заміняє десятину, а саме: від кожного плуга, тобто від двох волів або одного коня, — міра хліба, 40 мотків льону, 12 нумм доброї монети...»².

Те, що «плуг» як древньоруська земельна міра відповідав площі землі, яку можна було обробити за допомогою одного орного знаряддя — плуга, підтверджується відомостями «Руської Правди», де зазначається кількість насіння, що витрачалася на засів площі землі розміром в один «плуг». В додаткових статтях до карамзинського списку «Руської Правди» зазначено прибутки одного ростовського феодала XII ст. від посівів різних культур і приплоду худоби на 12 років вперед. Тут вказується також, скільки витрачено насіння жита на площу двох «плугів»: «А в селѣ сѣяно ржи на два плуга 16 кать ржи ростовъ»³. Отже, на площі одного «плуга» висівалося 8 «кадей ростовських».

У нас немає прямих відомостей, чому дорівнювала «кадь ростовська» в переведенні на сучасні міри. Але відомо, що одна «ростовська кадь» мала дві древньоруські чверті, а одна чверть в XVI ст. вміщувала близько 4 пудів зерна⁴. Якщо такою була і древньоруська чверть XII ст., то «кадь ростовська», про яку йдеться в «Руській Правді», вміщувала близько 8 пудів зерна. Таким чином, щоб засіяти площу одного «плуга», потрібно було витратити близько 64 пудів насіння жита.

Норма висіву жита на одну десятину становила в XIV ст. дві чверті, або 8 пудів⁵. Ця норма зберігалася в селянському господарстві на Русі протягом всього феодального періоду; її треба вважати постійною в умовах феодального землеробства. Очевидно, такою ж була норма висіву і в епоху Київської Русі. Поділивши кількість пудів зерна, що висівалось на площі одного «плуга», на норму висіву, одержимо кількість засіяних десятин в одному «плузі».

Отже, древньоруський «плуг» як одиниця вимірювання земельної площі мав в переведенні на сучасну міру близько 8 десятин землі, яка

¹ Н. Рожков, Сельское хозяйство Московской Руси в XVI веке. Ученые записки Московского университета, вып. 26, стор. 144.

² Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 40.

³ Правда Русская, т. I, стор. 379.

⁴ Н. Рожков, Сельское хозяйство Московской Руси в XVI веке. Ученые записки Московского университета, вып. 26, стор. 498.

⁵ Там же, стор. 54.

щорічно знаходилася під посівом. Але засіяною площею не обмежувалася вся земля, що була в користуванні даної виробничої одиниці, бо не вся вона щорічно оброблялася і засівалася. Частина землі знаходилася під паром. За двопільної системи ця частина дорівнювала площі, яка засівалася, тобто становила половину всієї землі, а за трипільної системи вона дорівнювала половині площі, яка засівалася, тобто третині всієї землі, що була в користуванні певного господарства. Ураховавши кількість землі, що знаходилася під озимими і ярими культурами та паром, одержимо площу всієї землі, яка становить «плуг» як земельну міру часів Київської Русі. Ця площа в переведенні на десятину дорівнює за двопільної системи близько 16 десятин, а за трипільної — близько 12 десятин. В середньому площу древньоруського «плуга» можна визначити в 14 десятин. Такими розмірами характеризуються і площі земельних мір «обжи» і «виті», які існували на Русі в XVI ст.¹

Про урожайність полів в епоху Київської Русі історичні джерела не містять відомостей. Лише в згадуваних нами додаткових статтях до карамзинського списку «Руської Правди» визначається прибуток жита у копах з площі двох «плугів» за рік і за 12 років: «...а того на одно лѣто прибутка на 2 плуга 100 копень ржи, а на всю 12 лѣтъ 1000 копень и 200 копень»². На жаль, нам не відома величина древньоруської копи; тому для визначення урожайності припустимо, що вона дорівнює копі пізніших часів і що її умолот в основному такий самий, як з копи пізніших часів. Для визначення приблизного розміру урожайності в часи Київської Русі таке припущення є цілком правомірним. Спробу визначити тогочасну урожайність зробив С. Струмилін. На підставі відомостей додаткових статей «Руської Правди» про кількість кіп на площі одного «плуга», а також джерел пізнішого часу про умолот копи, приймаючи площу плуга за 16 десятин, дослідник вважає, що урожайність в древній Русі домонгольського часу, зокрема в Ростово-Суздальській землі, становила 26 пудів з десятини, отже, визначалася «дуже скромною нормою — сам-третій»³.

Погоджуючись з вихідними даними С. Струмиліна, ми не згодні з його висновками, які засновані на неправильних розрахунках. Він не ураховав того, що копи, з яких одержували умолот, являли собою урожай не з всієї площі «плуга», а лише з тієї його частини, яка засівається в даний рік. Як відомо, площа засіяної частини «плуга» без парового клина за двопільної системи на половину, а за трипільної на третину менше усїєї площі «плуга». В такому разі урожайність з однієї десятини дорівнює не 26 пудів, а близько 50 пудів і, ураховуючи норму висіву, вона визначатиметься не сам-3, а сам-6,2. Така урожайність бу-

¹ Н. Рожков, Сельское хозяйство Московской Руси в XVI веке. Ученые записки Московского университета, вып. 26, стор. 72, 144.

² Правда Русская, т. I, стор. 379.

³ С. Струмилін, вказ. праця, стор. 49—50.

ла трохи нижче тієї, що існувала в південних районах Московської держави в XVI ст., про яку є достатньо даних в історичних джерелах¹.

С. Струмилін взагалі схильний недооцінювати рівень землеробського виробництва в древній Русі. Особливо яскраво це проявляється там, де він розглядає питання продуктивності вирубного землеробства. На його думку, вирубне землеробство взагалі не могло бути головною галуззю господарства. «Ні мотижне, ні вирубне землеробство,— пише він,— за своєю низькою продуктивністю і малою питомою вагою в господарській діяльності наших предків, всупереч думці багатьох археологів, не могло, однак, ще стати головною або панівною формою господарства по відношенню до тваринництва і мисливства, що витіснялись ним»².

Думка, висловлена С. Струмиліним, не нова. Вона повторює погляди тих істориків, які твердили, що древні слов'яни відставали у господарському і соціальному розвитку від інших сучасних їм європейських народів, що у них панували привласнювальні форми господарства.

Аргументуючи свою думку, С. Струмилін намагається довести, що вирубне землеробство, яке вимагало значно більших затрат праці, ніж орне, польове, дає разом з тим і менший урожай, навіть коли останнє було забезпечено лише примітивною сохою. Етнографічні матеріали, які засвідчують високу врожайність при вирубному землеробстві, він називає байками. На противагу цьому С. Струмилін наводить статистичні дані по деяких повітах колишньої Олонецької губернії за 1904 р., згідно з якими урожай на лядях становив сам-3,13, або близько 33 пудів валового збору на одну десятину. Певно, він не помилився у статистичних підрахунках, але матеріал, на підставі якого він робить їх, є недостатнім для загальних висновків. Урожай, одержаний лише за один рік і в одній місцевості, аж ніяк не може бути визнаним за середню норму урожаю вирубного землеробства взагалі для всіх часів і всієї території Східної Європи. Для цього потрібний матеріал більшого хронологічного діапазону і такий, який охоплював би ширшу територію.

Висновки Струмиліна про більш низький врожай вирубного землеробства в порівнянні з польовим, орним, заснованим на примітивній техніці, заперечуються не лише фактичними даними, а й усіма агротехнічними особливостями вирубного землеробства. Відомо, що знаряддя, які використовувалися при обробітку ґрунту в польовому землеробстві, застосовувалися також і на вирубах; до таких знарядь належить соха, частково рало.

Отже, якість обробітку ґрунту при вирубному і примітивному орному землеробстві була більш-менш однаковою. Але вирубне землеробство мало ряд важливих агротехнічних переваг, головними з яких, як це вже відзначалося, були удобрення цілинних лісових ґрунтів попелом і зни-

¹ Н. Р о ж к о в, Сельское хозяйство Московской Руси в XVI веке. Ученые запiski Московского университета, вып. 26, стор. 55—57.

² С. С т р у м и л и н, вказ. праця, стор. 48.

щення бур'янів вогнем. Тому, поки існували ці переваги, врожайність на вирубах обов'язково повинна була перевищувати середню врожайність польового землеробства.

Низький рівень продуктивності вирубного землеробства виявлявся не в його низькій урожайності, а в дуже високих нормах затрат праці на одиницю продукції, які значно перевищували ті, що існували в примітивному орному, польовому землеробстві¹.

В епоху Київської Русі рівень продуктивності землеробства давав можливість одержувати значну кількість додаткового продукту. На підставі даних про середню врожайність з одиниці земельної площі і величини площі, яку могла обробити виробнича одиниця в особі сім'ї древньоруського смерда, можна обчислити приблизно і загальну кількість продукції, що її одержувало господарство смерда. Якщо в господарстві засівалося близько 8 десятин землі, то з них озимого хліба — близько 4 десятин. При урожайності озимих по 50 пудів з десятини виходить, що господарство збирало загалом близько 200 пудів озимого хліба. Треба урахувати також урожай з ярного поля, який йшов на годівлю худоби і давав деякі продукти для людей. Така кількість хліба значно перевищувала натуральні потреби сім'ї смерда, яка складалася в середньому з 6—7 осіб, і витрати, зв'язані з веденням господарства.

Землеробство у східнослов'янських племен вже в I тисячолітті н. е. досягло такого рівня продуктивності, при якому давало більше продуктів, ніж це було потрібно для споживання самих виробників-землеробів з їх сім'ями і для витрат, зв'язаних з веденням господарства. На цій базі відбувався процес майнової і соціальної диференціації суспільства, розкладу родо-племінного ладу і виникнення феодальних відносин. В епоху Київської Русі додатковий продукт в землеробстві значно збільшився. І це було базою для дальшого розвитку феодального способу виробництва, для соціального і культурного розвитку Русі.

¹ П. Н. Третьяков, Подсечное земледелие в Восточной Европе, ИГАИМК, т. XIV, вып. I, стор. 36.

VIII. СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

«Два факти, що стихійно виникли, панують у всіх або майже у всіх народів на світанку їх історії: поділ народу за ознакою спорідненості і спільна власність на землю»¹.

Це стосується і стародавніх слов'ян на світанку їх історії, за первіснообщинного ладу. Основною клітиною суспільства цього періоду була община, що являла собою колектив людей, заснований на спорідненості його членів, спільній власності на засоби виробництва, колективному господарстві і споживанні.

Общинна організація у формі великої патріархальної сім'ї існувала у східних слов'ян протягом довгого часу, особливо в тих районах, де було поширене вирубне землеробство, що потребувало праці значних виробничих колективів. Як пережиток вона залишилась на півночі і в Поліссі ще в XV—XVII ст. і засвідчена в історичних джерелах під назвою «печища» і «дворища»².

Класичним зразком сімейної общини була «задруга» у південних слов'ян³.

Існування сімейної общини у східних слов'ян відбивають археологічні пам'ятки I тисячоліття н. е. У Старій Ладозі виявлені житла VII—IX ст. н. е. з прилеглими господарськими приміщеннями, що могли належати лише сімейним общинам. Вони відрізняються від жител індивідуальних сімей великими розмірами і особливим плануванням. Площа цих жител дорівнює від 42 до 100 м²⁴. Цілком очевидно, що вони не були розраховані на потреби однієї індивідуальної сім'ї, яка користувалася житлом значно менших розмірів. Якщо в пізніші часи жило індивідуальної сім'ї з шести-семи осіб в середньому мало площу

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, стор. 629.

² А. Ефименко, Крестьянское землевладение на Крайнем Севере. Исследование народной жизни, кн. I, М., 1884; М. Владимировский-Буданов, Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве в XVI в., Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая, К., 1892.

³ Див. Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и державы, стор. 53.

⁴ В. И. Равдоникас, Старая Ладога, СА, т. XII, стор. 30.

16—20 м², то в домах таких значних розмірів могли проживати колективні люди в кількості від 15 до 35 осіб¹. Ці доми, без сумніву, були житлами колективного типу.

Особливо важливим для розуміння соціальної належності великих

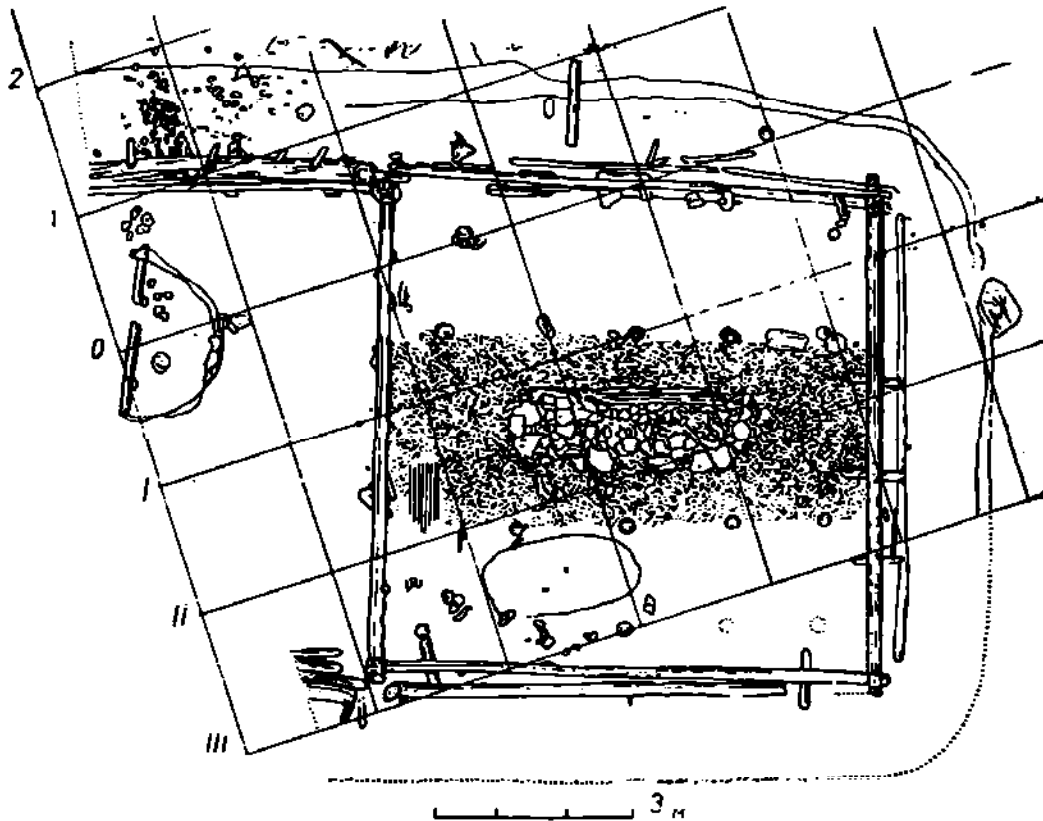

Рис. 86. План великого дому у Старій Ладозі (СА, т. XII, 1950, рис. 4).

домів у Старій Ладозі є їх планування (рис. 86). Такий дім складався з кількох приміщень, розташованих з боків; в центрі його знаходилася велика піч. В цих приміщеннях жили окремі сім'ї, а піч була загальною для всіх мешканців дому. «В такій печі,— зазначає автор розкопок у Старій Ладозі В. Й. Равдонікас,— варилась і смажилась їжа для всіх, а продукти брались з колективних запасів. Одна піч обігрівала всіх мешканців великого дому — до 30—35 чоловік, і якщо дати волю уяві, то легко можна уявити собі дуже правдоподібну картину, як навкруги такої палаючої печі... збиралися в зимові вечори всі глави і домочадці дому і спільно обмірковували чергові, важливі для них гос-

¹ В. Й. Равдонікас, Старая Ладога, СА, т. XII, стор. 30.

подарські та інші питання. Адже саме так збиралася біля свого вогнища, наприклад, південнослов'янська задруга»¹.

В процесі соціально-економічного розвитку сімейна община розпалася на окремі сім'ї, що вели індивідуальне господарство. Запровадження у виробництво орних знарядь з залізною робочою частиною

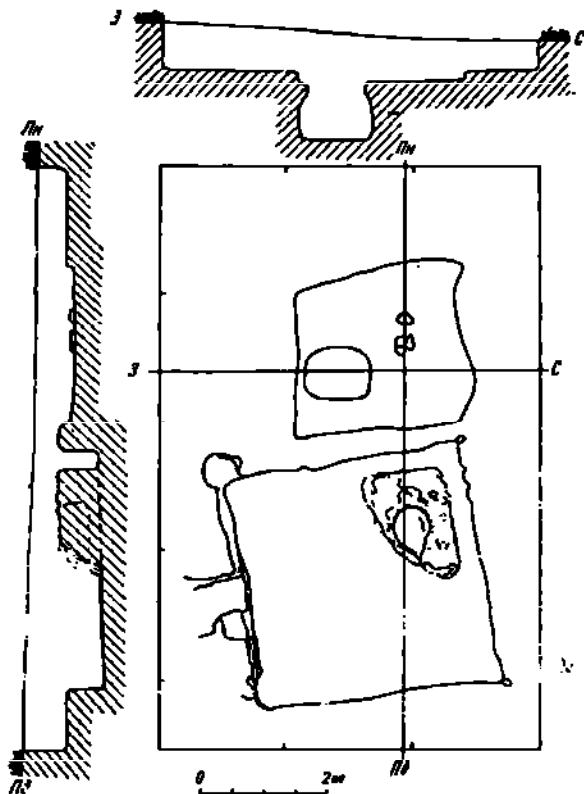

Рис. 87. План житла і господарської будівлі на поселенні VI—VII ст. н. е. біля с. Сахнівки (Науковий архів Інституту археології АН УРСР).

дозволяло обробляти значні ділянки полів силами окремої сім'ї, що робило останню основною виробничою одиницею, а разом з тим і основною клітиною соціальної організації суспільства. Процес розкладу сімейної общини і господарського відокремлення індивідуальної сім'ї найбільш швидко проходив у східних слов'ян в лісостепових районах, де здавна існувало і успішно розвивалося орне землеробство. З поширенням орного землеробства на північ цей процес охоплює і східних слов'ян лісових районів.

У східних слов'ян лісостепових районів наявність індивідуальної сім'ї як окремої господарської одиниці засвідчена археологічними пам'ятками вже в першій половині I тисячоліття н. е. Результати розвідок і розкопок поселень черняхівської культури дозволяють скласти уявлення про характер їх планування, яке відповідає потребам відокремленої в гос-

подарському відношенні індивідуальної сім'ї. Доми на цих поселеннях розташовувались в один або два ряди вздовж схилів на значній віддалі один від одного. Вони були призначені для потреб індивідуальної сім'ї, житла в них поєднувалися з господарськими приміщеннями². В кожному з цих домів проживала, певно, відособлена сім'я, що вела своє приватне господарство.

Наявність відособлених в господарському відношенні індивідуальних сімей спостерігається на початку н. е. у древніх германців, що від-

¹ В. И. Равдоникас, Старая Ладога, СА, т. XII, стор. 30.

² А. Т. Брайчевская, М. Ю. Брайчевский, Раскопки в с. Лесках близ Черкасс, КСИИ, вып. 8, 1959, стор. 48.

бито у характері їх поселень. Згідно з повідомленнями Таціта, древні германці оселялися «у віддаленні один від одного і нарізно... Кожний оточує свій дім (великим) простором»¹.

Існування відокремлених в господарському відношенні індивідуальних сімей засвідчено також і археологічними пам'ятками східних слов'ян другої половини I тисячоліття н. е. Розташування та планування

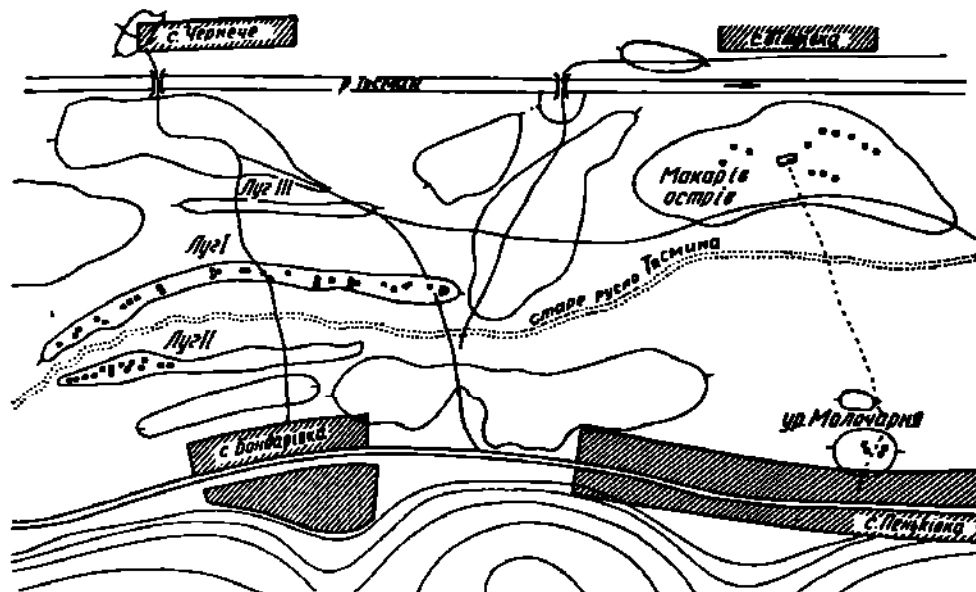

Рис. 88. План поселення VIII—IX ст. біля с. Пенківки (Науковий архів Інституту археології АН УРСР).

жител і господарських приміщень на поселеннях цього часу так само відповідають господарським потребам індивідуальних сімей. Особливо яскраво індивідуальний характер господарства проявляється на поселеннях VI—VII ст. біля с. Сахнівки на Росі (рис. 87)², VIII—IX ст. біля с. Пенківки на Тясміні (рис. 88, 89), де в одному з жител розкопками виявлено, як уже зазначалося, цілий комплекс знарядь окремого господарства: наральник, 3 мотики, 6 серпів, 2 сокири, 3 наконечники від списів, 2 дужки від відер³.

Сім'ї, відокремлені в господарському відношенні, об'єднувалися за територіальною ознакою в сільські общини. Там, де поряд з індивідуальними сім'ями існували сімейні общини, вони також входили до складу сільських общин. Сільські общини зберігалися у багатьох на-

¹ Тацит. Германия, XVI. «Древние германцы», М., 1937, стор. 64.

² В. И. Довженок и Н. В. Линка, Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось, МИА, № 70, стор. 105.

³ Д. Т. Березовец, Славянское поселение в устье р. Тясмина, КСИА, вып. 8, стор. 42.

родів дуже довгий час і добре відомі з історичних джерел та етнографічних даних.

Соціальну основу сільської територіальної общини становила колективна власність на землю. Але само виробництво здійснювалося силами окремої сім'ї, яка була власником і продуктів своєї праці.

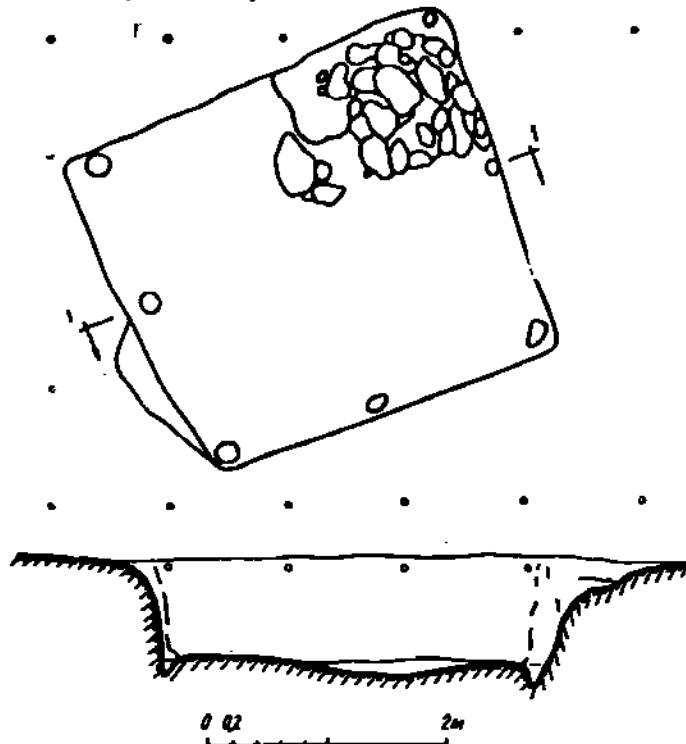

Рис. 89 Плиз житла на поселенні VIII—IX ст. біля с. Пеньківки (Науковий архів Інституту археології АН УРСР).

В зв'язку з цим орні землі і сіножаті розподілялися поміж членами общини — окремими домогосподарствами; різні угіддя — випаси, ліси, води тощо знаходилися в спільному користуванні всіх членів общини. Свої права колективного власника на землю при умовах приватного користування нею община здійснювала шляхом періодичних переділів землі. Переділи землі були засобом урівнення у забезпеченні землею усіх членів общини.

У цьому виявився подвійний характер сільської територіальної общини як організації перехідного періоду від первіснообщинного суспільного ладу до класового. Первіснообщинний лад характеризується общинною власністю на землю й знаряддя виробництва при колективному виробництві і споживанні продуктів праці. Тому господарське відокремлення індивідуальних сімей було початком його розкладу. Але первіснообщинні відносини продовжують існувати і при індивідуальному виробництві, якщо зберігається колективна власність на основний засіб виробництва — землю.

У сільській територіальній общині дуже чітко виступає невідповідність між новими продуктивними силами і старими виробничими відносинами, між індивідуальним господарством і колективною власністю на землю. Колективна власність на землю в умовах індивідуального господарства була гальмом у розвитку виробничих сил і мусила поступитися місцем приватній власності.

Приватна власність общинників на землю виникла не відразу, а поступово з общинної власності шляхом збільшення періодів між переділами землі, вилучення з них певних ділянок і нарешті припинення їх.

В стародавні часи перерозподіли землі відбувалися дуже часто; у древніх германців, за повідомленням Тацита, період між переділами дорівнював одному року¹. Так було, певно, і у древніх слов'ян. Але пізніше періоди між переділами стали збільшуватися, що відповідало інтересам розвитку виробництва. При існуванні частих перерозподілів орної землі у землероба не було стимулу і можливості витратити багато часу й праці на поліпшення обробітку тієї ділянки, яка знаходилась в його користуванні, щоб збільшити її родючість на майбутні часи. Але коли землероб провадив на ділянці якісь роботи, спрямовані на збільшення врожайності, то він був зацікавлений якомога довше зберегти цю ділянку за собою. Таким чином, в інтересах виробництва періоди володіння певними ділянками окремими домогосподарствами повинні були збільшуватися, поки ці ділянки не перейшли в постійне користування окремих членів общини.

Поряд з цим існували також ділянки, які взагалі виключалися з перерозподілів, постійно залишаючись в користуванні окремих домогосподарств. «Першою земельною ділянкою,— писав про це Ф. Енгельс,— що перейшла у приватну власність окремої особи, була присадибна земля»². Присадибна ділянка, де вирощувалися городні культури для щоденного вжитку влітку, була тісно пов'язана з житлом і внаслідок цього не могла підлягати періодичним перерозподілам.

Так само з общинних перерозподілів виключалися нові ділянки землі, які були освоєні силами окремих домогосподарств. Подібна практика існувала у сільських общин пізнішого часу³. Постійне користування окремими домогосподарствами заново освоєними ділянками порушувало принцип рівності земельних наділів у членів общини, внаслідок чого перерозподіли як засіб урівнення втрачали своє значення. Так перерозподіли землі між членами общини поступово відмирають, орна земля і сіножаті переходять у постійне володіння окремих осіб, а з часом перетворюються у їх приватну власність. На цій основі виникає феодальна земельна власність.

Але сільська община продовжувала існувати і в умовах феодального суспільства. В епоху Київської Русі вона засвідчена в «Руській

¹ Тацит, Германия, XXVI. «Древние германцы», стор. 70.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, стор. 632.

³ А. Я. Ефименко, Исследование народной жизни, кн. I, стор. 298.

Правді» під назвою «верві» і «миру»; вона згадується в джерелах також під назвою «люди» і «село».

В дореволюційній історичній науці існувало дві точки зору на древньоруську верв. Одна з них визнавала верв територіальною сільською общиною¹, друга вважала її сімейною общиною, подібною до задруги південних слов'ян². Ці дві точки зору перейшли і в радянську історичну науку, де питання про соціальну природу верви жваво обговорювалося і викликало суперечки між істориками. С. В. Юшков розглядав верв як сімейну общину, що відповідало його поглядам на Київську Русь взагалі як на примітивне дофеодалне суспільство³. Б. Д. Греков відстоював погляди на верв як на сільську територіальну общину, виходячи з загального твердження про Київську Русь як суспільство з високим рівнем розвитку класових феодальних відносин. «Передусім треба мати на увазі,— писав з цього приводу Б. Д. Греков,— що обидві «Правди» («Правда» Ярославичів і «Правда» розширена) і документи (XI—XII ст.), які містять в собі тексти про верв, зображують суспільство, де безумовно домінує індивідуальна сім'я, приватна власність на землю, велике землеволодіння та інші ознаки вже розвиненого феодального ладу. Отже, а ргіогі можна думати, що в цих джерелах повинна в усякому разі матися на увазі сільська община — марка, а не родові організації, які без сумніву відійшли (звичайно, не безслідно) у минуле»⁴. Ця точка зору стала загальноновизнаною в радянській історичній науці.

«Руська Правда» прямо говорить про верв або має її на увазі у 15 статтях. В цих статтях верв досить виразно виступає як територіальна організація сільського населення з цілком визначеними функціями. На це, перш за все, вказує обширна територія, яку займала верв, що засвідчено в «Руській Правді»⁵. У багатьох статтях «Руська Правда» покладає матеріальну відповідальність за злочини, вчинені на території верви, насамперед на конкретну особу — злочинця, а верв відповідає лише тоді, коли його не знайдено⁶. А те, що відповідальність виражається у матеріальному відшкодуванні, у вигляді штрафу, означає, що конкретна особа, член верви, мала економічну самостійність.

«Руська Правда» висвітлює переважно юридичне становище верви. Для нас більш важливим є її господарське життя. Маємо підстави

¹ В. Лешков, Русский народ и государство, М., 1858, стор. 99; И. Д. Беляев, Лекции по истории русского законодательства, изд. 2-е, М., 1888, стор. 189; М. Ф. Владимирский-Буданов, Обзор истории русского права, К., 1907, стор. 79—80. Н. П. Павлов-Сильванский, Феодализм в удельной Руси, СПб., 1910, стор. 99.

² Ф. И. Леонтович, О значении верви по Русской правде и Полицкому статуту сравнительно с задругою юго-западных славян, Журнал министерства народного просвещения, 1867, апрель, стор. 18; А. Я. Ефименко, Исследование народной жизни, кн. 1, стор. 238.

³ С. В. Юшков, Очерки по истории феодализма в Киевской Руси, М., 1939, стор. 8.

⁴ Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 87.

⁵ Правда Русская, т. I, стор. 434, 436.

⁶ Там же, стор. 71, 402—404, 406, 434.

припускати, що в епоху Київської Русі в багатьох місцях практикувалися обшинні переділи землі. Значними були функції верві і там, де обшинних переділів землі вже не існувало.

З припиненням переділів сільська община поступалася на користь окремих осіб лише правами постійного користування орною землею для землеробства. Використовувати землю для якихось інших цілей селянин-общинник не мав права. Проте навіть і користування полями з метою землеробства регулювалося і контролювалося общиною. Кожне домогосподарство повинно було дотримуватися певної сівозміни, встановленої для всієї общини, і сіяти озимі і ярі хліба лише на полях, призначених для цього. Землі під паром і землі (поля і сіножаті) після збирання врожаю вилучалися з приватного користування і відводилися під загальні пасовиська для худоби. В зв'язку з цим община слідкувала за тим, щоб посів і збирання врожаю провадилися кожним домогосподарством у встановлений час.

Вся інша земля, яка не була зайнята під оранку, сіножаті і садиби, протягом усього року знаходилася у загальному користуванні всіх членів общини. Кожний член общини у рівній мірі мав право користуватися для своїх потреб лісами, водами і болотами — полювати, рибалити, збирати плоди, заготовляти паливо і матеріал для будівництва тощо. Община встановлювала час і засоби користування цими угіддями.

В «Руській Правді» є згадка про колективну власність сільської общини на деякі угіддя, наприклад на бортні ухажаї. Одна з статей встановлює штраф у розмірі 12 гривен, «аже кто борть разнаменаеть»¹, тобто знищить знак попереднього власника борті і поставить свій. Такі дії були можливими лише тоді, коли в одному лісі разом знаходились багато бортних дерев, що належали різним особам, які користувалися ними по праву першого захоплення. Це дає підстави вважати, що бортні ухажаї в цілому належали всій общині, а окремими бортними деревами користувалися окремі общинники, які виявляли їх у лісі і ставили на них свій знак — «знаменьє». Але траплялись випадки, коли деякі члени общини порушували право першого власника бортного дерева, чим і викликана згадана стаття «Руської Правди».

Як бачимо, сільська територіальна община зберігала за собою дуже важливі господарські функції. Треба сказати, що в умовах феодалізму дрібне селянське господарство без сільської общини взагалі не могло б існувати. Без общинного користування угіддями не могли б розвиватися допоміжні галузі господарства. Особливо важливим було існування сільської общини для скотарства, яке забезпечувало господарство тягловою силою, а населення — м'ясною і молочною продукцією. Таким чином, сільська територіальна община являла собою таку організацію сільського населення, завдяки якій здійснювалося нормальне виробниче життя дрібних селянських господарств.

Сільська община була також формою соціальної організації селян-

¹ Правда Русская, т. I, стор. 434.

ського населення, яка протистояла феодалу. Селяни не змогли б по-одиноці чинити такий опір, який вони чинили феодалам у їх намаганні підвищувати експлуатацію до рівня, що загрожував виробничим силам сільського господарства. Організації і силі феодалного класу треба було протиставити селянську організацію, якою і була сільська община. Вона дала «пригнобленому класові, селянам, навіть в умовах найжорстокішого середньовічного кріпацтва, локальну згуртованість і засіб до опору»¹.

Всім цим пояснюється особлива стійкість сільської общини і довготривале її існування в умовах класового феодалного суспільства.

Селянські господарства, що входили в древньоруську сільську общину, відомі в історичних джерелах під назвою «дима» і «двора». Вперше дим згадується в найдавнішій недатованій частині літопису, де говориться про намагання хозар накласти на полян данину. У відповідь «съдумавше же поляне и в даша от дыма мечь»². Згідно з літописним повідомленням, вміщеним під 859 р., східнослов'янські племена сплачували данину варягам і хозарам «по бѣлѣ и вѣверицѣ от дыма»³.

Свідчення літопису про підданство східнослов'янських племен варягам і хозарам напередодні утворення Київської держави не можна вважати цілком достовірним. Але для нас важлива в даному випадку згадка про дим як господарську одиницю у східних слов'ян, що була об'єктом оподаткування даниною. Немає підстав припускати, що систему збору данини від диму встановили у східних слов'ян завойовники. Вони не могли б врахувати кількість домогосподарств і організувати свій фіскальний апарат так, щоб він був спроможний збирати данину від кожного домогосподарства. Якщо припустити, що варяги і хозари дійсно брали данину з східних слов'ян, то, очевидно, вони скористалися вже існуючою до них системою оподаткування. Ця система передбачає певні організаційні заходи, які могли здійснюватися лише панівною верхівкою, що існувала в самому східнослов'янському суспільстві.

Данина була виразом внутрішніх соціально-економічних відносин в східнослов'янському суспільстві напередодні утворення Київської держави і являла собою форму експлуатації селян-общинників феодалним класом, що в цей час народжувався. Вона була натуральною формою феодалної ренти.

К. Маркс розрізняє три форми феодалної земельної ренти — відробіткову, натуральну і грошову. Він зазначає, що відробіткова рента є найбільш простою і первісною формою ренти⁴, яка відповідає найбільш низькому рівню розвитку продуктивних сил за феодалізмом. «Рента продуктами передбачає більш високий культурний рівень безпосереднього виробника, отже, більш високий ступінь розвитку його праці

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, стор. 143.

² Повесть временных лет, ч. I, стор. 16.

³ Там же, стор. 18.

⁴ К. Маркс, Капітал, т. III, стор. 797.

і суспільства взагалі»¹. «Перетворення ренти продуктами у грошову ренту... передбачає вже більш значний розвиток торгівлі, міської промисловості, взагалі товарного виробництва, а з ним і грошового обігу»². Така зміна форм феодальної ренти відбиває окремі етапи розвитку феодального суспільства.

Оскільки закони історичного розвитку суспільства в цілому і певних соціально-економічних формацій завжди діють в конкретних історичних умовах, які не однакові у кожного народу, то й процес історичного розвитку різних народів має свої особливості. Специфічними умовами розвитку багатьох європейських народів, в тому числі і східних слов'ян, пояснюється той факт, що вони обминули рабовласницьку формацію. Певно, у того чи іншого народу могли існувати такі специфічні умови, які дозволяли також в розвитку феодального суспільства обминути той первісний етап, коли панувала найбільш проста і початкова форма ренти. Це стосується, зокрема, східних слов'ян.

Відробіткова рента як початкова форма феодальної експлуатації виникла в тих країнах, де процес розвитку феодалізму відбувався на ґрунті розкладу рабовласницької формації і де виробник спочатку був позбавлений своїх власних засобів виробництва. Раб, який перетворювався в кріпака, спочатку дійсно не мав власних засобів виробництва.

К. Маркс відзначає залежність еволюції форм феодальної ренти від ступеня забезпеченості виробника власними засобами виробництва. Говорячи про умови, які призводили до перетворення продуктової ренти в грошову, він писав: «Власність на умови праці, відмінні від землі, землеробські знаряддя та іншу рухомість, спочатку фактично, а потім і юридично перетворюється у власність безпосередніх виробників уже при попередніх формах, і тим більше доводиться припускати це для такої форми, як грошова рента»³. Отже, залежний виробник на початкових етапах розвитку феодалізму, тобто при пануванні відробіткової форми ренти, був недостатньо забезпечений власними знаряддями праці і мусив користуватися знаряддями свого господаря; лише при наступних формах ренти ці знаряддя юридично перетворюються у власність виробника.

Немає потреби доводити, що таке становище характерно саме для феодального суспільства, яке розвивалося на ґрунті розкладу рабовласницького ладу.

Необхідною передумовою виникнення продуктової ренти було забезпечення виробника власними засобами виробництва. Виробник, зобов'язаний віддавати землевласнику частину продуктів своєї праці в їх натуральному вигляді, повинен був виробляти їх у своєму власному господарстві.

Таким чином, відробіткова рента була початковою формою феодаль-

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, стор. 800.

² Там же, стор. 803.

³ Там же.

ної експлуатації там, де феодалізм виникав на ґрунті розкладу рабовласницького ладу, де феодально залежним виробником ставав колишній раб, який не мав ні своїх знарядь праці, ні свого господарства, а феодалом — колишній рабовласник, який мав велике господарство, забезпечене всіма необхідними засобами виробництва. Продуктова ж рента була початковою формою феодальної експлуатації там, де феодально залежним виробником ставав общинник, який мав своє господарство і всі необхідні засоби виробництва, а феодалом — представник родоплемінної верхівки, який спочатку не мав ні великого господарства, ні потрібної кількості знарядь праці, щоб забезпечити ними виробників.

У східних слов'ян виробник-общинник, потрапляючи у феодальну залежність від землевласника, мав всі необхідні засоби виробництва, які належали йому фактично і юридично, а представник родоплемінної верхівки, який перетворювався у феодала, не мав спочатку умов для ведення великого панського господарства.

Початкова форма феодальної ренти обумовлювалася також формою общинної земельної власності, на базі якої виникала феодальна земельна власність. Зазначаючи відмінність общинної земельної власності в Румунії від форм земельної власності слов'янської общини, К. Маркс писав: «Їх первісний спосіб виробництва ґрунтувався на общинній власності, відмінній від слов'янської і особливо від індійської форми. Частина земель самостійно оброблялась членами общини як вільна приватна власність, друга частина — *ager publicus* [общинне поле] — оброблялась ними спільно. Продукти цієї спільної праці почасти служили резервним фондом на випадок неврожаїв та інших випадковостей, почасти державним фондом на покриття витрат, зв'язаних з війною, релігійних та інших общинних видатків. З часом військова і духовна знать разом з общинною власністю узурпувала і зв'язані з нею повинності. Праця вільних селян на їх общинній землі перетворилася у панщинну працю на загарбників общинної землі»¹.

Так на ґрунті общинної власності виникала феодальна земельна власність і відробітки феодально залежного населення.

У східних слов'ян, певно, не існувало таких общинних полів (*ager publicus*), які оброблялись спільно і з яких продукти йшли на покриття общинних витрат. Ф. Енгельс, характеризуючи територіальну общину, говорить про розподіл всієї орної землі і сіножатей між окремими домогосподарствами і вважає, що існування такої общини в Росії цілком доведено². Общинні запаси на покриття різних спільних витрат створювались у східних слов'ян не з урожаю, зібраного на общинному полі, а, певно, з відповідних внесків готовими продуктами окремих домогосподарств, що були обов'язковими для членів общини. Ці запаси і право збирати їх з общинників перш за все й були узурповані родо-

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, К., 1952, стор. 236—237.

² Див. Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, стор. 136.

племінною верхівкою східнослов'янського суспільства, так само як в Румунії узурпувалася общинна земля і обов'язки общини, зв'язані з обробітком цієї землі.

Слід зазначити, що практика обов'язкових внесків продуктами або грошима членами общини для покриття спільних общинних витрат зберігалася в багатьох районах Росії і за пізніших часів. Продукти або гроші збиралися общинними старостами, які часто узурпували зібране і розпоряджалися ним, як своєю власністю¹.

Так у східних слов'ян в процесі розкладу первіснообщинного ладу виникла продуктова рента як початкова форма феодальної експлуатації.

Значення продуктової ренти у суспільному житті східних слов'ян збільшувалося разом з поглибленням соціальної диференціації і розвитком феодальних відносин. З виникненням древньоруської феодальної держави продуктова рента під назвою данини стає визначальним фактором у соціальних і політичних відносинах. К. Маркс, визначаючи соціальний і політичний устрій Київської держави в IX—X ст., писав про період панування тут васалітету без ленних відносин або ленів, які склалися з данини². Такий лад є характерним для феодальної держави. Тут є в наявності ієрархічна скала феодального класу, на чолі якого стоїть князь — номінальний власник всієї землі в державі і власник ренти, що надходила з цієї землі. Підлеглі князю васали за військово-службу одержують від нього землю, населену селянами, і право на ренту з цієї землі, тобто право збирати данину з селян, або ж дістають безпосередньо від князя готовий продукт, який він сам з своєю дружиною збирав з населення як данину — ренту.

Таку природу данини добре відбивають свідчення початкового літопису. Так, під 922 р. в ньому вміщено повідомлення про надання князем Ігорем в лен своєму воеводі Свенельду данини з Древлянської землі: «И дасть же дань деревьскую Свѣнделду, и имаша по чернѣ кунѣ от дыма»³. Під 945 р. літопис повідомляє про збирання данини у древлян самим Ігорем з дружиною; надмірне збільшення данини викликало, як відомо, повстання, під час якого Ігоря було вбито. Княгиня Ольга придушила повстання і наклала на древлян «дань тяжку»⁴. Одночасно вона вжила також деяких заходів щодо нормування феодальних повинностей⁵.

Як панівну форму феодальної експлуатації змальовують данину і пізніші історичні джерела. У документах XII—XIII ст. завжди говориться про продуктиві або грошові данини, якщо мова йде про феодаль-

¹ М. В. Довнар-Запольский, Очерки по истории западнорусского крестьянства в XVI веке, К., 1905, стор. 97.

² Подається за кн.: С. В. Юшков, Общественно-политический строй и право Киевского государства, М., 1949, стор. 95.

³ Новгородская первая летопись, стор. 109.

⁴ Там же, стор. 110.

⁵ Там же, стор. 113.

ні повинності селян¹. Особливо важливою для нас є Установча грамота князя Ростислава Мстиславича 1150 р. про створення Смоленської єпископії, де перелічено близько 40 волостей і населених пунктів, які сплачували князю данину. Князівські доходи, що надходили з цих волостей у формі данини, становили близько 4 тис. гривень на рік; десяту частину цих доходів князь жалував новоутвореній єпископії².

Хоча в древньоруських літописах є мало відомостей про повинності населення в XI—XIII ст., вони містять яскраві свідчення про те, наскільки данина була поширена і яким тягарем вона лягала на селянство. Збільшення данини приводило до селянських заворушень, як це трапилося в 1229—1230 рр. в Новгородській землі. Щоб утихомирити селян, покликаний з Чернігова на князювання у Новгород князь Михайло Всеволодович мусив дати «свободу смърдомъ на 5 лѣтъ дани не платити, кто сбежалъ на чужю землю». Тим, хто залишався на місці, князь зменшив розмір данини, «како уставили переднии князи»³.

Поряд з даниною існувала також система відробітків залежного населення у господарствах феодалів. Вперше про такі відробітки згадується в літопису під 946 р., де розповідається про встановлення княгинею Ольгою норм феодалних повинностей після древлянського повстання. «Уроки»⁴, запроваджені нею, є нічим іншим, як нормою відробітків феодално залежного населення у господарстві землевласника.

Значення відробіткової ренти в Київській Русі зростало разом із збільшенням панських господарств. Ця форма феодалної експлуатації відображена в «Руській Правді», в якій змальовується вотчина феодала взагалі і повідомляється про різні категорії залежного населення, що тут працювало. Але, незважаючи на широкий розвиток панського господарства в епоху Київської Русі, відробіткова рента не стала тут панівною формою феодалної експлуатації. Такою була більш прогресивна форма феодалної ренти — натуральна, яка називалась даниною. Під назвою данини відома була в епоху Київської Русі і грошова рента, яка відповідає більш високому етапу економічного і соціального розвитку феодалного суспільства.

Економічною основою древньоруського суспільства був селянський двір, відомий нам з історичних джерел під назвою дима. В умовах панування натуральної ренти він являв собою основний виробничий осередок. Значення основного виробничого осередку дрібне селянське господарство зберігало і там, де феодали створювали власні господарства, засновані на праці покріпачених селян. Характеризуючи кріпосницьке господарство, В. І. Ленін писав: «Суть тодішньої господарської системи полягала в тому, що вся земля даної одиниці земельного господарства, тобто даної вотчини, поділялась на панську і селянську; остання віддавалась у наділ селянам, які (одержуючи крім того й інші засоби

¹ Памятники русского права, вып. II, стор. 39, 102, 117.

² Там же, стор. 39.

³ Новгородская первая летопись, стор. 68.

⁴ Там же, стор. 113.

виробництва — наприклад, ліс, іноді худобу і т. п.) своєю працею і своїм реманентом обробляли її, одержуючи з неї своє утримання»¹. Отже, селянське господарство було виробничою основою і передумовою для ведення панського господарства. Воно забезпечувало панське гос-

Рис. 90. Карта древньоруських поселень на Росі і Росаві:
1 — городища; 2 — відкриті древньоруські селища; 3 — відкриті ранньослов'янські селища (Науковий архів Інституту археології АН УРСР).

подарство всіма засобами виробництва (крім землі) і умови існування самого виробника, що працював у ньому.

Існуючі історичні джерела дозволяють в певній мірі скласти загальне уявлення про господарство древньоруського селянина. Найважливішими з них є археологічні джерела, особливо матеріали з розкопок древньоруських сільських поселень, які зберігають у собі сліди реального життя сільського населення.

Археологічні розвідки, проведені на території древньої Русі, дозволяють твердити, що вся вона була покрита густою сіткою сільських поселень. В північних районах древньоруської території відомо тепер близько 400 сільських поселень². Не менше їх було в південних районах Русі. Значну концентрацію сільських поселень виявили археологічні розвідки по р. Гнилоп'яті в Житомирській області³, на Дністрі і

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 155.

² А. В. Успенская, М. В. Фехнер, Указатель к карте «Поселения и курганные могильники Северо-Западной и Северо-Восточной Руси X—XIII вв.», Очерки по истории Русской деревни X—XIII вв., Труды ГИМ, вып. 32, М., 1956.

³ В. К. Гончаров, Посад і сільські поселення коло Райковецького городища, АП, т. 1, 1949, стор. 31.

Реуті в Молдавській РСР¹, по Лукві і Ломниці в Станіславській області², по Росаві і Росі з її притоками³ (рис. 90).

Розміри древньоруських сіл були різними. Деякі з них мали дуже невелику площу, на якій могло вміститися лише кілька селянських дворів.

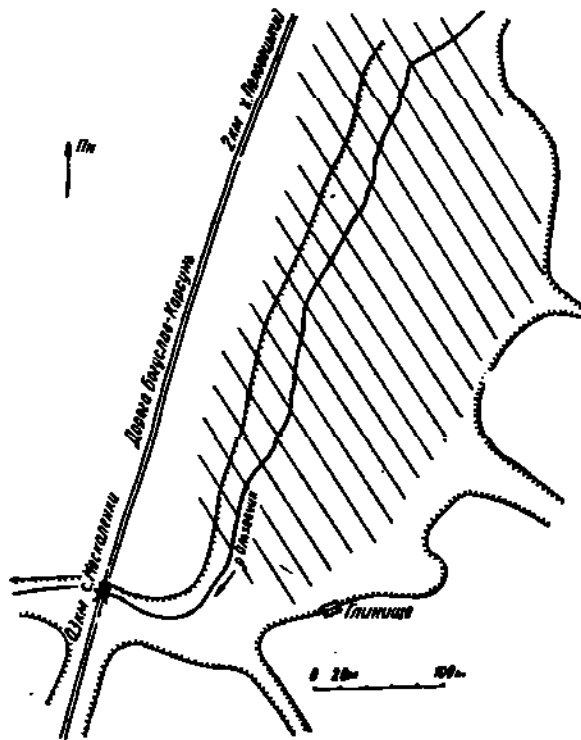

Рис. 91. План древньоруського селища біля с. Москаленки. (Науковий архів Інституту археології АН УРСР).

Прикладом такого невеликого села може бути селище, виявлене розвідками на лівому березі Росі біля с. Москаленки (Богуславського району, Київської області, рис. 91). Селище розташовано в глибокій балці, в якій протікав струмок; воно за топографічними умовами було сховане від стороннього ока. Можливо, що при обранні місця для поселення враховувалися і потреби безпеки. Культурний шар на цьому селищі дуже бідний. Лише в двох місцях виявлені скупчення культурних решток, що відносяться до часів Київської Русі. Можливо, що на цьому поселенні, яке мало площу менше 1 га, було лише два селянські двори⁴. Селище невеликого розміру досліджувалося в басейні Оки на р. Цоні біля с. Лебідка (Урицького району, Орловської області). Це селище займає вздовж берега річки площу довжиною 280 м

і шириною 30—60 м. На ньому виявлено п'ять жител та кілька господарських приміщень⁵.

Наявність на Русі домонгольського часу невеликих поселень, що мають лише кілька дворів, засвідчена писемними пам'ятками. Так, в

¹ Ф. Б. Федоров, Работа Славяно-Днестровской экспедиции, КСИИМК, вып. 44, 1952, стор. 85—86.

² В. И. Довженок, Селища и городища в окрестностях древнего Галича, КСИИМК, вып. 4, К., 1955, стор. 12.

³ В. И. Довженок, Городища и селища на Роси и Росаве, КСИИМК, вып. 5, 1955, стор. 51.

⁴ Там же.

⁵ Т. Н. Никольская, Древнерусское селище Лебедка, «Советская археология», 1957, № 3, стор. 176.

грамоті, наданій (близько 1211 р.) Спасо-Хутинському монастирю, перелічено чотири селянські сім'ї з їх господарствами¹.

Одночасно з невеликими поселеннями в Київській Русі існували села, які займали великі площі і склалися з значної кількості дворів. Такі села добре відомі на підставі археологічних розвідок і розко-

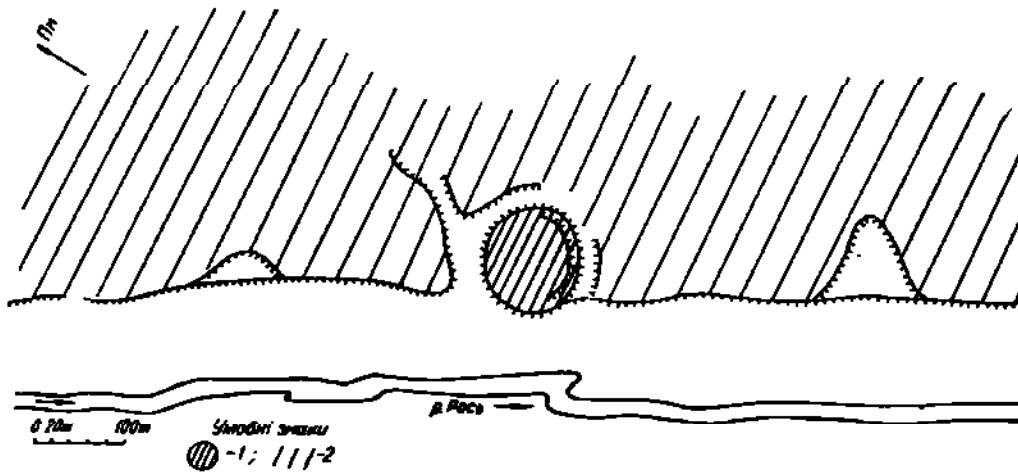

Рис. 92. План древньоруського селища і городища біля с. Саварки:
1 — городище; 2 — поширення культурного шару на селищі (Науковий архів Інституту археології АН УРСР).

пок, особливо на півдні. Велике древньоруське селище досліджувалося на території Дніпрельстану на правому березі Дніпра біля колишнього с. Кічкас². Тут на значній площі між двома ярами виявлено 57 западин від півземлянкових приміщень, які у чотири ряди розташовувалися вздовж берега Дніпра. Ряди відстояли один від одного на 15—20 м, а окремі напівземлянкові приміщення у цих рядах — на відстані від 2 до 50 м. Можна припускати, що селянські двори на поселенні утворювали вулиці. Приміщення, які знаходилися близько одне від одного, становили житлово-господарські комплекси окремих сімей.

Кілька великих древньоруських селищ виявлено на Росі і Росаві. До них належать селища біля с. Саварка (Богуславського району, рис. 92), біля хут. Половецького (того ж району), біля с. Козин (Старченківського району), біля с. Пилява (Канівського району) та ін. Типовим серед них є селище біля с. Козин, яке простягається по правому березі Росави у довжину більше кілометра і в ширину від берега річки в глиб плато на 300—400 м (рис. 93). Культурний шар на селищі до-

¹ Памятники русского права, вып. II, стор. 108.

² А. Добровольський, Звіт про археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927. Збірник Дніпропетровського історико-краєзнавчого музею, т. I, Дніпропетровськ, 1929, стор. 144.

силь насичений. На подібних селищах була, певно, значна кількість селянських дворів — можливо, кілька десятків.

Характерною рисою багатьох древньоруських селищ є те, що вони поєднуються з городищами — рештками укріплених феодальних дворів-замків. Розташування городищ на високих місцях, домінуючих над

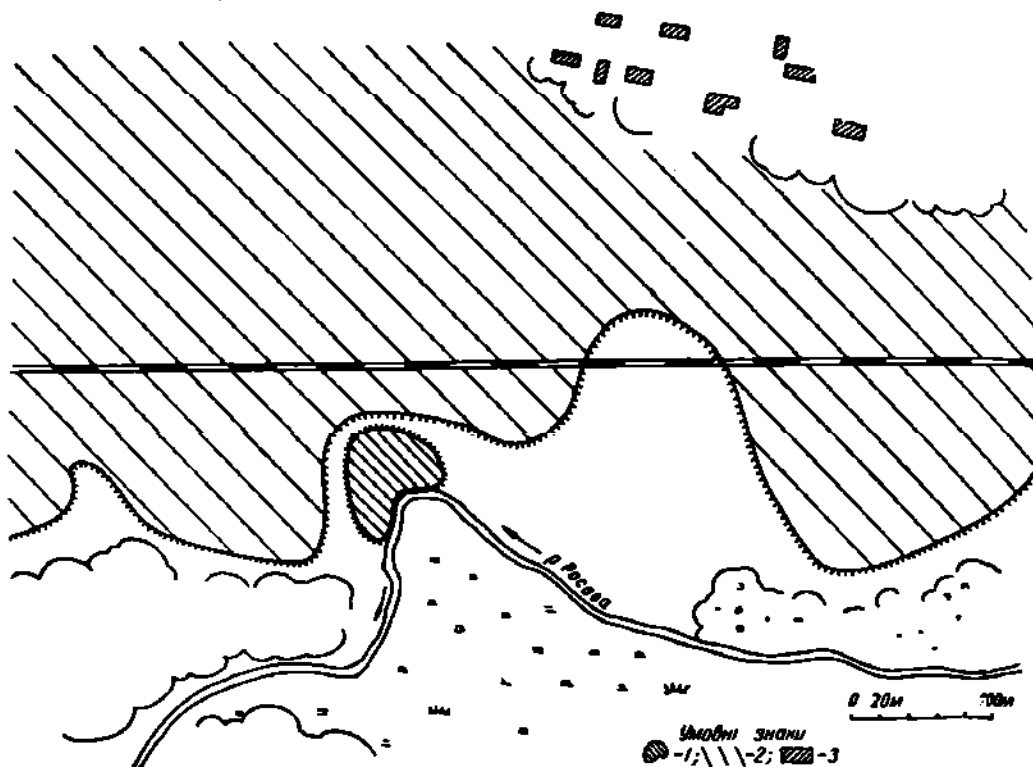

Рис. 93. План городища і центральної частини селища біля с. Козина:
1 — городище; 2 — поширення культурного шару на селищі; 3 — будівлі сучасного села
(Науковий архів Інституту археології АН УРСР).

навколишньою місцевістю, а також їх досить значні укріплення відбивають панування феодала над жителями неукріплених селищ, яких треба розглядати як феодально залежну категорію сільського населення.

Археологічними розкопками, проведеними на окремих селищах, виявлені житла і господарські приміщення сільського населення, а також знайдено господарський і побутовий інвентар; результати розкопок дозволяють скласти конкретне уявлення про господарство і побут сільського населення.

Кілька жител було розкопано на селищі, розташованому біля Райковецького городища на р. Гнилоп'яті¹. Це були напівземлянкові при-

¹ В. К. Гончаров, Посад і сільські поселення коло Райковецького городища, АП, т. I, стор. 31.

мішення розміром від 9 до 16 м², заглиблені у ґрунт до 1,15 м. У житлах виявлено рештки глинобитних печей, що знаходилися переважно в правому кутку напроти входу. У кутках були ями від стовпів, які підтримували стіни і покрівлю; стіни були зроблені з тонких колод або плетеної лози і обмазані глиною. У житлах знайдено битий керамічний посуд, залізне окуття заступа, залізну крицю, що була сировиною для виготовлення господарського інвентаря, дрібні побутові речі і кістки свійських та диких тварин. Очевидно, жителі, залишаючи селище, все найбільш цінне забрали з собою.

Подібні житла були розкопані на поселенні біля с. Кічкас¹; розміри цих жител від 16 до 25 м², вони заглиблені в ґрунт до 1 м, підлоги їх обмазані глиною і обпалені. У житлах знайдено кам'яні жорна, залізні ножі, шиферні прясла, скляне намисто, кістяні амулети, битий керамічний посуд, кістки свійських і диких тварин. Певно, й тут жителі, залишаючи селище, забрали з собою більшість господарського і побутового інвентаря.

Для вивчення господарства древньоруських селян найбільше матеріалу дали розкопки селищ, де були виявлені знаряддя праці в більш-менш повному складі, особливо комплекси знарядь, що належали окремим селянським домогосподарствам. Багато різноманітних сільсько-господарських знарядь знайдено під час розкопок на Княжій горі в гирлі р. Росі. На жаль, автор розкопок М. Біляшевський не зазначає точного місця знахідок цих предметів і не пов'язує їх з певними житлово-господарськими комплексами, що дуже заважає визначенню належності цих знарядь. Однак можна вважати, що значна кількість знайдених тут знарядь належала тому населенню, яке проживало поблизу городища за межами укріплень, де виявлено кілька півземлянкових селянських жител. Автор розкопок відзначав, що за межами городища знаходилось селище землеробів: «Що Княжа гора або, вірніше, селище біля неї було заселене землеробами, на це вказують знайдені у великій кількості серпи, кирки, які відрізняються від сучасних»².

Деякі сільськогосподарські знаряддя, які були знайдені на самому городищі, певно, також належали селянам, що жили в навколишніх поселеннях. Ці знаряддя могли принести їх власники на городище під час небезпеки, коли ховалися в укріпленому замку від ворога і намагалися зберегти те, що являло для них найбільшу цінність. В цьому відношенні привертає до себе увагу знайдений на городищі скарб, що складався з сільськогосподарських знарядь і кількох побутових речей: наральника, серпа, долота, стамески з роговою ручкою, залізних обручів від відра і кількох дрібних речей³. Певно, він належав якійсь особі, що проживала за межами городища і намагалася врятуватися са-

¹ П. С мол і ч е в, Археологічні розкопки на території Дніпрельстану в с. Кічкасі, Збірник Дніпропетровського історико-краєзнавчого музею, т. I, стор. 167.

² Н. Бе л я ш е в с к и й, Княжа гора, «Киевская старина», 1890, т. 31, стор. 501.

³ Н. Бе л я ш е в с к и й, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стор. 16.

ма та зберегти важливі господарські речі під час небезпеки. Таке припущення цілком ймовірне, бо феодальний замок, яким було городище на Княжій горі, був місцем захисту також і для того сільського населення, яке проживало в навколишніх поселеннях і працювало в господарстві власника замку або сплачувало йому данину; феодал — власник замку був економічно зацікавлений у захисті цього населення.

Важливими для розуміння господарства древньоруського селянина є результати розкопок на селищі біля Дівич-гори в с. Сахнівці¹. Тут розкопано 32 приміщення; всі вони являли собою напівземлянки розмірами від 15 до 20 м², заглиблені в ґрунт до 1,5 м. Стіни приміщень були зроблені з плетеної лози і обмазані глиною, про це свідчать залишки перепаленої глини з відбитками прутів. В деяких приміщеннях печей не було — вони мали господарське призначення. Автор розкопок В. Гезе описав окремо рештки кількох жител і перелічив речі, що були знайдені в цих житлах. Це дає підстави для певних висновків про те, якими знаряддями та іншими речами володіли окремі домогосподарства. Так, в одному житлі (№ 1) знаходилися наральник, коса, жорно, 2 рибальських гачки, грузило, мідне шило, 2 ключі, 2 мідних казани, 2 мідних браслети, бронзова пряжка, залізне кільце і деякі інші речі. В другому житлі (№ 4) виявлено 2 коси, сокира, стремено, 7 наконечників від стріл. В третьому житлі (№ 5) знайдено наральник, 2 чересла, косу, 2 кувадла, кліщі, молоток. В одному з жител (№ 28) виявлено наральник, 2 коси, 3 ключі та мідний складний хрест.

На селищі біля с. Лебідки знайдено, як уже зазначалося, 5 жител, що належали древньоруському землеробському населенню². Чотири з них являли собою напівземлянки і одне — наземне приміщення. Розміри напівземлянок становили 16—20 м², вони були заглиблені в ґрунт на 0,6—1,6 м. Одна напівземлянка відзначалася дуже невеликими розмірами — 6,6 м²; це, певно, була заглиблена частина наземного приміщення. Розміри й будову наземних приміщень встановити неможливо. У приміщеннях знайдено наральник, сошник, 3 серпи, 5 кіс, 3 сокири, рибальський гачок, острога, 5 глиняних рибальських грузил, 2 гарпуни, тесло, струг, різець, кілька глиняних пряслиць, кілька кістяних проколок, ножі, кресала, пробої, пряжки, кільця, керамічний посуд тощо. На цьому селищі виявлено також рештки ливарного горна і кузні. Знайдено кістки 2 особин рогатої худоби, 5 особин свині, 2 особини коня, 14 особин різних диких тварин — лося, бобра, кабана, косулі, ведмедя і видри.

Археологічні матеріали, здобуті розкопками древньоруських сільських поселень, змальовують древньоруського селянина як самостійного виробника. На підставі розмірів і планування жител, виявлених

¹ Науковий архів ЦМК в Ленінграді, спр. 65/1901, Про розкопки в Гезе в Сахнівці в 1901 р.

² Н. Т. Никольська, Древнерусское селище Лебедка, «Советская археология», 1957, № 3, стор. 176.

на поселеннях, можна прийти до висновку, що в цих житлах жили індивідуальні сім'ї, що склалися з певної кількості працездатних і непрацездатних членів; в таку сім'ю входили чоловік, жінка, діти і старі батьки. На підставі знахідок знарядь праці на сільських поселеннях, особливо в окремих житлах, можна твердити, що древньоруський селянин мав все необхідне для ведення різних галузей сільського господарства і насамперед землеробства — основної його галузі. «...Безпосередній виробник, — писав К. Маркс про селянина феодальної доби, — володіє тут своїми власними засобами виробництва, речовими умовами праці, необхідними для здійснення його праці і для виробництва засобів його існування; він самостійно веде своє землеробство, як і зв'язану з ним сільсько-домашню промисловість»¹.

Наведені археологічні дані про господарство древньоруського селянина співпадають з відомостями писемних джерел. Мається на увазі, насамперед, літописне оповідання про дискусію на Долобському з'їзді князів в 1103 р. з приводу походу руських військ проти половців і участі в ньому смердів. Похід мав відбутися весною, що відривало смердів від весняних польових робіт і позбавляло їх тяглової сили, бо вони повинні були виступити на своїх конях. Тому дружинники київського князя Святополка Ізяславича, які ревно відстоювали інтереси феодалів-землевласників, заперечували проти походу в цей час. «Негодно нынѣ веснѣ ити, — говорили вони, — хочем погубити смерды и ролью ихъ». Володимир Мономах наполягав на поході, аргументуючи це небезпекою половецьких нападів, якої зазнавали смерди та їх господарства. «Дивно ми, дружино, — відповідав Мономах, — оже лошадиий жалуете, ею же кто ореть; а сего чему не промыслите, оже то начнетъ орати смердъ, и приѣхавъ половчанинъ ударить и стрѣлюю, а лошады его поиметь, а в село его ѣхавъ иметь жену его и дѣти его, а все его имѣнье?»².

В промовах учасників з'їзду економічне і соціальне становище смерда виступає досить виразно. Смерд проживав у селі, його сім'я складалася з нього самого, жінки і дітей; він мав своє господарство — орну землю («ролью»), коня та інше «имение», під яким треба розуміти знаряддя праці, житло, господарські будівлі і різне майно. Під 1111 р. літопис, повторюючи оповідання про Долобський з'їзд князів, згадує також і гумно, що знаходилося у господарстві смерда³.

Можна легко собі уявити, що у відомих нам з археологічних розкопок селянських житлах проживали з своїми жінками і дітьми ті самі смерди, що обробляли поля своїм конем і своїм знаряддям, мали гумно та інше майно, про яких йшла мова на Долобському з'їзді князів в 1103 р.

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, стор. 796.

² Повесть временных лет, ч. I, стор. 183.

³ Там же, стор. 190.

Привертає увагу «підкупання» феодалів-дружинників про господарство смердів. Дружинники заперечували проти участі смердів з їх кінями в поході на половців тому, що це погубить смерда «и ролью ихъ». Це можна пояснити лише тим, що господарство смерда було джерелом прибутків феодала, а селянин міг відбувати феодальні повинності (сплачувати данину або відробляти панщину) лише при умові, коли його господарство мало всі необхідні засоби праці. Отже, на Долобському з'їзді князів мова йшла про феодально залежного смерда.

Деякі відомості про господарство смердів знаходимо в «Руській Правді». Як збірник законів феодальної держави, «Руська Правда» головну увагу приділяє охороні феодальної власності, проте вона торкається і селянської власності. Так, одна з статей «Руської Правди» (45 стаття розширеної редакції) присвячена охороні худоби смердів. Серед свійських тварин, що були власністю смерда, згадані кінь, кобила, жеребець, лоша, віл, корова, теля, свиня, поросля, вівця, баран, ягня. За крадіжку цих тварин стягувався штраф, який йшов смердам. «коже платять князю продажу», тобто підлягають юрисдикції князя¹. Отже, в цій статті мова йде про власність смердів, які не перебували в особистій залежності від феодала, а були вільними членами общини і мали обов'язки перед державою в особі князя.

Існування в Київській Русі двох категорій смердів — смердів, особисто вільних членів сільської общини, не залежних від приватних феодалів-землевласників, і смердів покріпачених, що потрапили в особисту залежність від феодалів, — є фактом цілком доведеним радянською історичною наукою². Ці категорії відрізнялися між собою як в економічному відношенні, так і за своїм соціальним становищем. Вільні смерди, які несли обов'язки лише перед державою в особі князя у формі натуральних або грошових данин, мали економічну самостійність і всю свою працю прикладали у своєму господарстві, яке визначалося лише кількістю цієї праці. Феодально залежні смерди, що були зобов'язані відбувати феодальні повинності на користь окремого феодала, не мали повної економічної самостійності, якщо навіть сплачували йому натуральну або грошову ренту. і зовсім втрачали її при відробітковій ренті: їх господарство залежало від потреб і волі феодала, а також від кількості тієї праці, яка залишалась у них після роботи у господарстві феодала.

Економічне становище селянського двору визначалося кількістю землі, яку він обробляв, і кількістю продуктів, яку він одержував з цієї землі. В писемних джерелах часів Київської Русі не знайдено свідчень про розміри селянського землекористування. Можна лише приблизно встановити виробничу потужність селянського двору і максимальну

¹ Правда Русская, т. I, стор. 420.

² Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 204—240.

площу землі, яку міг він обробити при забезпеченні всіма засобами виробництва та при умові використання у своєму господарстві всього робочого часу. Середня виробнича потужність селянського двору дорівнювала приблизно одному плугу.

В епоху Київської Русі об'єктами оподаткування даниною були плуг як одиниця земельної міри (рис. 94) і дим як господарська одиниця; в такому розумінні вони згадуються в «Повесті временных лет».

Рис. 94. Володимир накладає на в'ятичів дань від плуга в 981 р.
Мініатюра Кенігсберзького літопису.

Можна думати, що в господарському відношенні ці об'єкти були рівнозначні і визначали господарство індивідуальної сім'ї, що обробляло певну земельну площу. Як нам вже відомо, древньоруський селянин міг обробити за допомогою плуга протягом року площу землі близько 8 десятин у двох полях—озимому і ярому. Разом з паром площа землі у господарстві становила близько 14 дес. Цьому і дорівнювала площа одного плуга як одиниці земельної міри.

Але вказана площа являла собою, так би мовити, максимальну норму селянського землекористування, що відповідала найбільш повним виробничим можливостям господарства древньоруського смерда. Таку площу могло мати селянське господарство, яке, крім самої орної землі, було забезпечене всіма необхідними знаряддями праці, достатньою кількістю худоби та мало два-три працездатних члени сім'ї, що весь свій робочий час віддавали своєму господарству. Проте в дійсності господарство смерда не було достатньо забезпечене всіма зазначеними умовами.

Насамперед, норма селянського землекористування залежала від кількості наявної у селянина землі, яка, як відомо, була власністю феодалів. Більшість селянських господарств за користування землею спла-

чувала їм натуральну ренту. Але в зв'язку з зростанням феодалних господарств, що посилювалося з середини XI ст., феодали розширюють свою посівну площу за рахунок тих земель, які були в користуванні селян, а останніх зобов'язують відбувати відробіткову ренту. Це призвело до зменшення норм селянського землекористування.

Кількість землі, якою користувався древньоруський селянин—смерд, залежала також від кількості того робочого часу, яку він віддавав своєму господарству. Для того щоб обробляти площу землі у розмірі одного плуга, селянин повинен був сам розпоряджатися всім своїм робочим часом. Само собою зрозуміло, що площа тих селянських господарств, які відробляли панщину, мусила бути значно меншою. Розміри її визначалися кількістю того часу, який залишався у селянина для роботи у своєму господарстві: чим більшу кількість днів на тиждень селянин працював на панщині, тим меншу площу землі він міг обробляти в своєму господарстві.

Кількість землі в селянському господарстві залежала і від наявності у селянина знарядь виробництва і робочої худоби. Внаслідок посилення феодалної експлуатації, коли феодали намагалися відібрати у селян якомога більшу кількість продуктів або можливо більшу кількість робочого часу, багато селянських господарств позбавлялося необхідної кількості худоби і знарядь праці. Це підривало виробничі можливості таких господарств, і вони, природно, не могли обробляти таку площу землі, як господарства, забезпечені всіма необхідними знаряддями виробництва і худобою.

Нарешті, норма селянського землекористування залежала від кількості робочих рук в господарстві селянина. Площу землі в розмірі одного плуга могла обробляти лише така сім'я, яка мала щонайменше два-три працездатних члени. Але не в кожній древньоруській селянській сім'ї було стільки працездатних.

Отже, існувало багато причин, які приводили до зменшення кількості землі, що знаходилася в користуванні селянського господарства. В багатьох селянських господарствах землі було менше від плуга. Тому в Київській Русі існувала ще одна, дрібніша одиниця земельної площі—рало, яка подібно плугу також була об'єктом оподаткування даниною і визначала певний господарський комплекс. Реальне співвідношення рала і плуга нам не відоме, але є підстави вважати, що рало визначало площу землі, вдвоє меншу від плуга.

Другою по важливості галуззю селянського господарства було скотарство, що розвивалось на основі землеробства, яке постачало корми для худоби. У свою чергу скотарство забезпечувало землеробство тягловою силою, а землероба — м'ясними і молочними продуктами. Про цю галузь селянського господарства є багато відомостей в писемних джерелах і в археологічних пам'ятках (знахідки кісток свійських тварин на сільських поселеннях, а також кіс, що були знаряддями збирання сіна для худоби).

Розміри площі сіножатей, що знаходилися в користуванні селянських господарств в часи Київської Русі, нам не відомі з писемних джерел і їх не можна визначити на підставі продуктивності знарядь праці, бо час, витрачений для збирання сіна, невідомий. Можна говорити про ці розміри, звичайно, дуже приблизно, на підставі практики в селянських господарствах пізнішого часу. Існує певна залежність розмірів площі сіножатей від площі орних земель в господарстві. Можна вважати, що співвідношення орних земель і сіножатей в господарстві древньоруського смерда було в основному таким же, як і в господарстві російського селянина XVI ст. В селянському господарстві Московської держави XVI ст. сіножаті становили одну десятину частину площі орної землі¹. Якщо таке співвідношення було і в селянському господарстві часів Київської Русі, то на один плуг орної землі припадало в середньому 1,4 десятини сіножатей.

У древньоруському селянському господарстві важливе місце займали промисли — полювання, рибальство, бортництво, збирання. Вони були важливим додатковим джерелом харчування і одягу. В значній мірі продуктами промислів селяни сплачували данини державі і феодалам. Місце цих галузей господарства в економічному житті древньоруського селянина добре відоме на підставі свідчень літописів і «Руської Правди», а також знахідок промислових знарядь і кісток диких тварин і риб на селищах.

Поєднання таких галузей виробництва, як землеробство, скотарство і промисли, з домашнім ремеслом є характерною рисою селянського господарства феодальної доби, що свідчить про його натуральний характер. Галузі виробництва, що були пов'язані з переробкою продуктів землеробства, скотарства і промислів, існували в кожному селянському господарстві. До них належать мукомельна справа, виготовлення одягу і взуття, виробництво різних речей побуту і господарського реманенту з дерева тощо. Різноманітні знаряддя праці, пов'язані з цими галузями, завжди зустрічаються під час розкопок древньоруських сільських поселень.

Але на древньоруських сільських поселеннях часто виявляються рештки і таких галузей ремесла, які не були пов'язані з обробкою сільськогосподарських продуктів. До них належать добування і обробка заліза, гончарство, будівельна справа. Рештки майстерень по виплавленню і обробці заліза були виявлені біля сіл Лебідки і Сахнівки та на інших древньоруських сільських поселеннях. Подібні майстерні, треба думати, обслуговували всіх жителів того чи іншого села, а також сусідніх населених пунктів. Б. О. Рибаків встановив райони поширення продукції таких майстерень в радіусі 10—15 км і пов'язав їх з територією окремих сільських общин².

¹ Н. Рожков, Сельское хозяйство Московской Руси в XVI в., Ученые записки Московского университета, вып. 26, стор. 72.

² Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 484.

Однак натуральний характер селянського господарства древньої Русі не означає, що вся маса продукції, яка тут вироблялася, йшла лише на задоволення власних потреб селянської сім'ї. Рівень продуктивності праці в землеробстві дозволяв виробляти продукцію в більшій кількості. Виходячи з розміру площі і рівня врожайності та ураховуючи витрати на задоволення натуральних потреб, можна припустити, що близько третини всієї продукції селянського господарства становив додатковий продукт. Частина його привласнювалася феодалами. Решта залишалася у розпорядженні селянина: вона витрачалася на обмін для забезпечення господарства тими необхідними виробами, які в ньому не виготовлялися, і на розширення господарства.

Селянське господарство в епоху Київської Русі виробляло основну і переважну кількість сільськогосподарської продукції. В цьому полягало його значення як економічної основи суспільства. Але роль селянського господарства в економічному житті Київської Русі визначалась і тим, що саме в ньому були закладені можливості дальшого економічного розвитку суспільства, бо виробник тут був зацікавлений в збільшенні продуктивності своєї праці.

ІХ. ГОСПОДАРСТВО ФЕОДАЛЬНОЇ ВОТЧИНИ

Конкретні факти існування феодальної земельної власності дrevньоруські літописи засвідчують починаючи з X ст. Але виникло феодальне землеволодіння на Русі значно раніше. Б. Д. Греков на підставі аналізу найбільш древніх історичних джерел (найдавнішої редакції «Руської Правди» та договорів Русі з Візантією) прийшов до висновку, що вже в ІХ ст. на Русі існував досить численний феодальний клас, який поділявся за своїм майновим і соціальним становищем на різні прошарки, пов'язані між собою системою васальних відносин¹. Економічною основою цього класу була феодальна земельна власність. Погляди про встановлення на Русі в ІХ ст. феодального ладу, заснованого на великому феодальному землеволодінні, загально визнані в радянській історичній науці.

Васальні відносини всередині феодального класу, що базувалися на ієрархічній структурі феодальної земельної власності, добре відображені в договорах Русі з Візантією. У договорі Олега 911 р. перелічено руських послів, «иже послани от Олга, великого князя рускаго, и от всѣх, иже суть под рукою его, свѣтлых и великих князь, и его великих боярь»². Таким чином, на чолі класу феодалів стояв великий князь руський, у васальній залежності від нього, «под рукою его», перебували інші світлі і великі князі та великі бояри, у васальній залежності від яких у свою чергу перебували дрібніші феодали, згадувані в джерелах під різними назвами: «бояри», «лучшие мужи», «старци», «огнищани». Великий князь був юридично верховним власником усієї землі дrevньоруської держави, залежні від нього князі володіли великими князівствами і землями, більш дрібні феодали — меншими за площею землями. Про існування таких володінь на початку X ст. свідчить договір Олега з греками, датований в літопису 907 р.; згідно з цим договором греки зобов'язалися платити данину руським містам — Чернігову, Переяслав-

¹ Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 122.

² Повесть временных лет, ч. I, стор. 25—26.

лю, Полоцьку, Ростову та ін., «по тѣм бо городомъ седеяху велиции князи, под Олгом суще»¹.

У X ст. феодальні володіння займали, певно, значну територію дреньоруської держави. Селяни-общинники, що потрапляли у феодальну залежність, сплачували землевласникам данину, яка являла собою на-

Рис. 95. Закладка Володимиром Білгорода в 991 р. Мініатюра Кенігсберзького літопису.

туральну форму ренти. Разом з тим вже в найраніший період розвитку феодалізму землевласники організовували в своїх володіннях власні панські господарства, засновані на праці залежного населення. Саме господарськими осередками феодальних маєтків були ті гради і села, про які згадує літопис як про приватну власність князів і бояр. До таких господарських осередків, згаданих в літопису, належать Вишгород і с. Ольжичі, що були приватною власністю княгині Ольги, Білгород, Предславино, Берестово та інші гради і села, що належали князю Володимиру (рис. 95). Домініальні володіння не обмежувалися, звичайно, тими градами і селами, назви яких згадуються в літопису. Про значне число градів, не вказуючи їх назви, що знаходилися у володінні Володимира, повідомляє літопис з приводу пожалувань на Десятинну церкву, якій Володимир давав десятину «от имѣнья моего и от градъ моихъ»². Те, що згадані тут гради становили господарські осередки його володінь, видно з церковного уставу, даного Володимиром, де мова йде про цей же факт, але гради названі вже домами. Володимир.

¹ Повесть временных лет, ч. I, стор. 24.

² Там же, стор. 85.

говориться в уставі, дав церкві десятину «из домов на всякое лето десятое всякого стада и всякого живота»¹. Отже, в городах (домах) були стада і житниці, які належали князю. Зрозуміло, що вони являли собою не що інше, як господарські двори.

Власні господарства в X ст. мали не лише князі, а й дрібніші феодалі. В літописному оповіданні про похід Ольги на Іскоростень для придушення повстання говориться про її звернення до обложених там древлянських «мужів»: «А вси гради ваши предашася мнѣ, и ялися по дань и дѣлають нивы своя и землѣ своя; а вы хочете изъмерети гладомъ»². Цілком зрозуміло, що гради, які «дѣлають нивы своя и землѣ своя», — це не міста в розумінні ремісничо-торгових центрів і не тимчасові воєнні укриття, а укріплені господарські центри феодалних володінь, які належали древлянським «лучшим мужам», що походили, певно, з племінної верхівки.

Для XI—XIII ст. в джерелах є більше свідчень про феодалні господарства, що відбиває, певно, їх зростання в дійсності. Такі господарства згадуються у «Сказанні про князей Бориса и Глеба», яке висвітлює події початку XI ст. Тут говориться про землі Святополка Володимировича та його двори, що знаходилися на цих землях³. В розширеній редакції «Руської Правди», складеній синами Ярослава Мудрого, змальовується велике феодалне господарство з значним штатом адміністрації, в якому працює велика кількість феодално залежного населення. Тут є згадка і про конкретне господарство Ізяслава Ярославича під Дорогобужем, де дорогобужці вбили князівського конюха⁴. У літописах часто згадуються села як князівська власність, яку князі успадковують, відписують церквам і монастирям тощо.

Характерним явищем у соціальному житті Київської Русі XI—XIII ст. є швидке зростання боярського і церковного землеволодіння. Наведемо кілька літописних свідчень про це. В 1096 р. Мстислав Володимирович, вважаючи війну з Олегом Святославичем закінченою, «пусти дружину по селом»⁵. Отже, дружинники Мстислава були власниками сіл. В 1150 р. Ізяслав Мстиславич під час боротьби з Юрієм Долгоруким за Київ, звертаючись до своєї дружини, говорив: «Вы есте по мнѣ из Рускые земле вышли, своихъ сель и своихъ жизний лишився»⁶. Пізніше Ізяслав, підступаючи до Києва, по дорозі «усрѣтоша и дружина многое множество, иже сѣдяхуть по Тетереви»⁷. Те, що дружинники володіли селами, було звичайною справою; позбавлення їх сіл розгля-

¹ Памятники русского права, вып. I, стор. 237.

² Повесть временных лет, ч. I, стор. 42.

³ С. Бугославський, Україно-руські пам'ятки XI—XVIII ст. про князів Бориса і Гліба, Збірник Історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. № 77, К., 1928, стор. 10.

⁴ Правда Русская, т. I, стор. 399.

⁵ Повесть временных лет, ч. I, стор. 169.

⁶ Летопись по Ипатскому списку, стор. 284.

⁷ Там же, стор. 286.

далося ними як велика втрата, як позбавлення засобів до життя, і недарма «село» і «жизнь» для них були синонімами. Під час повстання в Києві в 1146 р. кияни пограбували «домы дружины Игоревы и Всеволожъ, и села, и скоты»¹. Те ж саме сталося під час повстання 1174 р. в Суздалі, коли було вбито Андрія Боголюбського «и много зла створися в волости его, посадникъ его и тиоуновъ его дома пограбиша, а самѣхъ избиша, дѣтцыкы и мечники избиша, а дома ихъ пограбиша»². Під час міжусобної боротьби в 1177 р. між суздальським князем Всеволодом Юр'євичем і рязанським князем Глібом Ростиславичем останній біля Владимира «села пожже боярская»³. В 1209 р. повстали новгородці пограбували і спалили двори посадника Дмитра і його братів⁴.

Літописи згадують про боярські села і двори на всіх древньоруських землях. Показовим для розвитку боярського землеволодіння на Русі є Галицько-Волинське князівство, де бояри становили значну силу і відігравали велику політичну роль, що зумовлювалося їх економічною могутністю. Літописи називають галицьких бояр мужами, а польські й угорські хроністи — сатрапами і баронами. І дійсно, це були могутні феодала, подібні до західноєвропейських баронів. Галицькі бояри мали значні земельні володіння, в яких знаходилися згадувані в літопису гради, що були господарськими осередками⁵.

З XI ст. зростає церковне землеволодіння. Найбільш значним церковним землевласником в Київській Русі був Києво-Печерський монастир, заснований в середині XI ст. Вже на початку свого існування монастир мав власні села, в яких знаходилися монастирські господарства. В Патерику Києво-Печерського монастиря розповідається, як ігумен Феодосій перед смертю (помер в 1078 р.) зібрав братію «еже и въ селѣхъ или на иную кую потребу отошли» і повчав їх «пребывати комуждо в порученной ему службѣ съ всякимъ прилежаніємъ»⁶. Згадувані тут села, куди приходили на службу монахи, без сумніву, належали монастирю; в них велось власне монастирське господарство.

Джерелом зростання церковного землеволодіння, як видно з Патерика і літописів, були князівські і боярські пожалування. Є відомості про пожалування Києво-Печерському монастирю князем Ізяславом Ярославичем земельної ділянки на горі над печерами, де пізніше і розрісся монастир⁷. Практика пожалувань монастирю сіл поряд з іншим майном була дуже поширеною, бо Патерик згадує про це узагальнено — «друзи же села вдающе монастыреви и братии»⁸. Ці пожалування часто були дуже значними. Так, князь Ярополк Ізяславич в 1158 р. пода-

¹ Летопись по Ипатскому списку, стор. 233.

² Лаврентьевская летопись, ПСРЛ, т. I, стор. 370.

³ Там же, стор. 383.

⁴ Новгородская первая летопись, стор. 248.

⁵ Летопись по Ипатскому списку, стор. 487, 508, 510, 513.

⁶ Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 52—53.

⁷ Повесть временных лет, ч. I, стор. 106.

⁸ Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 31.

рував монастирю «всю жизнь свою, Небльскую волость и Дерьвскую и Лучьскую, и около Киева»; князь Гліб Всеславич — «вда въ животѣ своемъ, съ княгинею, 600 гривенъ серебра, а 50 гривенъ золота»; княгиня — дружина Гліба і дочка Ярополка — ще окремо від себе надала монастирю «5 сель и съ челядью»¹.

Значними були земельні володіння й інших церков і монастирів. Відомо, наприклад, що київській Десятинній церкві належав град Полоний². Андрій Боголюбський пожалував церкві Богородиці у Володимирі «много имѣнія и свободы купленыя и з даньми и села лѣпшая»³. Про багатство володінь владимиристо-суздальських церков писав єпископ Симон, який риторично вигукував: «Кто не вѣсть... koliko имѣта градовъ и сель, и десятину събирають по всей земле той!»⁴.

Господарським центром феодального володіння — вотчини був двір феодала. Характерною рисою феодальних дворів в епоху Київської Русі є поєднання ними функцій господарських з адміністративними і військовими. Вони являли собою добре укріплені центри, що називалися градами, подібні до західноєвропейських замків. Феодальні замки-гради були тим засобом, за допомогою якого феодалі здійснювали позаекономічний примус над пригнобленим населенням, поряд з таким засобом, як зброя, що знаходилася в руках феодального класу. В замках-градах зосереджувалася адміністрація феодальної вотчини, дружина феодала та його слуги, тобто весь апарат влади і управління. Вони були також засобом захисту феодалів та їх майна від нападів як зовнішніх ворогів, так і інших феодалів під час міжусобних феодальних війн, які в епоху Київської Русі, як і в Західній Європі в часи середньовіччя, були дуже частими.

Міжусобні феодальні війни породжувалися самим характером феодальних виробничих відносин і при відсутності стримуючої сили в особі централізованої держави виникали дуже часто, поширюючись на великі території і втягуючи в себе значну кількість феодалів. «В усіх країнах Європи,— писав К. Маркс,— феодальне виробництво характеризується поділом землі між якомога більшою кількістю леннозалежних селян. Могутність феодальних панів, як і всяких взагалі суверенів, визначалась не розмірами їх ренти, а числом їх підданих, а це останнє залежить від числа селян, які ведуть самостійне господарство»⁵. Отже, в умовах повільного розвитку продуктивності праці, що характерно для феодального суспільства, повільно йшло також зростання додаткового продукту. Це об'єктивно обмежувало і збільшення розміру ренти. Тому феодалі намагалися збільшити загальне число своїх підданих, зобов'язаних сплачувати ренту, тобто кількість селян, що ведуть своє господар-

¹ Летопись по Ипатскому списку, стор. 338.

² Там же, стор. 380.

³ Лаврентьевская летопись, ПСРЛ, т. I, стор. 348.

⁴ Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 76.

⁵ К. Маркс, Капитал, т. I, стор. 716—717.

ство. А для цього їм потрібно було розширяти територію володінь, населену селянами.

На початкових етапах розвитку феодалізму розширення території своїх володінь і збільшення числа підданих феодали здійснювали шляхом експропріації общинних земель і закабалення общинників. Пізніше, коли общинні землі в основному були вже захоплені феодалами і селяни, що жили на цих землях, потрапили в залежність до них, розширення феодальних володінь відбувалося шляхом захоплення земель іншого феодала. Так виникала боротьба між окремими феодалами і феодальними угрупованнями за володіння, що характерно для Київської Русі і для інших країн часів середньовіччя. За таких умов феодали змушені були укріплювати свої двори, зводити замки-гради.

Залишками феодальних замків-градів є більшість древньоруських городищ, що характеризуються відповідними топографічними умовами, особливим плануванням будов і невеликими розмірами.

Нам відомі городища-замки, побудовані в IX—X ст. До них належать: Вишгородське городище на Дніпрі біля Києва, що є залишком древнього Вишгорода, згадуваного в літопису як Ольжин-град; Коростенське городище на р. Ужі, притоці Тетерева, яке є залишком древнього Іскоростеня; Овруцьке городище на р. Порині, притоці Ужа, що є залишком древнього Вручія, який згадується в літопису під 977 р. в зв'язку з оповіданням про боротьбу князів Ярополка і Олега Святославичів; городище на Княжій горі на Дніпрі біля гирла Росі, яке вважають залишком древньої Родні, що згадується в літопису під 980 р. в зв'язку з тим самим оповіданням. На прикладі Вручія і Родні видна одна з функцій феодального замку, а саме захист феодала від військ супротивника під час міжусобної боротьби. Крім згаданих городищ, археологічними дослідженнями виявлені й інші городища IX—X ст., що є залишками феодальних замків, про які літописи не згадують.

Ще більша кількість городищ-замків відома нам для наступного періоду — X—XIII ст.; в цей час їх існувало вже сотні, причому вони відомі на всій території древньої Русі.

Деякі городища підлягали археологічним розкопкам. Під час розкопок було виявлено характерну для феодальних дворів-замків систему планування і знайдено речі, що висвітлюють виробниче життя і побут людей, які їх населяли. Результати розкопок дозволяють також в певній мірі скласти уявлення про соціальний склад населення феодальних замків.

Городища-замки характеризуються особливими рисами, пов'язаними з функціями, які вони виконували. Розташування таких городищ відбиває їх соціальну функцію як чинника феодальної влади. Розташовані на високих місцях, що домінують над навколишньою територією, добре укріплені і неприступні, вони засвідчують панування їх власників-феодалів над жителями сільських поселень (рис. 96); замки, як правило, будувалися в місцевостях, найбільш заселених сільським людом. Площа городищ-замків відзначалася невеликими розмірами; в переваж-

ній більшості вона становила всього кілька тисяч квадратних метрів і дуже рідко перевищувала півгектара. Така площа достатня лише для розміщення на ній одного феодального двору з жилими будівлями для власника і його слуг та господарськими будівлями. Внутрішнє планування городищ-замків було підпорядковано вимогам феодального двору — господарського і адміністративного осередку вотчини, де зосере-

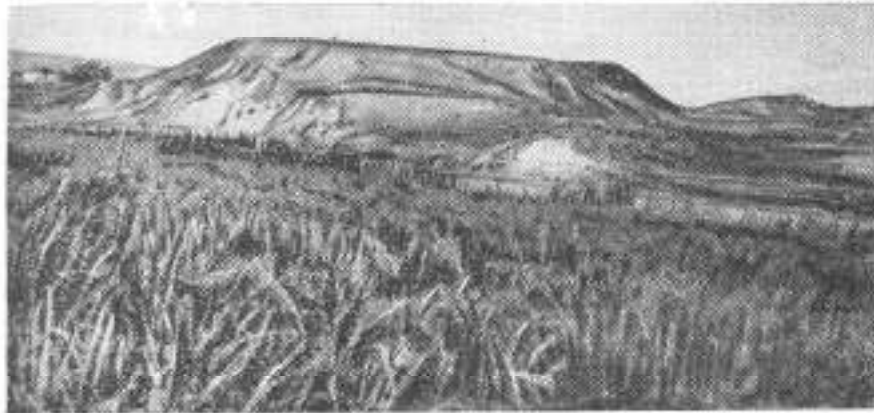

Рис. 96. Вид городища біля хут. Половецького.

джувалися дворові служби, проживала челядь, що працювала в різних галузях господарства і обслуговувала побут феодала, а також вищі цивільні і військові слуги, що становили феодальну адміністрацію та дружину. Всі будівлі феодального замку являли собою одне ціле, єдиний комплекс житлових і господарських споруд. Характерною рисою планування приміщень на таких городищах є розташування їх по колу, паралельно лінії оборонних споруд, і зв'язок їх з фортифікаційною системою. Як видно з документів, що збереглися до нашого часу¹, подібні риси були характерні також і для феодальних господарських дворів-замків у країнах середньовічної Західної Європи. Різниця полягала лише в матеріалі, з якого будувалися замки: у Західній Європі—переважно з каменю, в Київській Русі — з дерева і землі.

Прикладом городища-замка раннього періоду історії Київської Русі є городище біля хут. Половецького на Росі (Богуславського району, Київської області)². Це городище розташовано на лівому березі річки на гранітній височині, що піднімається у вигляді великого кургана і панує над навколишньою місцевістю. Городище укріплено двома рядами валів і ровів, має круглу форму, площа його становить близько 0,5 га. Біля городища знаходиться відкрите селище, що простягається понад річку протягом близько кілометра (рис. 97).

¹ Агрικольтура в пам'ятниках западного середньовіччя, стор. 107.

² В. И. Довженко, Раскопки древнерусских памятников на Роси в 1956 г., КСИИ, № 5, стор. 146—154.

Розкопки цього городища виявили систему забудови, характерну для древньоруських замків, і деякі речі, що висвітлюють певні сторони життя його жителів. Навкруги вздовж краю городища проходить система оборонних споруд, яка являла собою міцну дерев'яну стіну, поставлену понад ровом і знизу присипану землею. До цієї стіни прилягали житлові і господарські приміщення, що були розташовані в ряд, паралельно стіні. На деякій віддалі від цього ряду приміщень в напрямку до центра городища стояло велике, певно, двоповерхове приміщення

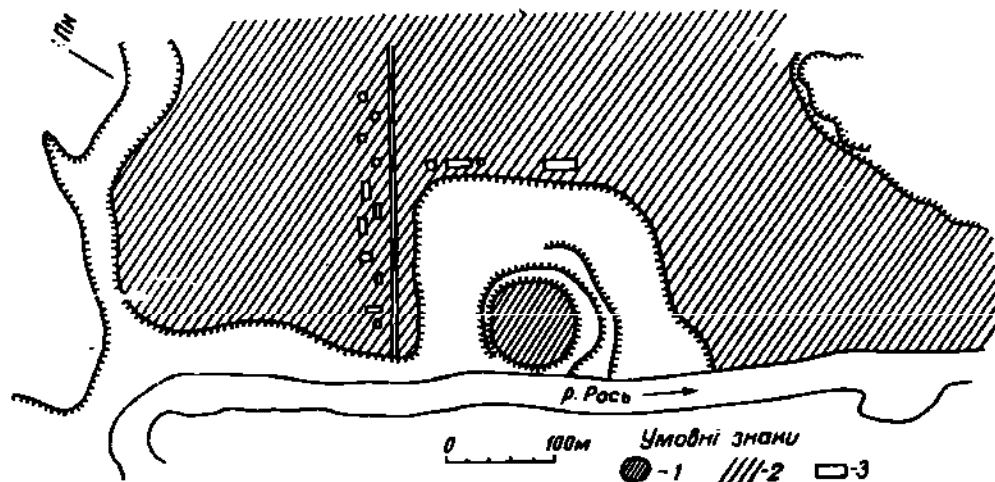

Рис. 97. План городища і селища біля хут. Половецького:
1 — городище; 2 — поширення культурного шару на селищі; 3 — будівлі сучасного села (Науковий архів Інституту археології АН УРСР).

з підпіллям, в якому була викопана зернова яма значних розмірів. Приміщення будувалися з дерева і каменю. Речі, знайдені на городищі, дозволяють віднести його виникнення до IX ст.

До IX—XI ст. належить Єкімауцьке городище на Подністрів'ї (Резинського району, Молдавської РСР), розкопане Г. Б. Федоровим на всій його площі¹. Розкопки виявили систему оборонних споруд і житлові та господарські комплекси, що дозволяє відтворити певну картину життя в цьому населеному пункті. Площа городища має овальну форму і становить близько 0,5 га. З усіх боків воно оточене валом і ровом. В основі валу знаходилися городні, що являли собою зруби розміром 4×4 м, збудовані з масивних дерев'яних колод і заповнені глиною і камінням. Городні підносились, певно, і над земляним насипом вала, утворюючи потужну дерево-земляну стіну. На площі городища було виявлено 12 заглиблених в землю приміщень площею від 16 до 50 м², розташованих навкруги вздовж оборонної стіни. Найбільше при-

¹ Г. Б. Федоров, Работы Славяно-Днестровской экспедиции, КСИИМК, вып. 44, 1952; його ж, Городище Екімауцы, КСИИМК, вып. 50; його ж, Славяне Поднестровья, сб. «По следам древних культур. Древняя Русь».

міщення площею 130 м² знаходилося в центрі городища; автор розкопок вбачає в ньому культову споруду (рис. 98).

Речі, які знайдені на городищі, дозволяють вважати, що тут проживало населення, яке працювало в різних галузях феодального господарства. Частина жителів городища займалась землеробством, про що свідчать знахідки землеробських знарядь; інші — ремеслом, зокрема,

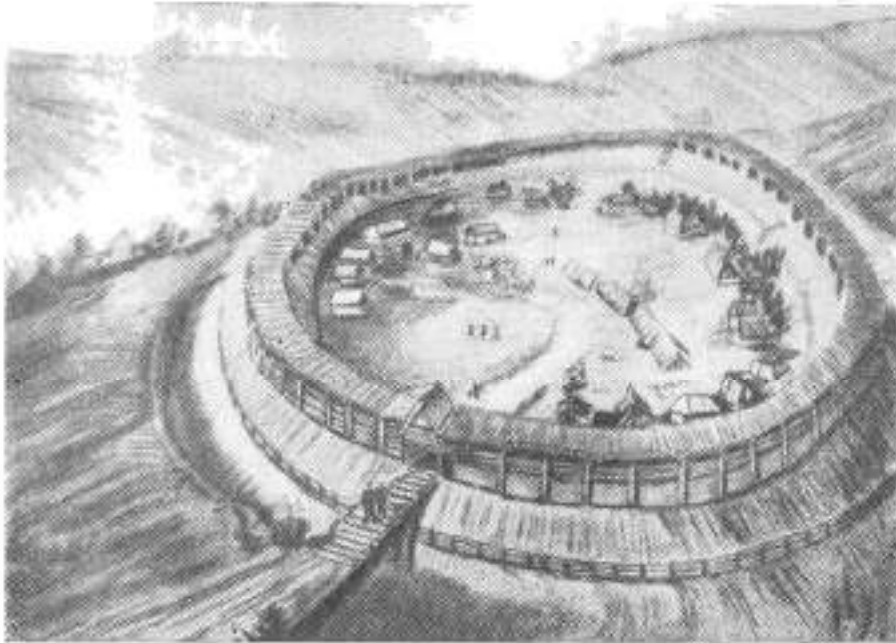

Рис. 98. Реконструкція загального вигляду Скімауцького городища (Г. Б. Федоров, Славяне Подністров'я, сб. «По следам древних культур. Древняя Русь», М., 1953, стор. 129).

обробкою заліза, на що вказують ковальські знаряддя, знайдені в одному з приміщень. Жителі городища мали зброю; під час розкопок було знайдено списи, сулиці, бойові сокири, бойові гирі, частини мечів і шабель, залізні наконечники стріл. Зброєю володіла, певно, окрема частина жителів городища, що належала до привілейованої військової верстви. Дуже можливо, що вони одночасно становили і вотчинну адміністрацію, яка здійснювала керівництво господарським життям феодального двору. Невідомо, чи проживав на Скімауцькому городищі сам господар — власник замку; розкопки не виявили приміщення або речей, які вказували б, що вони належать такій особі.

Конкретну картину життя феодального двору дали розкопки деяких городищ, які загинули раптово під час татарської навали і в культурних шарах яких збереглися виразні сліди того реального життя, яке існувало тут до загибелі городища. До таких городищ належать

городища на Княжій горі, на Дівич-горі, Райковецьке, Колодяжинське та ін.

Городище на Княжій горі знаходиться біля с. Пекарі на правому березі Дніпра нижче Канева; воно займає вузьку довгасту височину, яка обмежена стрімкими схилами до дніпровської заплави і двома глибокими ярами; з того боку, де городище прилягає до відкритого плато, воно оточене валом і ровом (рис. 99). Площа городища має близько

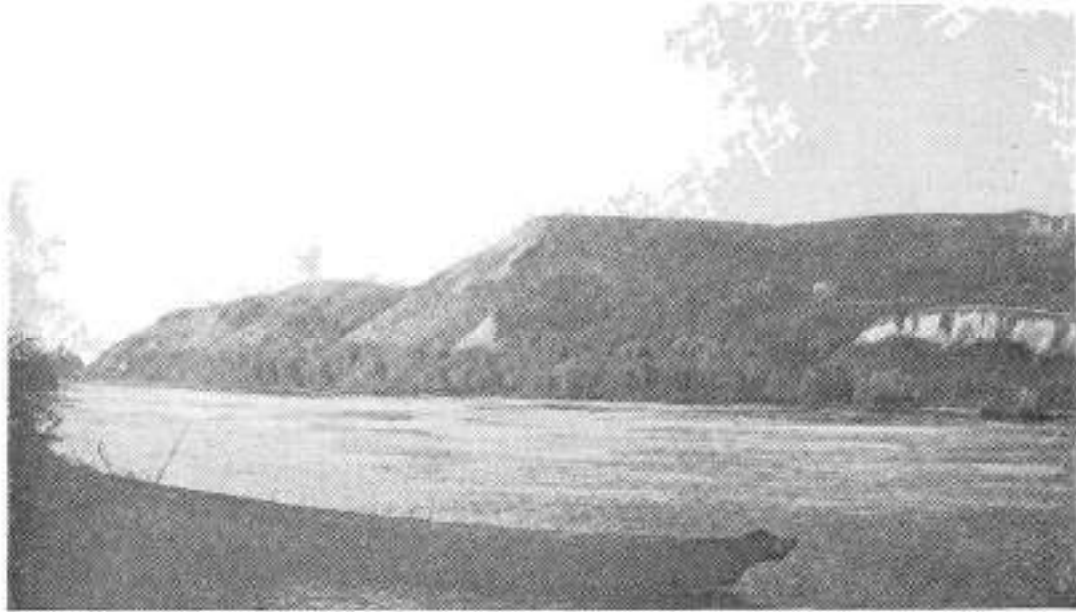

Рис. 99. Вид на Княжу гору (матеріали Канівської археологічної експедиції Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка).

3500 м² (рис. 100). Городище на Княжій горі ототожнюється з Роднею, яка згадується в літопису під 980 р., де шукав захисту Ярополк Святославич під час боротьби з братом Володимиром за київське князіння. Життя на городищі тривало протягом всього періоду Київської Русі аж до татарської навали, коли воно було розгромлене і спалене. Розкопки відкрили трагічну картину його загибелі. Тут виявлено кістки загиблих людей, рештки жител і господарських приміщень, велику кількість різних речей. Ці знахідки являють собою велику наукову цінність¹.

Приміщення на городищі розташовувалися двома рядами вздовж країв його. Слідами приміщень є заглиблені в ґрунт площадки, на яких зустрічалися рештки печей. Всього площадок з рештками печей було

¹ Н. Беляшевский, Княжа гора, «Киевская старина», 1891, т. 31; його ж, Раскопки на Княжей горе в 1891 г.; його ж, Раскопки на Княжей горе в 1892 г., К., 1893.

виявлено (в 1891 р.) 22¹. Зазначені площадки і печі являли собою рештки житлово-господарських комплексів, що належали окремим сім'ям. Важко говорити, якими були ці приміщення, але знайдені у житлах і на решті території городища речі дозволяють уявити рід занять населення, яке в них проживало.

Це населення займалось землеробством, про що свідчать знахідки наральників і лемешів (4), чересел (6), заступів (3), кирок (3), мотик (близько 20), серпів (18), кіс (5), а також промислами, на що вказують знайдені рибальські гачки різної величини (120) та кістяні наконечники стріл (6). Крім того, жителі городища займались також і ремеслом, зокрема обробкою металів та дерева. Про це свідчать знайдені ремісничі знаряддя: ковадло, великий молот, малі молотки (3), напильники (4), сокири (18), долота (3), стамеска (1), струги (2), свердла (3), рубанок.

Отже, на городищі проживало населення, яке займалося землеробством, ремеслом і промислами. Певно, це були люди, які працювали в феодальному господарстві.

Але на городищі проживали й інші соціальні категорії населення, які належали до привілейованих верств суспільства. З цими верствами суспільства, очевидно, можна пов'язати знахідки зброї: уламки мечів (4), шаблю, наконечники списів (9), булави (2), наконечники стріл (170). Про перебування на цьому городищі людей, які належали до військово-дружинної верстви, свідчать виявлені тут кістяки тих, що неодноразово були в боях і загинули від зброї ворога, певно, під час облоги городища. Так, на черепі одного кістяка помітні сліди удара мечем або шаблею. У багатьох кістяків окремі кістки були в свій час перебиті, а потім зрослися знову. «У одного індивіда, — зазначає автор розкопок, — що мав, певно, войовничий характер, нижня щелепа була перебита майже посередині, потім вона зрослася, хоч все ж таки власник її

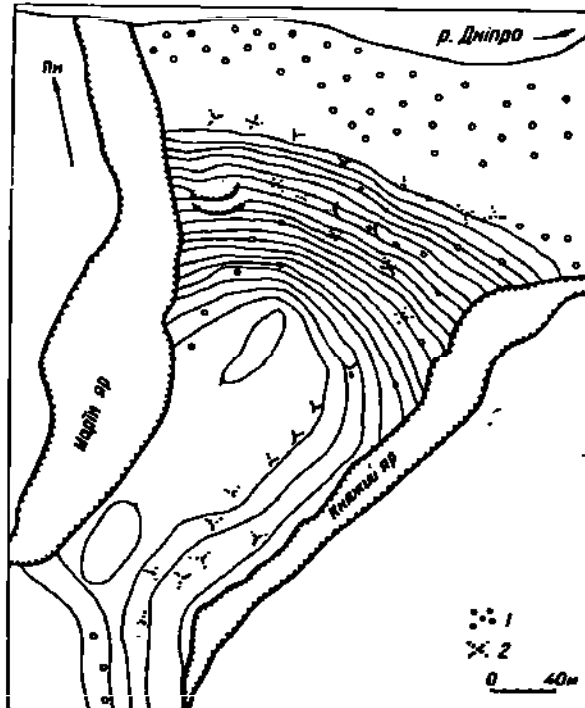

Рис. 100. План городища на Княжій горі: 1 — сади; 2 — городи (матеріали Канівської археологічної експедиції Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка).

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стор. 3—4.

позбувся назавжди кількох зубів»¹. Отже, ці кістки належали людям, які були поранені і після выздоровлення знову бралися за зброю. Певно, це були професійні воїни-дружинники.

Природно припустити, що воїни-дружинники, які загинули на Княжій горі і залишили після себе зброю, знаходилися тут не лише в час нападу ворога на городище, а жили постійно. Місцевість, де розташована Княжа гора, була прикордонною територією, яка зазнавала, як відомо, постійних нападів кочівників. І тому в кожному більш-менш значному населеному пункті цієї території було необхідно тримати військову силу завжди напоготові.

Привертають до себе увагу знахідки на Княжій горі великої кількості коштовних золотих і срібних прикрас. Загалом тут було знайдено 12 скарбів, які являли собою велику матеріальну і художню цінність². Деякі скарби склалися з десятків коштовних речей високохудожнього ювелірного виробу³. Багато знайдено на Княжій горі і поодиноких ювелірних прикрас. Само собою зрозуміло, що скарби і окремі коштовні вироби, виявлені тут, могли належати лише представникам заможної верхівки населення. Важливо відзначити, що скарби і окремі коштовні речі знаходили на городищі в різних місцях. Це дає підставу твердити, що тут проживала не одна, а кілька заможних сімей.

Серед них була одна найзаможніша. Їй належав найкоштовніший скарб, знайдений в 1890 р.; він складався з понад 60 окремих золотих і срібних прикрас⁴. З приводу знахідок коштовних прикрас автор розкопок писав: «Розкіш і багатство знайдених прикрас дають підставу вважати між жителями також людей знатних і багатих, можливо, навіть із князівського роду; назва гори почасти натякає на це»⁵. Цікава в цьому відношенні знахідка в 1890 р. діадеми, яка була дуже коштовною і рідкою прикрасою, що належала, певно, представникові князівського роду⁶.

Все це дозволяє припускати, що на Княжій горі жив один з древньоруських князів, який і був власником замку, що стояв тут. Назва гори зберігає, певно, дуже давню традицію і відбиває історичну дійсність, коли ця гора справді була княжою, тобто коли на ній знаходився княжий град-замок.

Отже, можна вважати, що на Княжій горі був розташований князівський укріплений двір — град-замок, де проживав сам князь із своєю сім'єю, а також найближче його оточення, що складалося з представників військово-дружинної верстви і господарської адміністрації, причому вони могли сполучати функції військові і адміністративно-госпо-

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., стор. 17.

² Г. Ф. Корзухина, Русские клады, М.—Л., 1954, стор. 126—130.

³ Древности Приднепровья, вып. V, К., 1902, табл. XXIV—XXVIII.

⁴ Г. Ф. Корзухина, Русские клады, стор. 128.

⁵ Н. Беляшевский, Княжа гора, «Киевская старина», 1890, т. 31, стор. 501.

⁶ Сборник снимков с предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках, вып. I, К., 1890, стор. 12.

дарські. На князівському дворі жила також господарська і дворова челядь, яка працювала в різних галузях господарства, обслуговувала побут князя та його оточення і, коли це було потрібно, виконувала обов'язки простих воїнів.

Такий вигляд на підставі археологічних матеріалів має князівський двір на городищі Княжа Гора.

Князівський двір, що стояв на Княжій горі, був оточений сільськими неукріпленими поселеннями. Одне з таких поселень виявлено побли-

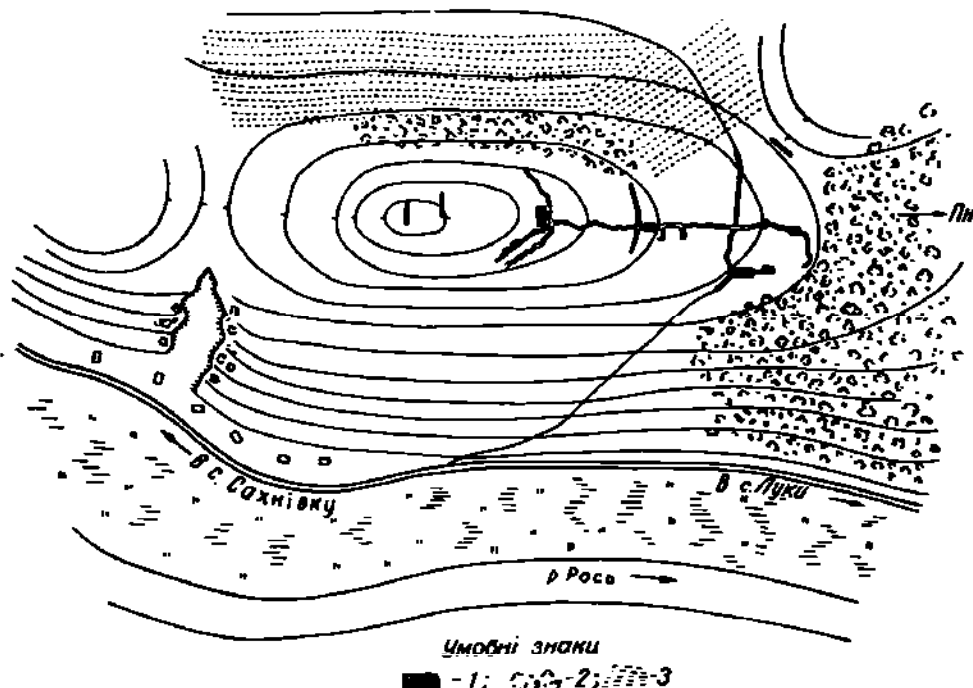

Рис. 101. План городища на Дівич-горі:
1 — місця розкопок; 2 — ліс; 3 — болото (Науковий архів Інституту археології АН УРСР).

зу городища; воно розташовувалося на плато за валом та на схилах Княжої гори і сусідніх висот. Тут було виявлено кілька напівземлянкових жител, що належали сільському населенню. Можна думати, що сільське населення, яке оточувало князівський замок, перебувало в феодалній залежності від власника замку.

Аналогічним за своїм значенням Княжій Горі є городище на Дівич-горі в с. Сахнівці на Росі. Городище розташоване на лівому березі річки на одній з висот, що тягнуться тут понад річкою. Площа його має близько 2500 м² (рис. 101).

Городище за своїм природним положенням майже неприступне. Дівич-гора, на вершині якої воно знаходиться, здіймається над рівнем річки на висоту близько 100 м і має дуже стрімкі схили, по яких важ-

ко підніматися. В стародавні часи для підйому на городище служила тераса, яка гвинтоподібно піднімалась до вершини гори. Сліди цієї тераси простежуються в багатьох місцях. На вершині гори по краю городища проходила дерево-земляна стіна, яка складалася з ряду дерев'яних зрубів, заповнених всередині глиною і піском. Рештки цієї стіни були виявлені археологічними розкопками¹.

Городище на Дівич-горі довгий час було об'єктом розкопок скарбошукачів, внаслідок чого культурний шар на ньому пошкоджений. Розкопки археолога-аматора В. Гезе не набагато відрізнялися за своєю методикою від розкопок скарбошукачів. В 1901 р. В. Гезе весь культурний шар з городища скинув вниз, вибираючи з землі лише окремі речі без фіксації умов їх знаходження. Але і самі речі, які були знайдені на городищі, мають значну наукову цінність. Вони дозволяють скласти уявлення про соціальне становище і діяльність людей, які тут жили.

На городищі були знайдені знаряддя землеробства, скотарства і промислів (наральники, чересла, мотики, серпи, жорна, ножиці, рибальські гачки, остроги, блешні, грузила), а також метало- і деревообробного ремесла (бронзовий штамп, сокири, тесла, бурав, ложка). На городищі були виявлені також численні предмети домашнього вжитку (ножі, замки, ключі, голка, вушка від відер і мідних посудин, уламки свічників, дверні клямки, петлі і скоби тощо).

Слід відмітити серед знахідок на городищі велику кількість зброї (шаблі, уламки мечів і шабель, наконечники списів, наконечники стріл, булави, бойові сокири, шпори, вудила, рештки кольчуги). Привертають до себе увагу знахідки прикрас, зокрема дорогоцінних, у вигляді трьох скарбів та окремих речей. Один скарб складався з понад 50 золотих і срібних ювелірних виробів, другий — з 6, третій — з 17 срібних ювелірних виробів; знайдено окремо 12 бронзових і срібних браслетів, 14 срібних кілець, 4 бронзові і мідні підвіски, металеві, янтарні і сердоликові намистини, 6 бронзових пряжок.

Зазначені категорії речей, знайдені на городищі Дівич-Гора, показують, що населення його складалося з різних соціальних верств. Тут жили представники пануючого класу, воїни і трудяще населення. Яскравим свідченням проживання на городищі дуже заможної особи є скарб, знайдений в 1900 р., який складався з золотих і срібних речей художнього ювелірного виробу². Серед багатьох речей цього скарбу були: золота діадема, золотий ланцюг з пластинами, прикрашеними перегородчастими емаллями, золота головна пов'язка, золоті панагії, прикрашені дорогоцінним камінням і емальовими зображеннями святих, золоті і срібні шийні гривни, браслети тощо. Для визначення належності скарбу особливе значення серед цих речей має золота діадема. Цей

¹ В. Й. Довженок, Н. В. Лінка, Розвідки древньоруських городищ на Нижній Росі в 1949 р., АП, т. V, стор. 152.

² Древности Приднепровья, вып. V, табл. XXIX—XXXIII; Г. Ф. Корзухина, Русские клады, стор. 131.

коштовний і високохудожній ювелірний вироб складається з дев'яти окремих пластин — стулок, що трималися на шарнірах. На пластинах зображені за допомогою емалі рослинні і геометричні узори, а на одній — центральній пластині — фігура людини на кулі і грифони з обох її боків. Гадають, що ця композиція відображає зміст середньовічної легенди про вознесіння на небо Олександра Македонського. Знаходження діадери в скарбі дає підстави вважати, що він належав особі князівського роду, яка жила на городищі і у хвилину небезпеки закопала свої коштовності в землю. Можна думати, що власником замку на Дівич-Горі був один з древньоруських князів.

Археологічні матеріали досить виразно свідчать про перебування на Дівич-Горі інших заможних осіб. Їм належали два коштовних скарби та окремі коштовні вироби. Знайдені на городищі замки та ключі до них служили власникам рухомого майна для оберігання їх речей. Дуже можливо, що цими власниками були ті самі особи, які володіли і зброєю. Вони являли собою князівських дружинників, які в мирний час могли виконувати і адміністративні функції по управлінню та господарству. Воєнна небезпека, що була в цих місцях постійною і значною в зв'язку з близькістю до половецького степу, зумовлювала необхідність постійної присутності біля князя певної кількості його дружини.

Знахідки на городищі знарядь праці вказують на перебування в ньому трудящого люду. Однак невелика кількість знайдених тут землеробських і ремісничих знарядь свідчить про те, що землероби і ремісники, які працювали в господарстві князя, жили не в самому замку, а на поселенні, розташованому біля нього, де і була знайдена значна кількість знарядь праці. На самому городищі жили переважно ті люди, які забезпечували щоденні потреби феодального двору продуктами промислів, виконували тут різні роботи і обслуговували князя та осіб, які належали до його оточення.

Найбільш повно господарство феодального двору і життя людей, які його населяли, висвітлюють розкопки Райковецького городища, що були здійснені в 30-х роках ХХ ст. Це перше древньоруське городище, яке було розкопано цілком на всій його площі (рис. 102)¹.

Райковецьке городище розташоване при впадінні струмка Рубленки в р. Гнилоп'ять на мису, що підноситься над рівнем заплави на 25 м. Площа його близько 3 тис. м². Городище з усіх боків оточене ровом і валом, а з боку, що межує з відкритою місцевістю, — ще одним рядом рову і валу. Розкопки розкрили картину трагічної загибелі городища, яка сталась, певно, під час татарської навали в 1241 р.; воно зазнало раптового нападу, було погромлене ворожими військами, а потім — спалене. Розкопками виявлено рештки спалених дерев'яних будов житлового, виробничого і фортифікаційного призначення, кістяки людей і тва-

¹ Т. М. Мовчанівський, Райковецьке городище XI—XIII ст., Наукові записки ІМК АН УРСР, кн. 5-6, 1935; В. К. Гончаров, Райковецкое городище.

рин, що загинули під час бою і від вогню, багато різних речей: знаряддя праці, припаси продуктів, зброя, домашні і побутові речі, прикраси, рештки одягу тощо, які знаходилися тут під час загибелі городища і

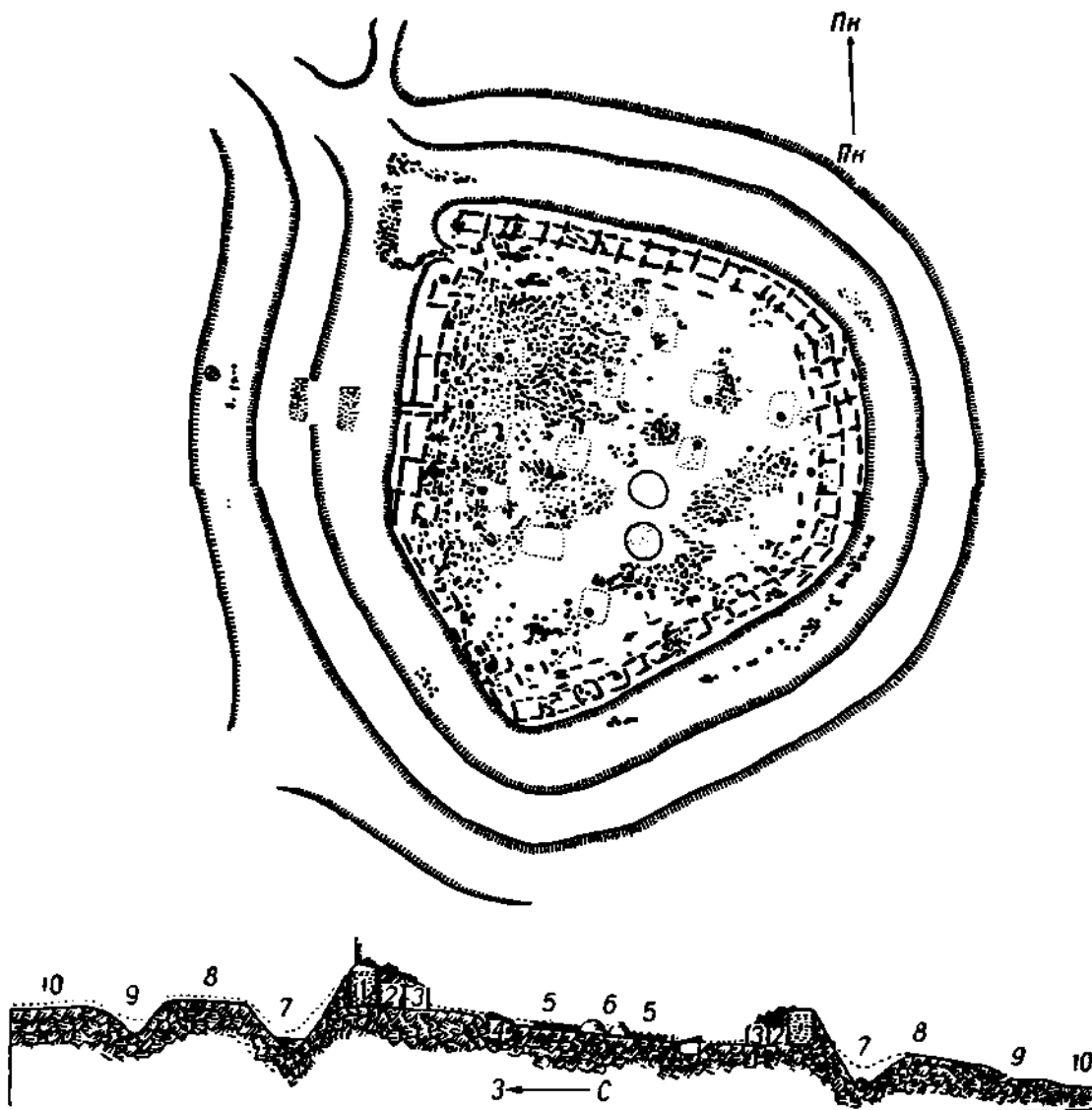

Рис. 102. План і реконструктивний розріз Райковецького городища:

1 — фортифікаційні засипні тераси; 2 — житлові кліті; 3 — господарські приміщення; 4 — землянки; 5 — приміщення для худоби; 6 — стогн сіна; 7 — рів; 8 — зовнішній вал; 9 — зовнішній рів; 10 — рівень плато (Науковий архів Інституту археології АН УРСР).

збереглися в землі. Все це дозволяє більш-менш повно відтворити картину життя феодального двору.

По краю городища, понад ровом, який його оточує, проходив ряд дерев'яних споруд, які становили конструктивну основу вала і одночас-

но приміщення житлового і господарського призначення. Приміщення являли собою кліті, які утворилися в результаті поділу поперечними стінами двох поздовжніх стін, поставлених на краю городища на певній віддалі одна від одної. Цей ряд споруд було покрито зверху і з зовнішнього боку землею; відкритою була лише внутрішня стінка приміщень, де знаходилися вікна і двері. Простежено чергування приміщень за їх призначенням: до одного приміщення з піччю, яке було житлом, примикало одне або два приміщення без печі, які мали господарське призначення. В цілому вони склали окремі житлово-господарські комплекси, які належали, певно, окремим сім'ям, що проживали на городищі. Таких комплексів на городищі було виявлено 23. Отже, тут проживало 23 окремі сім'ї.

В центрі городища знаходилися приміщення, які були трохи заглиблені в землю; вони мали переважно виробниче призначення. Тут же, в центрі, був незабудований двір, який служив загоном для худоби і місцем зберігання запасів корму. Розкопками виявлено в двох місцях великі скупчення попелу, мабуть, від стогів сіна, які тут стояли і згоріли під час загибелі городища.

За межами городища, за ровом і валом, знаходилися виробничі споруди, які були пов'язані з застосуванням високих температур. Тут виявлено рештки одного залізоплавильного і чотирьох гончарських горнів.

На Райковецькому городищі знайдено велику кількість речей, які дозволяють говорити про виробничу діяльність, майновий стан і соціальну належність населення, що тут проживало.

Землеробську діяльність населення характеризує велика кількість знахідок землеробських знарядь: наральників і лемешів (22), чересел (4), серпів (113), кіс (32), кирок (3), заступів (6), жорен (13), залізних порхлиць для ручних млинів (23).

Про заняття населення скотарством свідчать знахідки ножиць для стрижки вовни (15), залізних кінських пут (10) та кісток домашніх тварин і птахів (великої рогатої худоби, коня, вівці, кози, свині, гуски, курки, качки).

Знахідки знарядь промислів та кісток диких тварин і птахів, а також риб вказують на заняття жителів городища мисливством та рибальством; тут знайдені кістяні наконечники стріл (85), рибальські гачки (15), глиняні грузила від сітей (9), остроги (11), а також кістки косулі, бобра, лисиці, лося, зайця, куниці, сома, щуки та інших тварин і риб.

Різні галузі ремісничої діяльності, а саме залізодобувне, залізообробне, деревообробне та гончарське ремесла, характеризують такі знаряддя та пристосування, як залізоплавильний сиродутний горн, залізні криці (47), ковальські молоти та слюсарські молотки (6), ковадла (15), кліщі (3), кам'яні і глиняні матриці для виготовлення прикрас (6), шаблони для виготовлення колтів (20), сокири (112), уламки пили, долота (62), струги (8), свердла (5), гончарські горни (4). На городищі займались також прядінням та ткацтвом; знайдені шиферні і глиняні

прясла (44), кістяні трубки для намотування ниток (14), частини ткацького верстата (15), залізні і кістяні проколки (45).

На городищі виявлено велику кількість зброї: мечі (10), шаблі (3), наконечники списів (24), бойові сокири (8), наконечники дротиків (4), кинджали (4), залізні і бронзові булави (31), наконечники стріл (1613), стремена (19), вудила (31), шпори (10), шолом, кольчуги (3 цілих і 40 фрагментів).

На підставі зазначених знахідок Райковецьке городище виступає як господарський осередок, де існували різні галузі виробництва, серед яких самим важливим було землеробство. Більшість його населення становили трудящі люди, які працювали в цих галузях виробництва. Слід підкреслити, що зняття праці та інші речі, що свідчать про виробничу діяльність населення, знаходилися майже в кожному житлово-господарському комплексі. Характерно, що в переважній більшості житлово-господарських комплексів знайдені більш-менш однакові речі домашнього вжитку і прикраси, а також припаси продуктів майже в однаковій кількості. Основну масу знахідок цього типу становили недорогі речі масового вжитку, придбання яких було доступно широким верствам населення. Це свідчить про проживання тут людей, які належали до трудящих верств древньоруського суспільства.

Знаходження у більшості житлово-господарських комплексів знарядь праці, різного господарського інвентаря і майна у майже однаковій кількості можна було б вважати за ознаку того, що ці комплекси належали окремим самостійним в господарському відношенні сім'ям, що вели своє господарство і були більш-менш рівними за майновим станом, як би цьому не суперечили інші обставини. Сам характер планування житлових і господарських приміщень, що були пов'язані не лише між собою, а й складала одне ціле з фортифікаційними спорудами і будувалися разом за заздалегідь наміченим планом, не сумісний з таким припущенням. Господарська самостійність дрібних виробників завжди пов'язується з самостійним володінням худобою, проте для неї на Райковецькому городищі існували загальний двір і загальні припаси кормів, що знаходилися на цьому дворі в центрі городища. Отже, тут проживали не самостійні дрібні виробники, а особи, що працювали у великому феодальному господарстві.

Населення феодальної вотчини являло собою також і військову силу феодала. В воєнний час з трудящих верств набирались «вої». Тому природно, що на Райковецькому городищі, яке загинуло під час ворожого нападу, знайдено велику кількість зброї, зокрема масової, якою користувалися прості воїни.

Таким чином, можна думати, що основну масу населення Райковецького городища становили дрібні землероби і ремісники, які працювали у феодальному господарстві і, очевидно, знаходились в залежності від феодала, а під час війни були простими воїнами.

Археологічний матеріал дозволяє говорити про існування серед жителів Райковецького городища також представників інших соціаль-

них верств, які відрізняються від решти своїм майновим станом. З загальної маси речей виділяються своєю коштовністю три срібні шийні гривни, три срібні гривни-злитки, позолочений колт, змієвик і деякі інші прикраси. Загалом таких речей знайдено небагато порівняно з великою кількістю знахідок на городищі простих прикрас — мідних, бронзових, олов'яних, кам'яних і скляних. Певно, власниками коштовних речей були особи, які здійснювали господарське і адміністративне керівництво в феодалному господарстві. У воєнний час вони становили військову зєрхівку, професійну дружину. Мечі, шаблі, кольчуги, шолом та інша коштовна зброя належали, треба думати, привілейованій верстві населення городища.

Матеріали розкопок не дають підстав вважати, що на Райковецькому городищі проживав великий феодал-князь або знатний боярин. На відміну від Княжої гори або Дівич-гори тут не було виявлено нічого такого, що вказувало б на постійну присутність такої особи. Проте одне житло на городищі виділяється серед інших своїм обладнанням і інвентарем. В цьому житлі знайдені меч, шолом і булава, яка, судячи з багатої орнаментациї, являла собою більше ознаку влади, ніж зброю. Власник цього житла був в порівнянні з іншими жителями городища більш заможною особою. Тут знайдено рештки мідного посуду, рештки парчового одягу, срібні прикраси, значні припаси зерна: жита, пшениці, гороху, проса і конопель. В господарському приміщенні, що межувало з цим житлом, знаходилися два лемеші, чересло, три серпи, кінське вудило, сагайдак з стрілами та інші речі. Найбільш вірогідно, що це житло належало князівському тіуну — наміснику князя, який здійснював від його імені всю владу у вотчині як в мирний, так і у воєнний час. Сам князь — власник замка проживав, треба думати, в іншому місці, певно, в одному з великих древньоруських міст.

Таким чином, Райковецьке городище являє собою укріпленний феодалний двір-замок, господарський і адміністративний центр князівської вотчини, де були зосереджені різні галузі господарства і проживали різні категорії людей, що обслуговували це господарство, починаючи від безпосередніх виробників і кінчаючи вотчинною адміністрацією на чолі з князівським тіуном.

Феодалним двором-замком було Колодяжинське городище на Случі¹. Городище розташоване на правому березі річки, на мису між заплавою і яром на висоті близько 40 м над рівнем заплави. З боку відкритого поля городище оточують два ряди валів і ровів. Площа городища має близько 0,5 га.

Колодяжинське городище, як і Райковецьке та багато інших, загинуло в результаті військового погрому і пожежі під час татарської

¹ В. К. Гончаров, Древній Колодяжин, Вісник АН УРСР, 1950, № 6; його ж, Роботи Волинської експедиції в 1948 р., АП, т. III, К., 1952; Р. А. Юра, Древній Колодяжин, Автореферат кандидатской диссертации, К., 1955.

навали в 1241 р. Про загибель Колодяжинського городища розповідає літопис¹. Археологічними розкопками виявлена картина військового погрому і пожарища та здобуто матеріал, що дозволяє в загальних рисах уявити господарське і соціальне життя цього населеного пункту.

На Колодяжинському городищі виявлено систему планування фортифікаційних споруд та житлових і господарських приміщень, подібну в загальних рисах до системи Райковецького городища. Тут також ряд жител і господарських приміщень проходив понад краєм городища і був одночасно конструктивною основою валу. Приміщення являли собою дерев'яні зруби, які зверху і з зовнішнього боку прикривалися землею, так що вони знаходилися у валу. Всього виявлено 24 житлові і господарські приміщення, але в дійсності їх було значно більше, бо розкопана не вся площа городища. В центрі городища, поблизу валу, розташовувались житлові і господарські приміщення іншої конструкції; тут виявлено 25 напівземлянок. У приміщеннях, що були у валу, та в напівземлянках знаходилися різні речі: сільськогосподарські і ремісничі знаряддя, побутові речі, прикраси, припаси продуктів і зброя. Причому ці речі розподілялися між окремими житлами в більш-менш рівній кількості, що свідчить про майже однаковий майновий стан більшості жителів городища і про належність їх до одного соціального шару.

Але на городищі розкопано кілька приміщень, які за своїм багатством виділялися серед інших. В одному з таких приміщень знаходилися леміш, дві сокири, коса, інкрустований сріблом замок, бронзова фігурна булава, значні запаси зерна та інші речі. Мешканцем цього приміщення, певно, була людина, яка за своїм майновим і соціальним станом стояла вище інших жителів городища.

Матеріали, здобуті археологічними розкопками, дозволяють вбачати у Колодяжинському городищі такий самий феодальний двір-замок з багатьма галузями господарства, яким було Райковецьке городище. а в його жителях—населення, що обслуговувало своєю працею феодальне господарство, а також осіб, які керували цим господарством і здійснювали владу феодала над залежним населенням. На чолі цього господарства стояв, певно, тиун, який жив у найбільш багатому приміщенні.

Ми зупинилися на кількох древньоруських городищах, розкопки яких показали, що вони були феодальними дворами-замками, центрами і господарськими осередками феодальних вотчин. Але таких городищ в дійсності є значно більше. З тих, що розкопувалися, можна вказати ще на городище біля с. Городища (Шепетівського району, Хмельницької області)² та на городище біля с. Воїнська Гребля (Градизького району, Полтавської області)³.

¹ Літопись по Ипатскому списку, стор. 523.

² М. К. Каргер, Отчеты о раскопках Галицко-Волынской экспедиции ИИМК АН СССР и ЛГУ в 1957—1958 гг., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

³ В. К. Гончаров, В. А. Богусевич, Р. А. Юра, Раскопки древнерусского города Воиня в 1956 г., КСИА, вып. 8, 1959, стор. 60.

Археологічні матеріали, здобуті під час розкопок древньоруських городищ-замків, цілком відповідають свідченням писемних історичних джерел про древньоруські феодальні двори.

Яскравий опис двору князя Ігоря Ольговича дає літопис в зв'язку з оповіданням про міжусобну війну князів Давидовичів з Ольговичами в 1146 р. Двір Ігоря Ольговича був пограбований супротивником під час воєнних дій. «Идоста на Игорево селце,— говорить в літопису,— идеже бяше устроилъ дворъ добръ; бѣ же ту готовизни много, въ бретьяницахъ, и в погребѣхъ вина и медовѣ, и что тяжкого товара всякого, до желѣза и до мѣди, не тягли бяхуть отъ множества всего того вывозити. Давыдовича же повелѣста имати на возы собѣ и воємъ, и потомъ повелѣста зажечи дворъ и церковь святаго Георгия, и гумно его, в немъ же бѣ стоговъ 9 сотъ»¹. Одночасно Давидовичі захопили у Ігоря та його брата Святослава «кобыл стадных три тысячи, а конь тысячу», які паслися в лісі по р. Рахні².

Літопис змальовує тут великий і добре обладнаний князівський двір, який являв собою господарський центр вотчини. У цьому дворі було гумно, амбари, погребі, залізні знаряддя праці, мідний посуд, припаси продуктів («готовизни»), вина і меду тощо. Наявність на гумні хліба в стогах свідчить про те, що його було зібрано на полях феодального маєтку, у власному господарстві феодала, а не завезено як натуральну ренту. Адже хліб, який феодал брав у селянина як данину, вигідніше було привозити у двір в обмолоченому вигляді, в зерні, а не в снопах.

Свідчення про феодальний господарський двір, що належав середньому землевласнику—боярину, є у Патерику Києво-Печерського монастиря. Тут йдеться про двір курської боярині — матері ігумена Києво-Печерського монастиря Феодосія. Розповідається про те, як юний Феодосій, коли жив у матері в Курську, ходив «съ рабы своими на село дѣлати съ всякимъ прилежаніємъ»³. Отже, у боярині в селі було своє господарство, куди вона посилала своїх рабів, які постійно жили у її дворі в місті. Само собою зрозуміло, що головною робочою силою в цьому господарстві було залежне населення, яке постійно проживало в селі. Тут же в селі повинна була знаходитися і вотчинна адміністрація, яка здійснювала керівництво господарством і роботами залежного населення. Для нагляду за господарством туди час від часу приїздила і сама бояриня. Феодосій і скористався від'їздом матері в село, щоб покинути дім і піти в монастир: «Отъидѣ мати его на село, и якоже пребыти ей дни многы. Блаженный же радъ бывъ, изыде изъ дому своего»⁴.

Феодальне господарство з землями, живим і мертвим інвентарем

¹ Летопись по Ипатскому списку, стор. 236.

² Там же, стор. 235.

³ Патерик Киевского Печерского монастыря, стор. 17.

⁴ Там же, стор. 20.

та людьми, що його обслуговували, знаходиться в центрі уваги «Правди Ярославичів». Значна частина статей «Руської Правди» стосується землеробства, що є цілком природно, бо воно становило основну галузь феодального господарства. «Руська Правда» встановлює великі штрафи за порушення недоторканності земельних володінь феодала та інші вчинки, що завдавали збитків землеробству у феодальному господарстві: 12 гривень стягувалося за порушення ролейної межі¹ або за знищення межового знака—дуба², 3 гривни 30 кун—за крадіжку хліба з гумна чи з ями³, за підпал гумна винний підлягав «потоку» і «грабежу»⁴.

Велику увагу приділяє «Руська Правда» охороні скотарства, що свідчить про важливість цієї галузі виробництва у феодальному господарстві. Скотарство забезпечувало землеробство тягловою силою, а населення—м'ясними і молочними продуктами та сировиною для виготовлення одягу і взуття; воно постачало також коней для війська феодала. В багатьох статтях «Руська Правда» накладає великі штрафи за шкоду, завдану цій галузі феодального господарства: за крадіжку коня з хліва стягувалося 3 гривни 30 кун⁵, за крадіжку вівці, кози або свині на полі—60 кун⁶, з того, хто навмисне зарізав худобу,—12 гривень⁷, за крадіжку сіна—по 2 ногати за один віз⁸.

Багато статей «Руської Правди» спрямовано на охорону промислів у феодальному господарстві. Сільська община—верв, що знаходилася поблизу феодальних промислових угідь, відповідала в разі, коли в цих угіддях буде «ловлено» або знищено «знамение» чи пропаде ловецька сітка⁹. За порушення бортної межі і знищення знаку на борті накладався штраф у розмірі 12 гривень¹⁰, з того, хто підрубав бортне дерево, стягувалося 3 з половиною гривни¹¹, за крадіжку меду і бджіл—3 гривни¹², за полювання на бобрів у феодальних угіддях—12 гривень¹³.

«Руська Правда» зазначає різні категорії населення, яке обслуговувало феодальне господарство. Це населення складалося з трудящих—безпосередніх виробників, що працювали в різних галузях господарства, та представників вотчинної адміністрації, що керували цими галузями. До трудящого населення належали раби (холопи), рядовичі, за-

¹ Правда Русская, т. I, стор. 434.

² Там же.

³ Там же, стор. 418.

⁴ Там же, стор. 438.

⁵ Там же, стор. 418.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 438.

⁸ Там же.

⁹ Там же, стор. 434.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, стор. 436.

¹² Там же.

¹³ Там же, стор. 434.

купи, смерди, ремісники; до вотчинної адміністрації входили сільський староста, ротайний староста, княжий конюх, тіун огнишний і тіун конюшний.

Основну категорію населення феодальної вотчини становили смерди. Але вони не належали до населення, яке жило у феодальному дворі. Це були жителі сіл, які мали своє власне господарство і відбували феодальні повинності або в формі натуральної данини, віддаючи феодалу певну кількість продуктів, одержаних з свого господарства, або в формі відробітків, працюючи певну кількість днів на тиждень в його господарстві.

У дворі феодала жили раби, але роль їх у виробництві була обмеженою; вони використовувалися, головним чином, на домашніх роботах по обслуговуванню побуту феодала, його сім'ї та найближчого оточення. У дворі феодала жили також рядовичі і закупи, які відігравали важливу роль у виробництві. Це були колишні смерди, які внаслідок посилення феодальної експлуатації та з інших причин позбулися своїх власних господарств, своїх знарядь праці та худоби і змушені були працювати у феодала за договором — «рядом» або потрапляли в кабалу до нього і працювали за борг чи плату — «купу». Від «ряду» та «купи» і походять назви цих категорій феодально залежного населення.

Становище рядовича і закупа у феодальному дворі досить яскраво змальовує «Устав» Володимира Мономаха, укладений після київського повстання 1113 р. і доданий до «Руської Правди». Тут йдеться про ролейного закупа, який працює у феодальному господарстві за допомогою знарядь виробництва — плуга і борони, що є власністю господаря; закуп відповідає за збереження господарських знарядь: якщо плуг і борона пропадуть з його вини, то він сплачує господарю їх вартість, коли ж це трапиться під час його від'їзду в справах господаря, то він за пропажу не відповідає¹. Закуп несе відповідальність за доручену йому худобу: він повинен зачинити її в хлів господаря і відповідає, якщо цього не зробить; коли ж закуп зачинить худобу, а її викрадуть звідти, то він відповідальності за це не несе².

Таким чином, закуп був зобов'язаний працювати в полі з реманентом і тяглом, що належали його господарю, доглядати доручені йому знаряддя праці і тягло, а також відповідати за них. Ці обов'язки закуп міг виконувати лише при умові постійного проживання на господарському дворі. Отже, «Руська Правда» змальовує закупа як трудівника, що працював у феодальному господарстві і проживав у дворі феодала.

Згідно з свідченнями «Руської Правди» закуп перебував у цілковитій залежності від господаря, наближаючись в цьому відношенні до становища раба. Його й перетворювали на раба, якщо він тікав від

¹ Правда Русская, т. I, стор. 428.

² Там же.

господаря і був спійманий¹. «Устав» Володимира Мономаха передбачає лише один випадок, коли закуп міг відлучитися з господарського двору без дозволу господаря — це, коли він йшов до князя або суддів із скаргою на несправедливі утиски з боку свого господаря, «обиды деля своего господина»².

Безправне становище закупа яскраво виступає в тих статтях «Устава» Володимира Мономаха, які мусили обмежувати свавілля над ним господаря. Так, господар не мав права вимагати від закупа більшу суму, ніж та, яку останній йому заборгував³, продати закупа в рабство⁴, бити його в п'яному вигляді і без вини⁵. Треба думати, що перелічені в «Уставі» дії феодалів по відношенню до закупів, які Володимир Мономах змушений був заборонити після повстання 1113 р., до цього часу широко практикувались.

Отже, і правове становище закупа передбачало постійний контроль за ним господаря чи його адміністрації. Цей контроль можна було здійснювати також лише при умові постійного проживання закупа у дворі його господаря.

Феодалний двір нам добре відомий на підставі археологічних матеріалів, здобутих розкопками древньоруських городищ. У цих матеріалах треба шукати і сліди життя та діяльності закупів. Цілком ймовірним буде припущення, що саме закупам належала більшість жителів на городищах, де виявлені сліди життя представників трудящих верств суспільства, бо вони становили основну масу працюючого населення, яке проживало у феодалних дворах.

Закупництво було дуже поширеним соціальним явищем у Київській Русі; цим пояснюється та увага, яку приділяє закупам «Руська Правда». Роль закупів у феодалному господарстві, певно, зростала в міру посилення феодалної експлуатації і збільшення числа населення, яке було позбавлено своїх засобів виробництва. У зв'язку з цим феодали повинні були збільшувати в своїх господарствах кількість власних знарядь виробництва і худоби, щоб забезпечити можливість експлуатації закупів.

Прикладом феодалного господарства, в якому дуже велику роль відігравали закупы, може бути Райковецьке городище. Можливо, що всі землеробські роботи в цьому господарстві виконувалися закупами, які і становили більшість постійних жителів городища. Закупы доглядали і зберігали у своїх житлах знаряддя праці, якими вони користувалися, що відповідає обов'язкам, покладеним на них «Руською Правдою». Цим можна пояснити існування на Райковецькому городищі ве-

¹ Правда Русская, т. I, стор. 426.

² Там же.

³ Там же, стор. 428—430.

⁴ Там же, стор. 430.

⁵ Там же.

ликої кількості землеробських знарядь і знаходження їх майже в кожному житлово-господарському комплексі.

Серед населення, що обслуговувало феодальну вотчину, «Руська Правда» згадує ремісника і ремісницю¹. Життя цих осіб охоронялося штрафом у розмірі 12 гривен, що набагато перевищувало штраф за вбивство смерда і закупа (5 гривен) і дорівнювало штрафіві за вбивство осіб з вотчинної адміністрації. Це відбиває особливе, привілейоване становище ремісників серед трудящих верств населення. Таке їх становище підтверджується археологічними матеріалами; житла, що належали ремісникам, завжди виділяються серед інших рядових жител деякою заможністю.

За роботами в феодальних господарствах наглядали спеціальні особи — представники вотчинної адміністрації. Вони згадуються в «Руській Правді» поряд з іншим населенням феодальної вотчини.

В короткій редакції «Руської Правди» згадуються сільський староста і ротайний староста, в розширеній редакції цих осіб названо сільським тіуном і ротайним тіуном. Писемні джерела не містять відомостей про їх функції у феодальному господарстві; про обов'язки цих осіб можна лише здогадуватися, виходячи з їх назви.

Сільський староста, або сільський тіун, певно, здійснював нагляд за виконанням сільським населенням феодальних повинностей; він відповідав перед феодалом за роботи у феодальному господарстві тих смердів, які зобов'язані були відбувати відробітки, і за сплату данин тими, які повинні були сплачувати натуральну ренту. Дуже можливо, що сільський староста вів і справи сільської общини. В минулому це була виборна особа, що стояла на чолі сільської общини. В міру того, як общинні землі перетворювалися у феодальну власність, а общинники — у феодально залежних смердів, сільський староста з провідника волі общини ставав виконавцем волі феодала. Але він виконував і певні общинні обов'язки, оскільки влада феодала поширювалася і на общину в цілому.

Ротайний староста, або ротайний тіун, відав, певно, польовими роботами, як такими, відповідав і слідкував за їх вчасністю, черговістю, якістю тощо. Про привілейоване становище цих осіб свідчить те, що за їх убивство «Руська Правда» карала штрафом у розмірі 12 гривен², що значно перевищувало плату за вбивство смерда і закупа. Але вони одночасно належали до феодально залежного населення; це видно з того, що штраф, який накладався за їх убивство, дорівнював штрафу за вбивство вотчинного ремісника, становище якого як феодально залежного цілком очевидне.

Серед представників вотчинної адміністрації «Руська Правда» згадує княжого конюха. Можна думати, що у віданні його знаходилися

¹ Правда Русская, т. I, стор. 408.

² Там же, стор. 398, 408.

княжі конюшні. За вбивство княжого конюха накладався штраф у розмірі 40 гривен¹, що дорівнював штрафіві за вбивство княжого отрока; це свідчить про те, що княжий конюх займав більш високе становище, ніж сільський і ротайний старости.

До найвищих осіб вотчинної адміністрації належав княжий тіун, або тіун огнищний; вбивство його каралось найбільшим штрафом — у розмірі 80 гривен, що, звичайно, відбиває його високе суспільне становище². Це був князівський намісник, який стояв на чолі його господарства, керував господарським життям і здійснював владу над населенням вотчини від імені вотчинника-князя.

«Руська Правда» згадує ще одну особу, яка займала таке ж високе становище у вотчинній адміністрації,— тіуна конюшного³. Обов'язки його «Руська Правда» не уточнює, але, певно, вони відрізнялися від обов'язків княжого конюха, інакше ці особи не згадувалися б окремо. Слід зауважити, що тіун конюшний згадується в «Правді» поряд з тіуном огнищним і життя його охоронялося таким же високим штрафом у розмірі 80 гривен. Тому вірогідним буде вбачати в тіуні конюшному, який був рівний за своїм суспільним становищем тіуну огнищному, також адміністративну особу, що стояла на чолі певного господарства. Очевидно, конюшний тіун був головною адміністративною особою спеціального господарства по розведенню коней, наприклад, такого, яке існувало у Ігоря і Святослава Ольговичів під Путивлем.

На підставі наявних історичних джерел, і насамперед археологічних пам'яток, можна говорити не лише про галузі феодального господарства та основні категорії населення, що його обслуговувало, а й про розміри окремих феодальних господарств та їх продуктивність в галузі землеробського виробництва. Найбільші можливості в цьому відношенні дають матеріали розкопок Райковецького городища, яке розкопано на всій його площі і де виявлено, певно, весь склад землеробських знарядь, що тут існували під час життя на городищі.

Найголовнішим показником розмірів господарства, зокрема землеробського виробництва, є орні знаряддя. На підставі врахування їх кількості і продуктивності можна приблизно визначити площу землі, що оброблялася в цьому господарстві. На Райковецькому городищі знайдено 22 екземпляри орних знарядь, серед яких було 4 плуги, 13 широколопатових рал з полозом і 5 вузьколопатових. Певно, частина цих знарядь мала допоміжне значення і використовувалася разом з іншими на одних і тих же ділянках на різних стадіях обробітку ґрунту. Так, можна припустити, що вузьколопатові рала без полоза застосовувалися переважно для розпушування ґрунту після плужної оранки, тому їх не слід ураховувати при визначенні загальної площі землі, що оброблялася в господарстві. Як уже зазначалося, древньоруське орне

¹ Правда Русская, т. I, стор. 406.

² Там же, стор. 398, 406.

³ Там же, стор. 406.

знаряддя типу плуга чи рала з полозом протягом року могло обробити площу близько 8 десятин, що відповідає площі древньоруської земельної міри, відомій під назвою плуга. 17 знарядь (4 плуги і 13 широколопатових рал) разом могли обробити площу близько 140 десятин. Враховуючи, що ця площа становила лише ту частину землі, яка знаходилася в даний рік під озимими і ярими посівами і додавши до неї площу парового клена (за двопільної системи він дорівнює всій площі посівів, а за трипільної — половині цієї площі), одержимо загальну площу землі даного господарства, що оброблялася виявленими знаряддями. Вона дорівнювала 17 древньоруським плугам і становила близько 250 десятин (припускаємо збільшення або зменшення цієї цифри в залежності від того, яка сівозмінна запроваджувалася в цьому господарстві — двопільна чи трипільна).

Спробуємо приблизно визначити і кількість зерна, що збиралося в господарстві Райковецького городища. Середній врожай озимих в епоху Київської Русі становив, як вже зазначалося, близько 50 пудів з десятини. З площі 70 десятин озимого поля (половина всієї засіяної землі господарства) можна було зібрати близько 3500 пудів хліба і приблизно стільки ж — з ярого поля (другої половини всієї засіяної площі господарства). Отже, в господарстві Райковецького городища вироблялося щорічно близько 7 тис. пудів зерна.

Подібним за розмірами було господарство князя Ігоря Ольговича під Путивлем, про яке ми знаємо з літописного повідомлення. На гумні в цьому господарстві знаходилося 900 стогів хліба, що були спалені супротивниками під час нападу на двір. Природно припустити, що цей хліб являв собою врожай одного року, завезений на гумно з поля після збирання. Відомо, що ці події відбувалися в кінці року — в осінній час. Певно, в даному випадку стогами названо звичайні копи, що були завезені на гумно і складені в стоги. Але і в такому разі кількість хліба, що збиралася у господарстві Ігоря Ольговича, була значною. З додаткових статей до карамзінського списку «Руської Правди», які визначають урожай в копах з площі плуга, випливає, що середній урожай становив 50 кіп. Отже, зібрати урожай 900 кіп можливо було лише з площі не меншої як 18 плугів. Це означає, що в господарстві Ігоря Ольговича під Путивлем засівалося понад 150 десятин, а вся орна земля дорівнювала понад 250 десятин.

Виробництво феодальних господарств було розраховано перш за все на задоволення потреб феодала та його оточення — дружини і слуг. Але натуральний характер феодального господарства зовсім не виключав того, що в ньому вироблялися продукти й для продажу. Особливо це стосується хліба, попит на який зростав в Київській Русі у відповідності з розвитком суспільного поділу праці. Вивчення історії древньоруських міст і ремесла показало, що в Київській Русі була велика кількість населення, яка не брала участі у виробництві сільськогосподарських продуктів, але мусила їх споживати. Ці продукти купувалися на ринку. Отже, рівень суспільного поділу праці, що існував в Київській

Русі, зумовлював наявність досить широкої торгівлі продуктами сільського господарства і передусім хлібом. Значний розвиток хлібної торгівлі на Русі в XI—XIII ст. добре відображають відомі нам історичні джерела.

Відомо, що феодалі в епоху Київської Русі володіли величезними багатствами, в тому числі і такими коштовностями, які не вироблялися безпосередньо в їх власних господарствах і в господарствах підданих селян. Всі ці багатства феодалі не могли здобути лише шляхом воєнних грабунків або внаслідок торгівлі продуктами промислів, як це вважали раніше. Основним джерелом збагачення феодального класу в епоху Київської Русі було товарне виробництво у власних господарствах феодалів, насамперед, виробництво хліба для продажу.

Якби виробництво феодальних господарств було розраховано на задоволення лише натуральних потреб, то в них не вироблялося б такої кількості хліба, про яку повідомляють історичні джерела. 900 стогів хліба, що знаходилися на гумні у дворі Ігоря Ольговича, були призначені, зрозуміло, не лише для споживання мешканців феодального двору, а й для продажу.

Про виробництво хліба для продажу в феодальних господарствах Київської Русі свідчать і археологічні джерела, зокрема матеріали розкопок Райковецького городища. За нашими підрахунками, господарство Райковецького городища виробляло щорічно близько 3500 пудів озимого хліба і приблизно таку ж кількість ярого. Досить уявити собі чисельність населення городища, щоб зрозуміти, що воно не могло споживати весь цей хліб. Відомо, що тут було 23 житлово-господарські комплекси, кожний з яких належав окремій сім'ї. Коли припустити, що в середньому кожна сім'я складалася з 7 душ (середній склад селянської сім'ї в XIX ст.)¹, то загальне число населення городища становило близько 160 чоловік. Якщо одна людина в рік споживала 20 пудів озимого і ярого хліба (норма споживання зернових продуктів селянина в XIX ст.)², то вказана кількість населення потребувала близько 3200 пудів. Для засіву озимого і ярого полів на наступний рік потрібно було залишити близько 1000 пудів. Таким чином, третина кількості хліба, що вироблявся в господарстві Райковецького городища, не споживалася в ньому і могла бути продана на ринку.

Скотарство також було в певній мірі товарною галуззю феодального господарства. На це вказує згадуване повідомлення літопису про табуни коней у господарстві Ігоря та Святослава Ольговичів під Путивлем. Важко припустити, щоб табуни коней, які налічували тисячі голів і паслися у спеціальних місцях, являли собою робочу худобу для господарства. Більше підстав вважати, що це було спеціальне господар-

¹ Л. Н. Мерес. Производство и потребление хлеба в крестьянском хозяйстве. сб. «Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства», т. I, СПб., 1897, стор. 74.

² Там же, стор. 70.

ство по розведенню коней, подібне до пізніших кінських заводів. Не дарма літопис називає цих коней стадними і окремо визначає кількість стадних кобил, які мали особливе значення у таких господарствах як матки. Судячи з кількості маток, у господарстві Ольговичів під Путивлем вирощувалося щорічно близько 3 тис. голів молодняка. А це, треба думати, перевищувало найбільші господарські і військові потреби в конях князів Ольговичів.

Вироби ремісників, виготовлені в майстернях вотчини, розходилися шляхом торгівлі на значну територію. Так, гончарний посуд, помічений князівськими клеймами (знаками Рюриковичів), знаходять під час археологічних розкопок на дуже багатьох древньоруських селищах. Особливого розвитку виробництво для ринку набуло серед вотчинних ремісників, які жили на київському князівському дворі. Розкопки на його площі — на території біля Десятинної церкви — виявили цілий ряд вотчинних ремісничих майстерень, що належали київським князям, з дуже значним обсягом виробництва, який аж ніяк не обмежувався лише задоволенням потреб самого князя та його двору. Серед них була майстерня по виготовленню хрестів-складнів (енколпіонів), вироби якої розходилися по всьому Подніпров'ю¹. Ще більш масовою була продукція київської князівської майстерні по виготовленню скляних браслетів, яка взагалі була розрахована на виробництво для широкого ринку, а не на задоволення потреб князівського двору².

Феодалні господарства епохи Київської Русі не можна вважати цілком ізольованими виробничими одиницями, що не мали економічних зв'язків з зовнішнім світом. Така ізольованість не мислима при тому рівні суспільного поділу праці, який існував в Київській Русі в XI—XIII ст. Проте товарне виробництво феодалних господарств часів Київської Русі не слід перебільшувати. Виробництво переважної більшості продукції цих господарств було розраховано на задоволення натуральних потреб.

Таким чином, історичні джерела в цілому дозволяють досить повно змалювати феодалні господарства в епоху Київської Русі як господарства з багатьма галузями виробництва, серед яких найголовнішою було землеробство. Центрами таких господарств був укріплений двір, де проживав сам феодал або його намісник — тіун, представники вотчинної адміністрації, що керували господарством та здійснювали панування над підлеглими, а також певні категорії феодално залежного населення, позбавленого своїх власних засобів виробництва, яке обслуговувало різні галузі господарства з допомогою знарядь праці, реманенту і худоби, що належали феодалу. У феодалних господарствах працювали і селяни-смерди, які мали свої засоби виробництва і були зобов'язані відбувати феодалу відробіткову ренту. Населення феодалного двору становило одночасно військову силу феодала.

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 455.

² Там же, стор. 498.

Значення феодальних господарств в економічному житті Київської Русі зростало разом з розвитком суспільного поділу праці, з посиленням попиту на товарний хліб, що у свою чергу спонукало землевласників до збільшення його виробництва. Але феодальні господарства не відігравали головної ролі в економічному житті древньоруського суспільства. Така роль належала дрібним селянським господарствам, в яких оброблялася основна кількість землі, виготовлялася основна маса продукції і працювала переважна більшість виробників феодального суспільства. Про велику питому вагу дрібних селянських господарств в економічному розвитку феодального суспільства свідчить і те, що саме в них, а не у феодальних господарствах були закладені основи для зростання продуктивності праці.

В панському господарстві, яке трималося на праці кріпаків, не було умов для розвитку продуктивності праці; вишукувати шляхи раціоналізації виробництва і підвищувати своє фізичне напруження у виробника тут не було ніяких стимулів.

К. Маркс з цього приводу писав: «Припустимо, напр., що панщинна праця на земельного власника первісно становила два дні на тиждень. Ці два дні панщинної праці на тиждень, таким чином, твердо встановились, є постійною величиною, законно врегульованою звичаєвим або писаним правом. Але продуктивність решти днів на тижні, якими може розпоряджатися сам безпосередній виробник, є величина змінна, яка неминуче розвивається в процесі його досвіду,— цілком так само, як нові потреби, з якими він знайомиться, цілком так само, як розширення ринку для його продукту, зростаюча забезпеченість використання цієї частини його робочої сили будуть заохочувати його до посиленого напруження робочої сили, причому не слід забувати, що застосування цієї робочої сили аж ніяк не обмежується землеробством, але включає і сільську домашню промисловість. Тут дана можливість певного економічного розвитку...»¹.

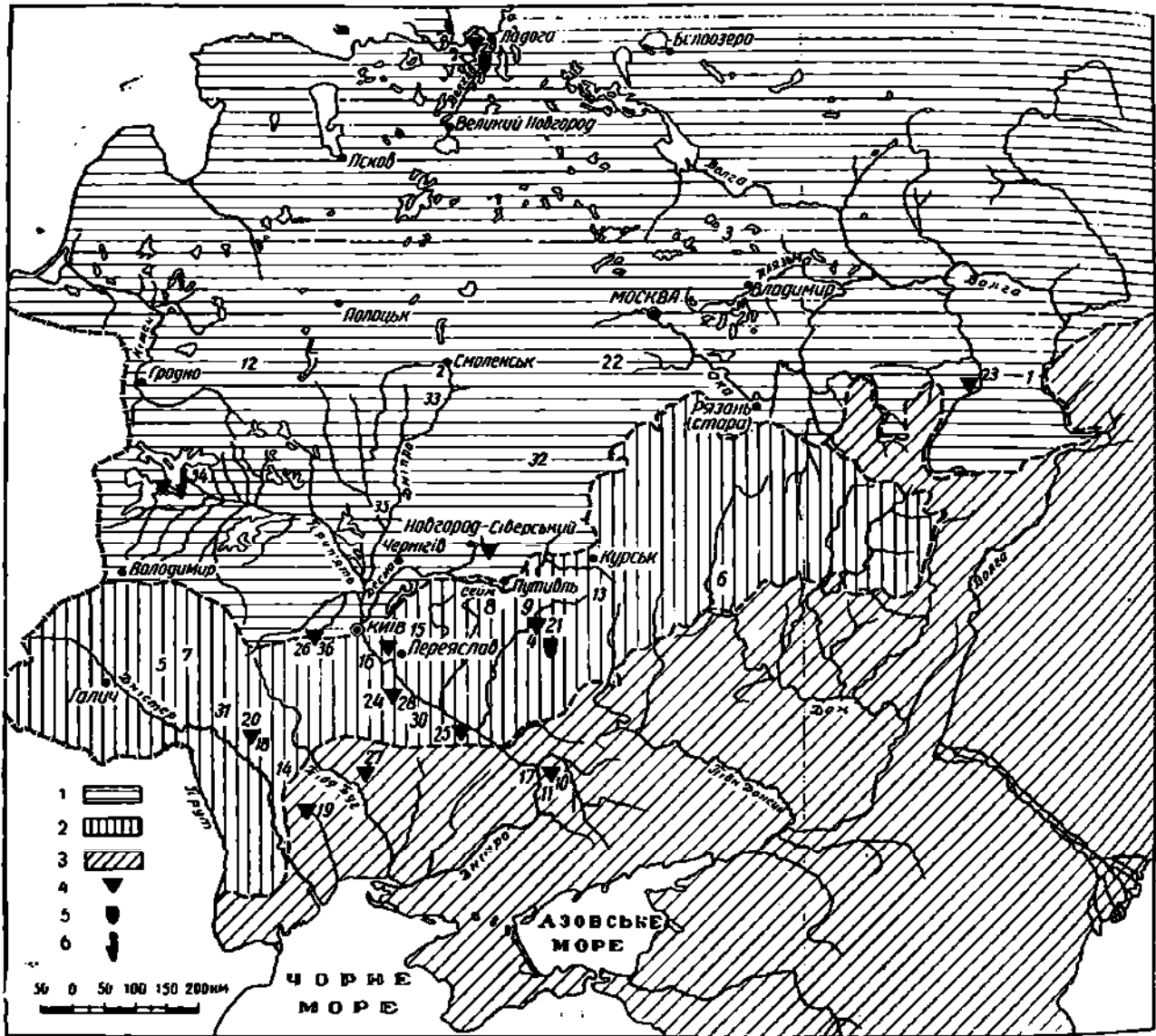
Таким чином, економічний прогрес суспільства і підвищення продуктивності праці, що досягалося шляхом удосконалення виробництва і посилення напруження робочої сили виробника, в умовах феодального способу виробництва були обмежені лише тим робочим часом, який він витрачав у своєму власному господарстві. Чим більша кількість виробників і чим більше робочого часу вони працювали у феодальному господарстві, тим повільніше здійснювався економічний розвиток країни. Саме цим пояснюється рутинний стан техніки і повільні темпи економічного розвитку в феодальному суспільстві.

Для економічного розвитку суспільства в умовах феодального способу виробництва більше можливостей існувало тоді, коли селянин віддавав феодальні повинності у формі натуральної ренти, віддаючи феодалу певну кількість продуктів, вироблених у своєму власному господарстві. Тут праця на себе і на феодала не була відокремлена

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, стор. 799.

і «безпосередній виробник, застосовуючи свою працю, більш-менш розпоряджається всім своїм робочим часом»¹. Селянин був зацікавлений удосконалювати виробництво і збільшувати своє напруження протягом усього свого робочого часу. Коли пригадати в зв'язку з цим, що панівною формою феодальної експлуатації протягом усього періоду Київської Русі була натуральна рента, стане зрозумілим, що саме в цьому полягає причина порівняно швидкого економічного розвитку древньої Русі і високого рівня, якого вона досягла.

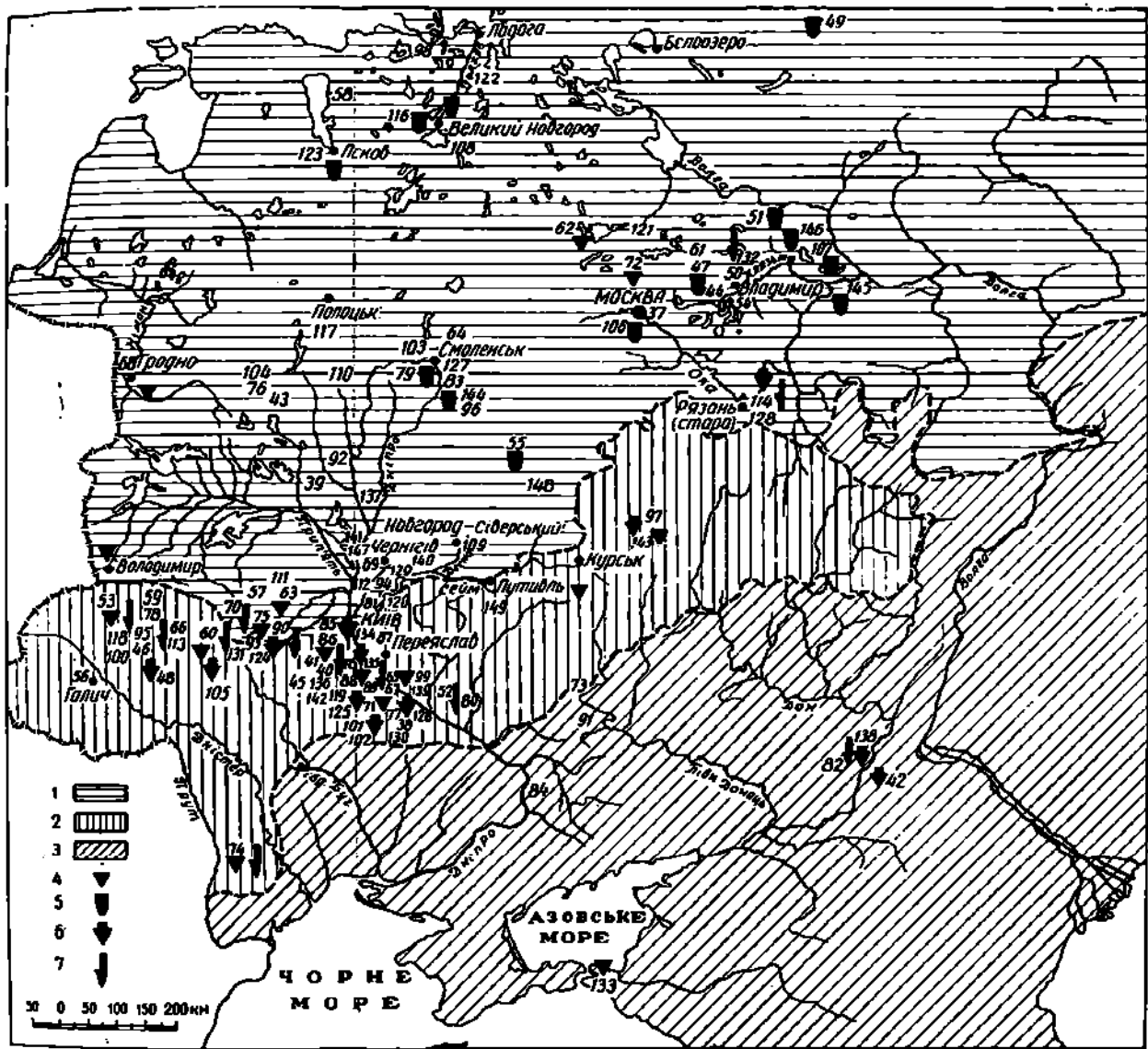
¹ К. Маркс, Капітал, т. III, стор. 800.

Карта знахідок землеробських знарядь I тисячоліття н. е.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

- 1 — підзолисті ґрунти лісової зони; 2 — чорноземні ґрунти лісостепової зони; 3 — чорноземні ґрунти степової зони; 4 — пункти знахідок наральників; 5 — пункти знахідок сошиників; 6 — пункти знахідок чересел.

Карта знахідок землеробських знарядь часів Київської Русі.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

1 — підзолисті ґрунти лісової зони; 2 — чорноземні ґрунти лісостепової зони; 3 — чорноземні ґрунти степової зони; 4 — пункти знахідок наральників; 5 — пункти знахідок сошників; 6 — пункти знахідок лемешів; 7 — пункти знахідок чересел.

ПОКАЖЧИК

ДО КАРТ ЗНАХІДОК ЗЕМЛЕРОВСЬКИХ ЗНАРЯДЬ

Знаряддя I тисячоліття н. е.

1. Ашна Пандо. Древньомордовське городище VI—IX ст. біля с. Гулюшево, Сурського р-ну, Ульяновської обл. Розкопки П. Д. Степанова в 1945—1948 рр.

Серпи — 6, *коси* — 2

(П. Д. Степанов, *Итоги раскопок древнемордовских памятников*, КСИИМК, вып. 38, 1951, стор. 136—137).

2. Банцеровське городище біля Смоленська. Розкопки С. А. Дубинського в 1931 р.

Серпи

(А. Ляўданскі, *Археалагічныя доследы у Смоленшчыне*, «Працы сэцкыі археалогіі Беларускай Акадэміі навук», т. III, Менск, 1932, стор. 38).

3. с. Березняки, Ярославської обл., на р. Сонохті при впадінні її в Волгу. Городище IV—V ст. н. е. Розкопки П. М. Третьякова в 1934—1935 рр.

Серп

(П. Н. Третьяков, *К истории племен Верхнего Поволжья в первом тысячелетии н. э.*, МИА, № 5, 1941, стор. 63).

4. с. Битиця, Сумського р-ну і обл. Городище роменсько-боршівської культури. Розкопки І. І. Ляпушкіна в 1953 р.

Наральник з широкою лопаттю, серп (знайдено в господарській ямі разом з наральником)

(И. И. Ляпушкин, *Отчет о работе Днепровского левобережного отряда Славянской археологической экспедиции ИИМК АН СССР*, 1953, Науковий архів Інституту археології АН УРСР).

5. с. Болотня, Перемишлянського р-ну, Львівської обл. Селище черняхівської культури.

Жорна (уламки)

(Львівський державний історичний музей).

6. с. Боршево, Гремячинського р-ну, Воронежської обл. Городище роменсько-боршівської культури. Розкопки П. П. Єфіменка і П. М. Третьякова в 1938—1939 рр.

Жорна — дві пари

(П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, *Древнерусские поселения на Дону*, МИА, № 8, 1948, стор. 53).

7. с. Великі Вікнини, Великодержкальського р-ну, Тернопільської обл. Селище черняхівської культури. Розкопки М. Ю. Смішка в 1940 р.

Серп

(М. Ю. Смішко, *Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих*, «Археологія», т. I, К., 1947, стор. 120).

8. с. Волинцеве, Путивльського р-ну, Сумської обл. Селище VII—VIII ст. Розкопки Д. Т. Березовця в 1948—1949 рр.
Наральник з вузькою лопаттю
(Д. Т. Березовець, Отчет о работе Сейминско-славянской экспедиции в 1948 г., Науковий архів Інституту археології АН УРСР).
9. с. Волинцеве, Путивльського р-ну, Сумської обл. Городище роменсько-боршівської культури. Розкопки В. Й. Довженка в 1948 р.
Наральник з широкою лопаттю
(В. Й. Довженко, Розкопки у с. Волинцевого, Путивльського району, Сумської області, АП, т. III, К., 1951, стор. 255).
10. с. Волоське, Дніпропетровського р-ну і обл., уроч. Скеля. Селище черняхівської культури. Розвідки О. Бодяньського в 1952 р.
Наральник з вузькою лопаттю
(О. Бодяньський, Звіт про археологічні дослідні в Надпоріжжі за 1952 р. Науковий архів Інституту археології АН УРСР).
11. с. Волоське, Дніпропетровського р-ну і обл., уроч. Сурська Забора. Селище VII—VIII ст. Розвідки О. Бодяньського в 1952 р.
Мотижка
(О. Бодяньський, Звіт про археологічні дослідні в Надпоріжжі за 1952 р. Науковий архів Інституту археології АН УРСР).
12. хут. В'язинка, Радощковського р-ну, Молодечненської обл. Городище «Замечок», культурний шар II—IV ст. н. е. Розкопки А. Г. Митрофанова в 1952 р.
Серпи — 4 (2 цілих і 2 уламки)
(А. Г. Митрофанов, Городище в Вязинке, Материалы по археологии БССР, т. I, Минск, 1957, стор. 163).
13. с. Гочево, Беловського р-ну, Курської обл. Городище і могильник роменсько-боршівської культури, на городищі є також і древньоруський шар. Розкопки Д. Я. Самоквасова в 1909 р.
Серпи — 2, коса, жорна — 2 (і уламок)
(Д. Я. Самоквасов, Дневник раскопок в окрестностях с. Гочева, М., 1915, стор. 6, 26, 27; Атлас гочевских древностей. Приложение к дневнику, М., 1915, табл. VIII, а, 86, 91).
14. с. Григорівка, Могилів-Подільського р-ну, Вінницької обл. Селище. Розкопки М. І. Артамонова в 1952—1953 рр.
Серпи — 3
(М. И. Артамонов, Археологические исследования в южной Подолии в 1952—1953 гг., КСИИМК, вып. 59, 1955, стор. 104—105).
15. с. Ерківці, Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл. Селище черняхівської культури. Розкопки В. М. Даниленка в 1947 р.
Наральник (втулка)
(фонди Інституту археології АН УРСР).
16. с. Жуківці, Обухівського р-ну, Київської обл. Селище черняхівської культури. Розкопки Є. В. Махно в 1946 р.
Серп, жорна (уламки)
(Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, АП, т. I, К., 1949, стор. 164).
17. с. Звонецьке, Солонянського р-ну, Дніпропетровської обл. Селище VII—VIII ст. на острові Шулаєвому на Дніпрі. Розвідки О. Бодяньського в 1952 р.
Мотижка
(О. Бодяньський, Звіт про археологічні дослідні в Надпоріжжі за 1952 р. Науковий архів Інституту археології АН УРСР).
18. с. Іванківці, Новоушицького р-ну, Хмельницької обл. Селище черняхівської культури. Розкопки В. Й. Довженка в 1952 р.
Жорна — 2 цілих і кілька уламків
(В. Й. Довженко, Отчет о работах Днестровской экспедиции в 1952 г., Науковий архів Інституту археології АН УРСР).

19. с. Кринички, уроч. Посад-Лабушна, Жовтневого р-ну, Одеської обл. Селище черняхівської культури. Розкопки С. С. Гамченка в 1909 р.

Наральник з вузькою лопаттю

(Науковий архів ІМК АН СРСР в Ленінграді, спр. № 85, 1909).

20. с. Оселівка, Кельменецького р-ну, Чернівецької обл. Селище черняхівської культури. Розкопки Т. С. Пасек в 1951 р.

Наральник з вузькою лопаттю

(Г. Б. Федоров, *Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии*. КСИИМК, вып. 56, 1954, стор. 8—9).

21. хут. Новотроїцький, Лебединського р-ну, Сумської обл. Городище роменсько-боршівської культури. Розкопки І. І. Ляпушкіна в 1952—1954 рр.

Наральники з широкою лопаттю — 2, сошник асиметричний, мотики — 3, серпи — 2, коси — 3

(И. И. Ляпушкин, *Городище Новотроицкое*, МИА, № 74, 1958, стор. 15, 18, 19, 134, 135, 145, 146).

22. с. Огубське, Малоарславецького р-ну, Калузької обл. Городище перших століть н. е. Розкопки В. А. Городцова в 1923 р.

Серпи — 2

(В. А. Городцов, *Болотное Огубское городище*, Труды ГИМ, вып. I, М., 1926, стор. 115).

23. Ош Пандо. Древньомордовське городище VI—IX ст. біля с. Сайніно, Дубенського р-ну, Мордовської АРСР, на р. Сурі. Розкопки П. Д. Степанова в 1945—1948 рр.

Наральники симетричні з вузькою лопаттю — 2

(П. Д. Степанов, *К вопросу о земледелии у древней мордвы*, «Советская этнография», 1950, № 3, стор. 165).

24. с. Пастирське, Златопільського р-ну, Черкаської обл. Городище з культурним шаром VII—VIII ст. Розкопки В. В. Хвойки в 1898 р.

Наральники з широкою лопаттю — 5, лопати, серпи — 9, коса

(В. В. Хвойка, *Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность*, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 94—95; *Древности Приднепровья*, вып. II, 1899, табл. IV—V).

25. с. Пенківка, Ново-Георгіївського р-ну, Кіровоградської обл., уроч. Макарів Острів. Селище VIII—IX ст. Розкопки Д. Т. Березовця в 1956 р. У напівземлянковому житлі біля печі в одному місці знайдено скарб, який складався з господарських речей і зброї; з землеробських знарядь у скарбі були:

Наральник з широкою лопаттю, мотики — 2, серпи — 7 (1 серп знайдено окремо на долівці житла)

(Д. Т. Березовец, *Славянские поселения в устье Тясмина*, КСИА, вып. 8, К., 1959, стор. 42—43).

26. с. Пращів, Житомирського р-ну і обл. Селище черняхівської культури. Розкопки Є. В. Махно в 1945 р.

Наральник (втулка)

(Є. В. Махно, *Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі*, АП, т. I, К., 1949, стор. 169).

27. с. Сабатинівка, Грушківського р-ну, Одеської обл. Селище черняхівської культури. Розкопки Е. О. Симоновича в 1949 р.

Жорно і кам'яна вимостка біля нього

(Е. О. Симонович, *Млиново спорудження перших століть н. е. на південному Бузі*, «Археологія», т. VI, К., 1952, стор. 97—98).

28. с. Сахнівка, Корсунь-Шевченківського р-ну, Черкаської обл. Селище другої половини I тисячоліття н. е. між Дівич-горою і горою Дегтярною. Розкопки В. П. Довженка в 1949 р.

Наральник з широкою лопаттю

(В. И. Довженок и Н. В. Линка, *Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось*, МИА, № 70, 1959, стор. 105).

29. м. Стара Ладога, Ленінградської обл. Древньоруське місто Ладога. Розкоп-

ки М. І. Рєпнікова, В. П. Равдонікаса, П. Г. Грозділова, нагляд за земляними роботами С. Н. Орлова.

Наральники з вузькою лопаттю — 2, *сошник асиметричний, розсоха дерев'яна, лотика дерев'яна, глибійки дерев'яні, зуб від борони дерев'яний, коса* (уламок), *жорна*

(В. И. Равдоникас, Старая Ладога, СА, т. XI, 1949, стор. 44, 48; т. XII, стор. 39; С. Н. Орлов, К вопросу о древнем пашенном земледелии Старой Ладоги, КСИИМК, вып. 65, 1956, стор. 142; його ж, Остатки сельскохозяйственного инвентаря VII—X вв. из Старой Ладоги, СА, т. XXI, 1954, стор. 145, 146, 149; П. Г. Грозділов, Раскопки в Старой Ладоге в 1949 г., СА, т. XIV, 1950, стор. 150).

30. с. Стецівка, Чигиринського р-ну, Кіровоградської обл. Поселення другої половини I тисячоліття н. е. Розкопки В. П. Петрова в 1958 р.

Серп

(В. П. Петров, Звіт про роботу Стецівського отряду Кременчуцької слов'янської експедиції в 1958 р., Науковий архів Інституту археології АН УРСР).

31. с. Сухостав, Копичинського р-ну, Тернопільської обл. Селище черняхівської культури.

Жорно

(Львівський державний історичний музей)

32. уроч. Торфель в околицях м. Орджонікідзе (кол. Бежиця), Брянської обл. Городище юхнівської культури другої половини I тисячоліття до н. е. та перших століть н. е. Розкопки М. В. Воеводського в 1937 р. В культурному шарі перших століть н. е. знайдено:

Серпи (уламки)

(Е. И. Горюнова, Городище Торфель, КСИИМК, вып. 31, 1950, стор. 153).

33. Тушемля. Городище I тисячоліття н. е. на р. Тушемлі, біля с. Мокрядино, Починківського р-ну, Смоленської обл. Розкопки П. М. Третьякова в 1955—1957 рр.

Серпи — 3, *жорно*

(П. Н. Третьяков, Городище — святилище Левобережной Смоленщины, «Советская археология», 1958, № 4, стор. 177, 182).

34. с. Хотомель, Давид-Городокського р-ну, Брестської обл. Селище VIII—IX ст. Розкопки В. В. Кухаренко в 1955 р.

Наральники з широкою лопаттю — 2, *чересло, серп* (уламок)

(В. В. Кухаренко, Раскопки на городище и селище Хотомель, КСИИМК, вып. 68, 1957, стор. 93, 94).

35. с. Чаплин, Лоевського р-ну, Гомельської обл. Городище кінця I тисячоліття до н. е. та початку I тисячоліття н. е. Розкопки П. М. Третьякова в 1951—1952 рр.

Серпи, зернотерки

(П. Н. Третьяков, Раннеславянская культура в Верхнем Поднепровье, КСИИМК, вып. 55, 1954, стор. 14).

36. с. Ягнятин, Ружинського р-ну, Житомирської обл. Селище черняхівської культури. Розкопки Є. В. Махно в 1946 р.

Наральник (ніс)

(Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, АП, т. I, К., 1949, стор. 164).

Знаряддя часів Київської Русі

37. с. Авдотїно, кол. Московської губ., на березі р. Сіверки. Курган.

Серп

(Н. Аристов, Промышленность древней Руси, СПб., 1876, стор. 59).

38. с. Балаклія, Смілянського р-ну, Черкаської обл.

Жорна

(Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі).

39. Басейн Березини і Прип'яті, Древньоруський курганний могильник. Розкопки В. В. Завитневича в 1890—1892 рр.

Серпи — 3

- (В. В. Завитневич, *Формы погребального обряда в могильных курганах Минской губернии*, Труды IX АС, т. I, М., 1895, стор. 241).
40. м. Біла Церква, Київської обл. Древньоруське городище на Замковій горі.
Наральник, чересло, окуття лопат — 2, жорна — 2
(Білоцерківський краєзнавчий музей).
41. Білоцерківський р-н.
Мотика, коса
(Білоцерківський краєзнавчий музей).
42. Біла Вежа — Саркел, Городище IX—XII ст. біля станиці Цимлянської на лівому березі Дону. Розкопки М. І. Артамонова в 1949—1951 рр.
Лемеші, коси, серпи, жорна
(М. І. Артамонов, *Белая Вежа*, СА, т. XVI, 1953, стор. 52; його ж, *Саркел—Белая Вежа*, МИА, № 62, М.—Л., 1958, стор. 65).
43. кол. Бобруйський пов., Мінської губ. Древньоруський курганний могильник. Розкопки В. В. Завитневича в 1892 р.
Серп
(В. В. Завитневич, *Археологические разыскания в бассейне р. Березины за 1892 г.*, СПб., стор. 152).
44. с. Брембола Велика, кол. Юр'ївського пов., Владимирської губ. Древньоруський курганний могильник. Розкопки А. С. Уварова в 1853 р.
Сошник
(А. С. Уваров, *Меряне и их быт по курганным раскопкам*, М., 1872, стор. 116, 149; А. А. Спицын, *Владимирские курганы*, ИАК, вып. 15, 1905, стор. 156).
45. с. Буки, Сквирського р-ну, Київської обл. Древньоруське городище.
Жорно
(Білоцерківський краєзнавчий музей).
46. м. Буськ, Львівської обл.
Мотика
(Львівський державний історичний музей).
47. с. Васильків, кол. Юр'ївського пов., Владимирської губ. Древньоруський курганний могильник. Розкопки А. С. Уварова в 1853 р.
Сошник, серпи — 5
(А. С. Уваров, *Меряне и их быт по курганным раскопкам*, М., 1872, стор. 116, 149).
48. с. Велика Березовиця, Микулинецького р-ну, Тернопільської обл.
Леміш
(Тернопільський обласний краєзнавчий музей).
49. с. Верховаж'є, Вологодської обл. Випадкова знахідка.
Сошник
(В. П. Левашова, *Сельское хозяйство, Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.*, Труды ГИМ, вып. 32, М., 1956, стор. 31).
50. с. Вєськово, кол. Юр'ївського пов., Владимирської губ. Древньоруський курганний могильник. Розкопки А. С. Уварова в 1853 р.
Серп
(А. С. Уваров, *Меряне и их быт по курганным раскопкам*, М., 1872, стор. 149).
51. Ветлузький р-н, Костромської обл., на р. Янгора. Випадкова знахідка.
Сошники — пара
(В. П. Левашова, *Сельское хозяйство, Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.*, Труды ГИМ, вып. 32, М., 1956, стор. 31).
52. с. Воїнська Гребля, Градизького р-ну, Полтавської обл. Древньоруське городище. Розкопки 1956—1959 рр.
Чересло, серпи, коси, жорна
(Звіти про роботу Кременчуцької древньоруської експедиції Інституту археології АН УРСР за 1956—1959 рр., Науковий архів Інституту археології АН УРСР).
53. м. Володимир-Волинський. Древньоруське городище між р. Логом і його притокою Смочем.
Наральник, серпи — 2

- (В. Б. Антонович, Археологическая карта Волынской губернии, Труды XI АС, т. I, М., 1901, стор. 64).
54. м. Владимир на Клязьмі. Розкопки М. М. Вороніна в 1936 р.
Коса, жорна — 2 (уламки)
- (Н. Н. Воронин, Оборонительные сооружения Владимира XII в., МИА, № 11, 1949, стор. 230, 239).
55. с. Вщиж, Жуківського р-ну, Брянської обл. Древньоруське городище на правому березі Десни. Розкопки Б. О. Рибаківа в 1940 і 1948—1949 рр.
Сошник
- (В. П. Левашова, Сельское хозяйство, Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., Труды ГИМ, вып. 32, М., 1956, стор. 32).
- Жорна* — 2 і рештки млинарського спорудження
- (Б. А. Рыбаков, Жернова Вщижского городища, КСИИМК, вып. XI, 1945, стор. 15).
56. Древній Галич, суч. с. Кринос, Галицького р-ну, Станіславської обл.
Окуття лопат — 3
(Львівський державний історичний музей).
57. с. Гальчин, Андрушівського р-ну, Житомирської обл. Древньоруське городище. Розкопки Кібальчича в 1885 р.
Жорна
- (В. Б. Антонович, Археологическая карта Волынской губернии, Труды XI АС, т. I, М., 1901, стор. 1).
58. м. Гдов, Псковської обл. Древньоруський курганний могильник. Розкопки В. І. Глазова в 1898—1901 рр.
Серпи, коси
(Гдовские курганы в раскопках В. И. Глазова, МАР, № 29, 1903, стор. 37).
59. с. Глибочек, кол. Островського пов., Волинської губ. Древньоруське городище «Замчище». Розкопки Осовського в 1863 р.
Серп
- (В. Б. Антонович, Археологическая карта Волынской губернии, Труды XI АС, т. I, М., 1901, стор. 93).
60. с. Городище, Шепетівського р-ну, Хмельницької обл. Древньоруське городище ототожнюється з літописним містом Ізяславлем. Розкопки М. К. Каргера в 1957—1958 рр.
Лемеші і наральники — 18, *чересла* — 14, *окуття лопат* — 32, *серпи* — 162, *коси* — 76, *жорна* — 74
- (М. К. Каргер, Отчеты о работах Галицко-Волынской экспедиции ИИМК АН СССР и ЛГУ в 1957—1958 гг., Науковий архів Інституту археології АН УРСР).
61. с. Городище, кол. Юр'ївського пов., Владимирської губ. Древньоруський курганний могильник. Розкопки А. С. Уварова в 1853 р.
Мотика
- (А. С. Уваров, Меряне и их быт по курганным раскопкам, М., 1872, стор. 116).
62. с. Городня, Калінінської обл., на правому березі Волги, в 40 км нижче м. Калініна. Древньоруське городище. Розкопки С. А. Тараканової в 1944 р.
Наральник (ніс), *серп* (уламок)
- (С. А. Тараканова, Археологические работы в Городне на Волге в 1944 г., КСИИМК, вып. XIV, 1947; И. И. Никишкин, Наральник из городища Городни на Волге, там же, стор. 113, 115).
63. с. Городське, Коростишівського р-ну, Житомирської обл. Древньоруське городище на Тетереві. Розкопки А. Дмитревської в 1946 р.
Наральники — 3, *серпи* — 4 (уламки), *коса* (уламок), *окуття лопати*
- (А. Дмитревська, Звіт Городської експедиції 1946 р., АП, т. I, К., 1949, стор. 43; фонди Інституту археології АН УРСР).
64. с. Горяни, Козинської сільради, Смоленської обл. Древньоруське селище на р. Дресні, ототожнюється з селом Дросенським, згаданим у грамоті Ростислава Мстиславича 1150 р. Розкопки В. В. Седова в 1955—1956 рр.
Серп

(В. В. Седов, Первые результаты археологического изучения древнерусской деревни Смоленской земли, Материалы для изучения Смоленской области, вып. 2, Смоленск, 1957, стор. 287).

65. с. Григорівка, Канівського р-ну, Черкаської обл.

Серп

(Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі).

66. с. Грицівці, Збарзького р-ну, Тернопільської обл.

Чересло

(Львівський державний історичний музей).

67. с. Грищинці, Канівського р-ну, Черкаської обл.

Серп

(Каталог выставки XI АС в Киеве, К., 1899, стор. 105).

68. м. Гродно, Розкопки М. М. Вороніна.

Наральник, коса (уламок), серпи — 2, окіття лопати

(Н. Н. Воронин, Древнее Гродно, МИА, № 41, 1954, стор. 56).

69. с. Гуцни, Чернігівського р-ну і обл. Древньоруський курганний могильник. Розкопки Д. Я. Самоквасова в 1872 р.

Серп, мотика

(Д. Я. Самоквасов, Могила русской земли, М., 1908, стор. 194).

70. с. Деревичі Великі, Любарського р-ну, Житомирської обл. Древньоруське городище. Розвідки П. О. Рапопорта в 1953 р.

Чересло

(П. А. Рапопорт, Отчет об археологических разведках в 1953 г., Науковий архів Інституту археології АН УРСР).

71. Дівич-Гора. Древньоруське городище і селище біля с. Сахнівки, Корсунь-Шевченківського р-ну, Черкаської обл. Розкопки В. В. Гезе в 1901 р.

Наральники і лемеші — 7, серпи — 4, коси — 8

(Отчет В. Гезе о работах в Сахновке в 1901 г., Архив ИИМК АН СССР в Ленинграде, д. 65/1901, список находок).

72. м. Дмитрів, Московської обл. Городище XI—XIII ст. Кремль древньоруського міста Дмитрова, Розкопки Н. П. Милонова в 1933—1934 рр.

Наральник (уламок), коси — 2, серпи — 2, жорно

(Н. П. Милонов, Дмитровское городище (Кремль города Дмитрова), СА, т. IV, 1937, стор. 154, 156, 157).

73. Донецьке городище біля с. Корачівці, Харківського р-ну, на р. Уди; має шари роменсько-боршівської культури і часів Київської Русі. Розкопки О. Федоровського в 1929 р.

Серпи — 5, жорна

(О. Федоровський, Археологічні розкопки в околицях Харкова, «Хроніка археології та мистецтва», ч. I, К., 1930, стор. 5—6).

74. с. Екімауци, Резинського району, Молдавської РСР. Древньоруське городище. Розкопки Г. Б. Федорова в 1950—1953 рр.

Леміш, чересло, мотика, серпи — 3, коса

(Г. Б. Федоров, Городище Екимауцы, КСИИМК, вып. 50, 1953, стор. 120—121; його ж, Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии, КСИИМК, вып. 56, 1954, стор. 17).

75. м. Житомир. Древньоруський курганний могильник на уроч. Мальованка. Розкопки В. Б. Антоновича в 1878 р. і С. С. Гамченка в 1886 р.

Серпи — 2

(В. Б. Антонович, Древности юго-западного края, МАР, № 11, 1893, стор. 67; С. С. Гамченко, Житомирский могильник, Житомир, 1888, стор. 66).

76. м. Заслав, Мінської обл. Курганний могильник. Розкопки А. Н. Лявданського в 20-х роках XX ст.

Серпи

(А. Лявданскі, Археалагічныя раскопки у с. Заславі, Менской акругі, «Запіскі Аддзелу гуманітарных навук», кн. 5, Менск, 1938, стор. 70—74).

77. м. Звенигородка, Черкаської обл. Древньоруське городище. Розкопки В. Н. Домонидського в 1900 р.

Жорна — 3

(Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі).

78. с. Звенигород, Бобркського р-ну, Львівської обл.

Коса, жорно, окуття лопати

(Львівський державний історичний музей).

79. пос. Знаменка, Талашкінської сільради, Смоленської обл. Древньоруське городище. Розкопки В. В. Сєдова в 1955—1956 рр.

Сошники (уламки), *серпи* (уламки), *коси* (уламки)

(В. В. Сєдов, Первые результаты археологического изучения древнерусской деревни Смоленской земли, Материалы для изучения Смоленской области, вып. 2, Смоленск, 1957, стор. 303, 304).

80. с. Каленки, Гельмязівського р-ну, Полтавської обл. Древньоруське городище. Розкопки А. А. Піонжовського в 1928 р.

Серпи — 2 (уламки)

(Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі).

81. с. Калита, Броварського р-ну, Київської обл., уроч. Трясогузово. Випадкова знахідка під час земляних робіт.

Коса

(Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі).

82. хут. Карнаухов, Цимлянського р-ну, Ростовської обл. Поселення салтівської культури. Розкопки І. І. Ляпушкіна в 1950—1951 рр.

Серп (фрагмент), *жорно*

(И. И. Ляпушкин, Карнауховское поселение, МИА. № 62, 1958, стор. 310, 312).

83. ст. Катинь, кол. Смоленського пов. Древньоруський курганний могильник. Розкопки А. Н. Лявданського в 1926—1927 рр.

Коса

(А. Н. Лявданскі, Археологические доследы у вадазборах рр. Сажа, Дняпра і Касплі у Смоленской губ., «Записки Аддзелу гуманітарных навук», кн. II, Працы археалагічнай камісії, т. II, Беларуская Акадэмія навук, Менск, 1930, стор. 313, 317).

84. с. Кічкас, територія сучасного міста Запоріжжя, лівий берег Дніпра. Древньоруське селище. Розкопки А. В. Добровольського в 1927 р. та П. Г. Смоличева в 1928 р.

Жорна — 5

(Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі; Дніпропетровський державний історичний музей).

85. м. Київ, місто Володимира. Розкопки В. В. Хвойки в 1907—1908 рр., Д. Мілеєва в 1913—1914 рр., М. К. Каргера в 1939 і 1946 рр.

Серпи — 3, *коси* — 2, *окуття лопат* — 2, *мотика, жорно*

(Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі; М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 187).

86. м. Київ, уроч. Китаєво. Древньоруське городище, Китай-гора.

Серп (частина)

(Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі).

87. Київщина.

Лемеші — 2, *мотики* — 6, *лопата, серпи* — 3, *коси* — 2

(Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі; Львівський державний історичний музей).

88. Княжа Гора. Древньоруське городище біля с. Пекарі, Канівського р-ну, Черкаської обл. Розкопки М. Ф. Біляшевського в 1891—1893 рр.

Наральники і лемеші — 5, *чересла* — 6, *мотики* — 3, *мотички малі* — близько 20, *лопати* — 3, *серпи* — 18, *коси* — 3

(Н. Беляшевскій, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., К., 1892, стор. 32—33; Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі).

89. с. Ковалі, Канівського р-ну, Черкаської обл. Курган. Розкопки О. Бобринського.
Серп (частина)
 (А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ Смелы, т. III, СПб., 1901, стор. 124).
90. с. Колодяжне, Дзержинського р-ну, Житомирської обл. Древньоруське городище на Случі, літописне місто Колодяжин. Розкопки В. К. Гончарова в 1948—1952 рр.
Лемеші — 3, *наральник* (уламок), *окуття лопат* — 4, *серпи* — 1 цілий і 7 уламків, *коси* — 7 цілих і 14 уламків, *порхлиця для жорна*
 (Р. А. Юра, Древний Колодяжин. Кандидатская диссертация, Науковий архів Інституту археології АН УРСР; фонди Інституту археології).
91. хут. Коропів, Зміївського р-ну, Харківської обл. Древньоруське городище. Розкопки Б. А. Шрамко в 1954 р.
Мотижка
 (Б. А. Шрамко, Археологические исследования Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в Харьковской и Полтавской областях в 1954 г. Науковий архів Інституту археології АН УРСР).
92. м. Костюковичі, БРСР. Древньоруський курганий могильник.
Серп
 (Б. А. Рабыкоў, Радзімічы, «Працы сэццыі археалогіі Беларускай Акадэміі навук», т. III, Менск, 1932, стор. 106).
93. с. Котельня Стара, Андрушівського р-ну, Житомирської обл. Древньоруський курганий могильник. Розкопки В. Б. Антоновича в 1887 р.
Серп
 (В. Б. Антонович, Археологическая карта Волынской губернии, М., 1900, стор. 2).
94. с. Кошани, Остерського р-ну, Чернігівської обл.
Серпи (фрагменти), *коса* (фрагменти)
 (Остерський краєзнавчий музей).
95. м. Кременець, Тернопільської обл., знайдені під Замковою горою.
Окуття лопат — 2
 (Кременецький районний краєзнавчий музей).
96. с. Кубарки, кол. Рославського пов., Смоленської губ. Древньоруський курганий могильник. Розкопки А. Н. Лявданського в 1930—1931 рр.
Серп
 (А. Н. Лявданскі, Археалагічныя доследы на Смолешчыне, «Працы сэццыі археалогіі Беларускай Акадэміі навук», т. III, Менск, 1932, стор. 41).
97. с. Лебідка, Урицького р-ну, Орловської обл. Древньоруське селище. Розкопки Т. М. Нікольської в 1952—1953 рр.
Лемеші, наральник, мотика, серпи — 3, *коси* — 4 цілих і 1 уламок
 (Т. Н. Никольская, Древнерусское селище Лебедка, «Советская археология», 1957, № 3, стор. 183, 185, 188).
98. Ленінградська обл. Древньоруські курганні могильники. Розкопки Л. К. Івановського в 1872—1885 рр.
Серпи — 107, *коси* — 36
 (Л. К. Ивановский, Курганы С.-Петербургской губернии, МАР, № 20, 1896, стор. 35).
99. с. Ліплява, Гельмязівського р-ну, Черкаської обл. Древньоруське городище.
Наральник, коси — 5 (уламки)
 (Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі).
100. м. Львів, Високий замок.
Серп (фрагмент)
 (Львівський державний історичний музей).
101. с. Мала Смілянка, Смілянського р-ну, Черкаської обл.
Жорно
 (Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі).

102. с. **Мале Старосілля**, Смілянського р-ну, Черкаської обл. Розвідки О. Бобринського.
Лемеші, коси, серпи, жорна
(А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ Смелы, т. III, СПб., 1901, стор. 17).
103. с. **Маркатушина**, кол. Кардимовської вол., Смоленської губ. Древньоруський курганний могильник. Розкопки А. Н. Лявданського в 1926—1927 рр.
Серп
(А. Н. Лявданский, Археологические доследы у вадазборах рр. Сажа, Дняпра і Каспі у Смоленской губ., «Записки Аддзелу гуманітарных навук», кн. II, Працы археалагічнай камісії, т. II, Беларуская Акадэмія навук, Менск, 1930, карта, стор. 28).
104. м. **Мінськ**, Замчище. Розкопки В. Р. Тарасенка. В культурному шарі домонгольського часу знайдено:
Серпи
(В. Р. Тарасенко, Древний Минск, Материалы по археологии БССР, т. I, Минск, 1957, стор. 233, 244).
105. с. **Морозів**, Солобковецького р-ну, Хмельницької обл. Випадкова знахідка.
Жорна
(К. Сицинский, Археологическая карта Подольской губернии, Труды XI АС, т. II, М., 1901, стор. 297).
106. м. **Москва**. В культурному шарі домонгольського часу та XIV—XV ст. знайдено:
Сошники асиметричні парні — 2, серпи — 3, жорна — 2 пари
(М. Г. Рабинович, Великий посад Москвы, КСИИМК, вып. 57, 1955, стор. 82; Е. И. Горюнова, Итоги работ археологического надзора на строительстве второй очереди метрополитена, МИА, № 7, 1947, стор. 51, О. Н. Бадер, Материалы к археологической карте Москвы, там же, стор. 121; М. Г. Рабинович, Гончарная слободка в Москве, там же, стор. 75).
107. с. **Нікольське**, Вологодської обл. Городище. Розкопки А. О. Сплицина.
Сошники — пара
(В. П. Левашова, Сельское хозяйство, Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., Труды ГИМ, вып. 32, М., 1956, стор. 31).
108. м. **Новгород**. Розкопки А. В. Арциховського.
Сошники — 11, окуття лопати, серпи, коса (фрагмент)
(А. В. Арциховский, Раскопки в восточной части Ярославова дворища в Новгороде, МИА, № 11, 1949; стор. 153; його ж, Раскопки на Славне в Новгороде, там же, стор. 141, 146; його ж, Раскопки в Новгороде в 1951 г., СА, т. XVIII, 1953, стор. 169—170; його ж, Археологическое изучение древнего Новгорода, МИА, № 55, 1956, стор. 30).
109. м. **Новгород-Сіверський**. Випадкова знахідка під час земляних робіт.
Коса
(фонди Інституту археології АН УРСР).
110. м. **Новий Бихов**, Могілівської обл. Древньоруський курганний могильник.
Серп, коса
(Б. А. Рыбакоў, Радзімічы, «Працы сэцкыі археалогіі Беларускай Акадэміі навук», т. III, Менск, 1932, стор. 106).
111. м. **Овруч**, Житомирської області. Древньоруське городище, літописний Вручій. Випадкові знахідки.
Мотижка, жорна — 3
(В. Б. Антонович, Археологическая карта Волынской губернии, Труды XI АС, т. I, М., 1901, стор. 20; Київський державний історичний музей).
112. **Остерський р-н**, Чернігівської обл.
Серп (фрагмент)
(Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі).
113. м. **Острог**, Ровенської обл. Древньоруське городище «Солов'є».
Серпи (фрагменти)

- (Острозький районний краєзнавчий музей):
 114. с. Пальне, Рязанської обл., на правому березі Оки. Древньоруське городище.
Лемеші, чересло
 (В. П. Левашова, Сельское хозяйство, Очерки по истории русской деревни
 X—XIII вв., Труды ГИМ, вып. 32, М., 1956, стор. 32).
115. с. Пекарі, Канівського р-ну, Черкаської обл., урочище Кулешів Яр. Дре-
 ньоруське селище.
Мотики — 2, серпи — 2 (фрагменти), коса (фрагмент)
 (Каталог виставки XI АС в Києві, К., 1899, стор. 112—113).
116. уроч. Перинь біля Новгород. Древньоруське поселення. Розкопки В. В. Се-
 дова в 1951—1953 рр.
Сошник (втулка)
 (В. В. Седов, Поселение XII—начала XV в. на Перине, КСИИМК, вып. 62,
 1956, стор. 110—111).
117. с. Піддубинськ, Полоцької обл. Курганний могильник. Розкопки Є. Голу-
 бовича і В. Голубовича.
Серп
 (Є. Голубович, Славянские поселения правобережной Десны в Вилюйском
 округе БССР, КСИИМК, вып. XI, 1945, стор. 128—132).
118. Пліснеське городище біля с. Підгірці, Олеського р-ну, Львівської обл.
 Древньоруське місто Пліснеськ. Розкопки І. Д. Старчука в 1947 р.
Наральники — 2, чересло, мотика (фрагмент), серпи — 2 цілих і 17 уламків, коси —
4 уламки
 (Львівський державний історичний музей; М. П. Кучера, Древний Плеснеск.
 Кандидатская диссертация, Науковий архів Інституту археології АН УРСР).
119. с. Пищальники, Канівського р-ну, Черкаської обл.
Мотика
 (Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі).
120. с. Погреби, Броварського р-ну, Київської обл.
Серп
 (Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі).
121. с. Посади, Кашинського р-ну, Калінінської обл. Древньоруський курганний
 могильник. Розкопки Н. П. Милонова в 1936 р.
Серп
 (Н. П. Милонов, Древнерусские курганы в бассейне Верхней Волги, МИА,
 № 13, 1950, стор. 167).
122. Приладож'є Південне. Древньоруські курганні могильники. Розкопки
 Н. Бранденбурга в 1878—1886 рр.
Серп, коса, лопати — 16
 (Н. К. Бранденбург, Курганы Южного Приладожья, МАР, № 18, 1895).
 123. м. Псков. Розкопки С. А. Тараканової в 1945—1947 рр.
Сошник, мотика, серпи — 2
 (С. А. Тараканова, Раскопки древнего Пскова 1945—1947 гг., КСИИМК,
 вып. 27, 1949, стор. 108, 112; іі ж, Древности Псковской земли, сб. «По следам
 древних культур. Древняя Русь», М., 1953, стор. 218).
124. с. Райки, Бердичівського р-ну, Житомирської обл. Древньоруське городище
 на р. Гнилоп'яті. Розкопки Т. М. Мовчанівського в 1929—1935 рр.
Наральники і лемеші — 22, чересла — 4, серпи — 113, коси — 32, лопати — 6,
мотики — 3, жорна — 13, порхлиці від жорен — 23
 (В. К. Гончаров, Райковецкое городище, К., 1950, стор. 60, 144—146).
125. с. Росава, Миронівського р-ну, Київської обл. Древньоруське городище.
Серпи — 2, коса
 (Білоцерківський краєзнавчий музей).
126. Смілянський р-н, Черкаської обл. Розкопки і розвідки О. Бобринського.
Жорна — 16
 (Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі).

127. м. Смоленськ. Випадкові знахідки під час земляних робіт.
Серпи, коси
(ОАК за 1900 г., СПб., 1902, стор. 92).
128. Стара Рязань, Спаського р-ну, Рязанської обл. Древньоруське місто Рязань.
Розкопки О. Л. Монгайта.
Мотики, окуття заступа, серпи — 4 (1 цілий і 3 уламки), *коси* — 5, *жорна* — 3
(А. Л. Монгайт, Старая Рязань, МИА, № 49, 1955, стор. 165).
129. с. Старогородка, Остерського р-ну, Чернігівської обл.
Жорно
(Остерський краєзнавчий музей).
130. с. Старосілля, Городищенського р-ну, Черкаської обл.
Жорно
(Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі).
131. с. Студениця, Коростишівського р-ну, Житомирської обл. Древньоруське селище в уроч. Стуга. Розкопки С. С. Гамченка в 1892 р.
Жорно
(Є. С. Гамченко, Древний поселок и могильник в уроч. Стуга, К., 1899, стор. 33).
132. м. Суздаль, Владимирської області. Кремль древнього Суздаля. Розкопки М. М. Вороніна.
Чересло
(В. И. Левашова, Сельское хозяйство, Очерки по истории русской деревни X—XIII ст., Труды ГИМ, вып. 32, М., 1956, стор. 32).
133. станиця Таманська, Краснодарського краю. Древньоруське місто Тмутаракань. Розкопки Б. О. Рибакова в 1953 р.
Наральник
(В. П. Левашова, Сельское хозяйство, Очерки по истории русской деревни X—XIII ст., Труды ГИМ, вып. 32, М., 1956, стор. 34).
134. с. Трипілля, Обухівського р-ну, Київської обл.
Серп
(Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі).
135. с. Тростянець, Канівського р-ну, Черкаської обл.
Мотика
(Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі).
136. с. Хмільна, Канівського р-ну, Черкаської обл.
Мотика
(Каталог выставки XI АС в Киеве, К., 1899, стор. 108).
137. с. Царуха, Гомельської обл., БРСР. Древньоруський курганий могильник.
Серп, коса
(Б. А. Рыбакоў, Радзімічы, «Працы сэццўй археалогіі Беларускай Акадэміі навук», т. III, Менск, 1932, стор. 106).
138. станиця Цимлянська, Ростовської обл. Городище салтівської культури на правому березі Дону. Розкопки І. І. Ляпушкіна в 1939 р.
Лемеші — 2, *чересло, мотижка, мотика, коси* — 4
(И. И. Ляпушкин, Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона, МИА, № 62, 1958, стор. 117—118).
139. Черкаський повіт
Лемеш, мотика
(Київський державний історичний музей, фонди відділу Київської Русі).
140. м. Чернігів. Древньоруські кургани. Розкопки Д. Я. Самоквасова в 1872 р.
Лопата (знайдена в насипу кургана стрижневської групи), *серпи* — 10 (знайдені в Чорній Могилі), *серп* (знайдений в кургані Гульбище)
(Д. Я. Самоквасов, Могилы Русской земли, М., 1908, стор. 193, 196, 197, 200).
141. Чернігівщина.
Мотики — 2, *серп*
(Конотопський краєзнавчий музей).

142. с. Шарки, Рокитнянського р-ну, Київської обл. Древньоруське городище «Шаргород». Розкопки В. В. Хвойки.

Серпи — 2 (1 уламок), *жорна* (уламки)

(В. В. Хвойка, Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 101; Археологическая летопись Южной России, К., 1901, стор. 39—40).

143. с. Шмирьово, Обоянського р-ну, Курської обл. Древньоруське селище на піщаній дюні. Розвідки і розкопки Д. Я. Самоквасова в 1909 р.

Наральник

(Д. Я. Самоквасов, Атлас гочевских древностей. Приложение к дневнику раскопок в окрестностях с. Гочева, Обоянского уезда, Курской губернии, произведенных Д. Я. Самоквасовым в 1909 г., М., 1915, табл. 1а, № 12).

144. пос. Яново, Починківського р-ну, Смоленської обл. Древньоруське селище на р. Березинці. Розкопки в 1955—1956 рр.

Сошники (частини), *серп*

(В. В. Седов, Первые результаты археологического изучения деревни Смоленской земли, Материалы для изучения Смоленской области, вып. 2, Смоленск, 1957, стор. 94).

145. кол. Яранський пов., Нижегородської губ. Древньоруський курганний могильник. Розкопки Висоцького в 1902 р.

Сошник

(В. П. Левашова, Сельское хозяйство, Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., Труды ГИМ, вып. 32, М., 1956, стор. 31).

146. кол. Ярославський пов., Івановської губ. Вигадкова знахідка.

Сошник

(В. П. Левашова, Сельское хозяйство, Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., Труды ГИМ, вып. 32, М., 1956, стор. 31).

Знаряддя з торфовищ

147. с. Жабичі, Городнянського р-ну, Чернігівської обл. Торфовище, на глибині 1,5—2 м.

Рало дерев'яне з горизонтальним полозом

(Чернігівський обласний краєзнавчий музей).

148. с. Сергієвськ, Стародубського р-ну, Брянської обл. Торфовище.

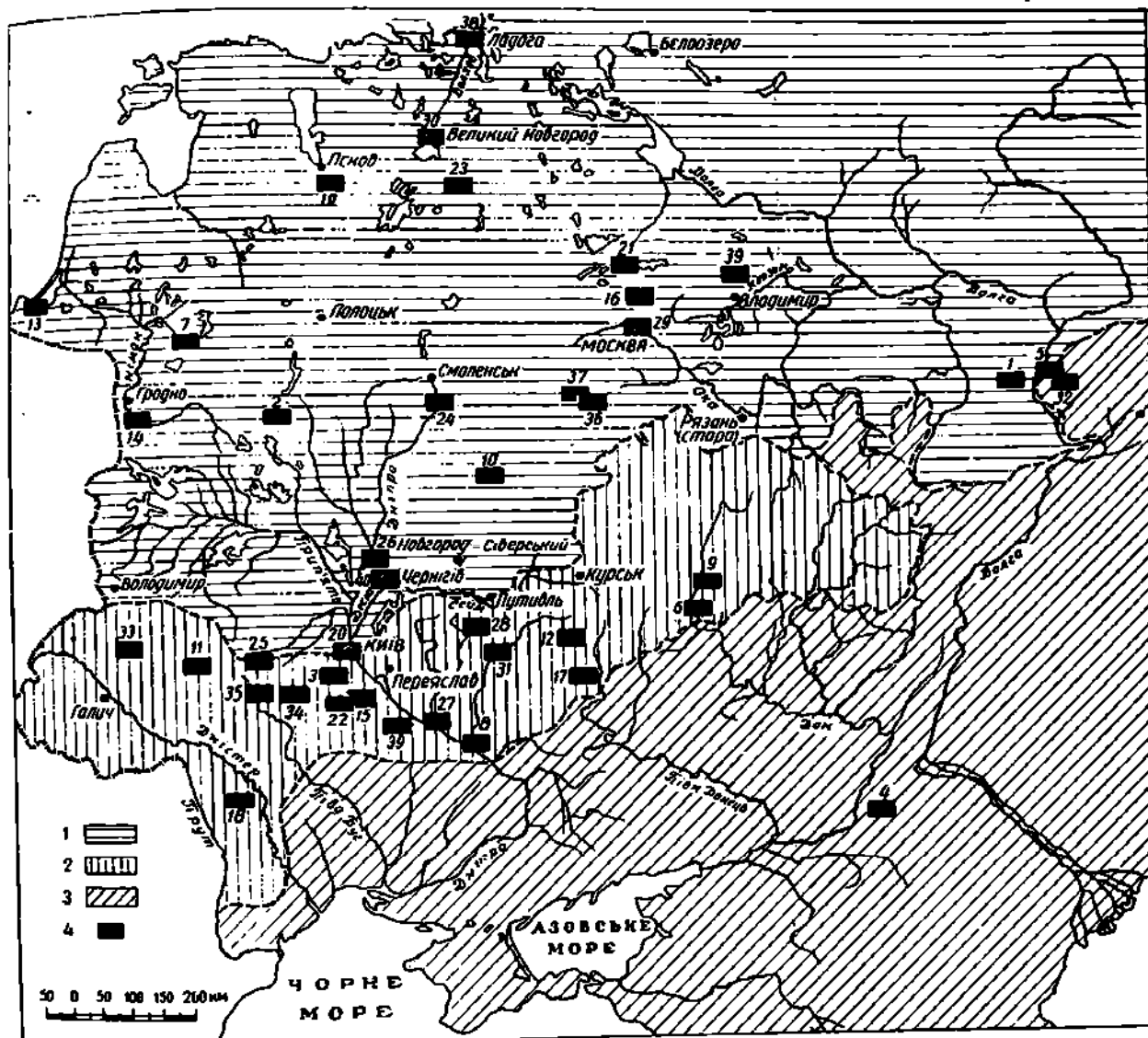
Рало дерев'яне з горизонтальним полозом

(фонди Інституту археології АН УРСР).

149. с. Токарі, Сумського р-ну і обл. Торфовище.

Рало дерев'яне з горизонтальним полозом

(Д. Т. Березовець, Плуг з токарівського торфовища, «Археологія», т. VII, К., 1952, стор. 174).

Карта знахідок землеробських культур

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

- 1 — підзолисті ґрунти лісової зони; 2 — чорноземні ґрунти лісостепової зони; 3 — чорноземні ґрунти степової зони;
 4 — пункти знахідок землеробських культур.

ПОКАЖЧИК

ДО КАРТИ ЗНАХІДОК ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ КУЛЬТУР

1. Ашна Пандо. Древньомордовське городище VII—IX ст. біля с. Гулюшево, Сурського р-ну, Ульяновської обл. Розкопки П. Д. Степанова в 1949 р.

Жито, ячмінь, полба, горох

(П. Д. Степанов, Итоги раскопок древнемордовских памятников, КСИИМК, вып. 38, 1951, стор. 138).

2. Банцеровське городище біля Мінська VI—VIII ст. Розкопки С. А. Дубинського в 1926—1927 рр.

Пшениця, просо, горох, вика, кінські боби

(К. Фляксбергер, Зерны з Банцараўскага гарадзішча пад Менскам, «Працы сэццыі археалогіі Беларускай Акадэміі навук», т. II, Менск, 1932, стор. 164—166).

3. с. Барахти, Васильківського р-ну, Київської обл. Курганний древньоруський могильник.

Просо

(В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895, стор. 45).

4. Біла Вежа — Саркел. Городище салтівської культури біля станиці Цимлянської на лівому березі Дону. Розкопки М. І. Артамонова в 1949—1951 рр.

Жито, пшениця, ячмінь, просо, коноплі, кольза

(М. И. Артамонов, Саркел—Белая Вежа, МИА, № 62, 1958, стор. 65).

5. с. Болгары, Куйбишевського р-ну, Татарської АРСР. Городище, залишки Болгара Великого (столиці волзьких болгар). Розкопки А. П. Смирнова.

Пшениця, просо, ячмінь, овес, чечевиця, горох, коноплі

(А. В. Кирьянов, К вопросу о земледелии волжских болгар, КСИИМК, вып. 57, 1955, стор. 5—7).

6. с. Борщево (Боршево), Грем'ячинського р-ну, Воронежської обл. Городище роменсько-боршівської культури. Розкопки П. П. Єфіменка і П. М. Третьякова в 1928—1929 рр.

Пшениця, просо

(П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, МИА, № 8, 1948, стор. 12, 103, 105).

7. м. Вільно. Культурний шар XIV ст., стародавнє Криве місто. Розкопки В. Голубовича і Є. Голубовича в 1933 і 1939 рр.

Жито, пшениця, ячмінь, овес

(В. Голубович і Е. Голубович, Кривой город — Вильно, КСИИМК, вып. 11, 1945, стор. 125).

8. хут. Воїнська Гребля, Градизького р-ну, Полтавської обл. Древньоруське городище. Розкопки В. Й. Довженка і В. К. Гончарова в 1956—1959 рр.

Жито, пшениця, ячмінь, просо

- (Звіти про роботу Кременчуцької древньоруської експедиції в 1956—1959 рр., Науковий архів Інституту археології АН УРСР).
9. м. Воронеж. Уроч. Кузнецова дача. Городище роменсько-боршівської культури. Розкопки Н. В. Валукінського і І. Д. Смирнова в 1933—1934 рр.
- Пшениця*
(П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, МИА, № 8, 1948, стор. 103).
10. с. Вщиж, Жуківського р-ну, Брянської обл. Древньоруське городище. Розкопки Б. О. Рибаківа в 1940 р.
- Пшениця*
(Б. А. Рыбаков, Жернова Вщижского городища, КСИИМК, вып. 11, 1945, стор. 17).
11. с. Городище, Шепетівського р-ну, Хмельницької обл. Древньоруське городище. Розкопки М. К. Каргера в 1957—1958 рр.
- Жито, пшениця, овес, просо, горох*
(М. К. Каргер, Отчеты о работах Галицко-Волынской экспедиции ИИМК АН СССР и ЛГУ в 1957—1958 гг., Науковий архів Інституту археології АН УРСР).
12. с. Гочево, Беловського р-ну, Курської обл. Городище роменсько-боршівської культури, верхній культурний шар відноситься до часів Київської Русі. Розкопки Б. О. Рибаківа в 1937 і 1939 рр.
- Пшениця, коноплі*
(В. П. Левашова, Сельское хозяйство, Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., Труды ГИМ, вып. 32, М., 1956, стор. 52).
13. с. Грачовка, Приморського р-ну, Калінінградської обл. Городище III—IV ст. н. е. Розкопки Ф. Д. Гуревич в 1950 р.
- Пшениця, просо*
(Ф. Д. Гуревич, Археологические работы в Калининградской области в 1950 г., КСИИМК, вып. 47, стор. 99).
14. м. Гродно. Древньоруське місто.
- Жито, пшениця, ячмінь, овес, просо, гречка, горох, кінські боби*
(Н. Н. Воронин, Древнее Гродно, МИА, № 41, 1954, стор. 56; А. В. Кирьянов, Материалы по истории земледелия из раскопок в Гродно, там же, стор. 205—206).
15. Дівич-Гора. Древньоруське городище біля с. Сахнівки, Корсунь-Шевченківського р-ну, Черкаської обл. Розкопки В. Й. Довженка в 1949 р.
- Просо*
(фонди Інституту археології АН УРСР).
16. м. Дмитров, Московської обл. Древньоруське городище. Кремль древньоруського міста Дмитрова. Розкопки Н. М. Милонова в 1933—1934 рр.
- Жито, ячмінь, горох*
(Н. П. Милонов, Дмитровское городище (Кремль города Дмитрова), СА, т. IV, 1937, стор. 162).
17. Донецьке городище біля с. Карачівці, Харківського р-ну, на р. Уди; має шари роменсько-боршівської культури і часів Київської Русі. Розкопки О. Федоровського в 1929 р.
- Жито, пшениця (м'яка і тверда), ячмінь, овес (?), просо, гречка (п'яти сортів), льон, мак, рижій (?)*
(О. Федоровський, Археологічні розкопки в околиці Харкова, «Хроніка археології та мистецтва», ч. I, К., 1930, стор. 8).
18. с. Екімауци, Резинського р-ну, Молдавської РСР. Древньоруське городище. Розкопки Г. Б. Федорова в 1950—1953 рр.
- Жито, пшениця (м'яка), овес, просо, горох, льон*
(Г. Б. Федоров, Городище Екимауцы, КСИИМК, вып. 50, 1953, стор. 122).
19. Камно біля Пскова. Городище I тисячоліття н. е. і часів Київської Русі. Розкопки С. А. Тараканової в 1948—1951 рр. В культурному шарі першої половини I тисячоліття н. е. знайдено:
- Пшениця, ячмінь (дворядний), горох*

- (С. А. Тараканова, Древности Псковской земли, сб. «По следам древних культур. Древняя Русь», М., 1953, стор. 202).
20. м. Київ. Територія міста Володимира. Розкопки М. К. Каргера в 1938 і 1946 рр.
Просо, пшениця, горох
(М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 21, 177).
21. м. Кимр, Калінінської обл. Древньоруське селище на лівому березі Волги. Розкопки Н. П. Милонова в 1935 р.
Ячмінь
(Н. П. Милонов, Древнерусские курганы и селища в бассейне верхней Волги, МИА, № 13, 1950, стор. 156).
22. Княжа Гора. Древньоруське городище біля с. Пекарі, Канівського р-ну, Черкаської обл. Розкопки М. Ф. Біляшевського в 1891 р.
Жито, просо, гречка
(Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., К., 1892, стор. 31).
23. Князова Гора, Дем'янського р-ну, Новгородської обл. Древньоруське городище. Розвідки Новгородського державного музею в 1951 р.
Жито, пшениця, ячмінь, овес, горох
(А. В. Кирьянов, К вопросу о земледелии в Новгородской земле в XI—XII вв., КСИИМК, вып. 47, 1952, стор. 148).
24. с. Ковшари, Починківського р-ну, Смоленської обл. Древньоруське городище. Розкопки Смоленського обласного музею в 20-х роках ХХ ст.
Пшениця, ячмінь, овес, просо
(К. А. Фляксбергер, Хлебные зерна из Ковшаровского городища Гриневской волости, Смоленского уезда, Научные известия Смоленского госуниверситета, т. III, 1926, стор. 250—251).
25. с. Колодяжне, Дзержинського р-ну, Житомирської обл. Древньоруське городище, літописне місто Колодяжин. Розкопки В. К. Гончарова в 1948—1952 рр.
Жито, пшениця, ячмінь, овес, просо, горох, коноплі
(В. К. Гончаров, Древний Колодяжин, КСИИМК, вып. 41, 1951, стор. 53; Р. А. Юра, Древний Колодяжин. Автореферат кандидатской диссертации, К., 1955, стор. 9—10).
26. с. Любеч, Чернігівської обл. Древньоруське місто. Розкопки Б. О. Рибаківа в 1959 р.
Жито, пшениця, ячмінь, овес, боби, горох, коноплі, льон
(Отчет о работе Черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 г., Науковий архів Інституту археології АН УРСР).
27. с. Максимівка, Градизького р-ну, Полтавської обл. Поселення черняхівської культури. Розкопки Є. В. Махно та І. П. Костюченка в 1959 р. Виявлено відбитки на обпаленій глині зерен таких культур:
Жито, пшениця, ячмінь, овес, просо, коноплі (?)
(фонди Інституту археології АН УРСР).
28. Монастирище, Роменського р-ну, Сумської обл. Городище роменсько-боршівської культури. Розкопки М. О. Макаренка в 1924 р.
Просо (відбитки зерен на кераміці).
(М. Макаренко, Городище «Монастирище», К., 1925, стор. 15).
29. м. Москва. Посад міста XIV ст. в Знрядді. Розкопки М. Г. Рабіновича в 1950 р.
Жито, пшениця, овес, просо, горох, чечевиця, льон, коноплі, слива
(М. Г. Рабинович, Раскопки в Москве в 1950 г., КСИИМК, вып. 44, 1962, стор. 117).
30. м. Новгород. Розкопки А. В. Арциховського в 1954—1958 рр.
Жито, пшениця, ячмінь, чечевиця, просо, горох, коноплі, льон
(А. В. Кирьянов, История земледелия в Новгородской земле X—XV вв., МИА, № 65, стор. 321—325).

31. хут. **Новотроїцький**, Лебедикського р-ну, Сумської обл. Городище роменсько-боршівської культури. Розкопки І. І. Ляпушкіна в 1952—1954 рр.
Пшениця, жито, ячмінь
(И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА, № 74, 1958, стор. 211).
32. Ош Пандо. Древньомордовське городище VI—IX ст. біля с. Сайніно, Дубенського р-ну, Мордовської АРСР. Розкопки П. Д. Степанова в 1945—1948 рр.
Жито, ячмінь, полба, горох
(П. Д. Степанов, К вопросу о земледелии у древней мордвы. «Советская этнография», 1950, № 3, стор. 161).
33. Пліснеське городище біля с. Підгірні. Олеського р-ну. Львівської обл. Древньоруське місто Пліснеськ. Розкопки І. Д. Старчука в 1947 р.
Просо
(М. П. Кучера, Древний Плеснеск. Кандидатская диссертация, Науковий архів Інституту археології АН УРСР).
34. хут. **Половецький**, Богуславського р-ну, Київської обл. Древньоруське городище. Розкопки В. Й. Довженка в 1956 р.
Жито, просо, чечевиця, коноплі (?), льон
(фонд Інституту археології АН УРСР).
35. с. **Райки**, Бердичівського р-ну, Житомирської обл. Древньоруське городище. Розкопки Т. М. Мовчанівського в 1929—1935 рр.
Жито, пшениця, ячмінь, озес, просо, горох, вика, льон, коноплі, мак, рижій (кольза), огірки, слива (кісточки), вишня або черешня (кісточки)
(В. К. Гончаров, Райковецкое городище, К., 1950, стор. 59, 69, 144—146).
36. с. **Росва**, Калузької обл. Древньоруське селище. Розкопки М. В. Фехнер.
Пшениця
(В. И. Левашова, Сельское хозяйство, Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., Труды ГИМ, вып. 32, М., 1950, стор. 53).
37. с. **Серенське**, Калузької обл. Древньоруське городище. Розкопки Н. І. Буличова.
Жито
(В. И. Левашова, Сельское хозяйство, Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., Труды ГИМ, вып. 32, М., 1956, стор. 55).
38. м. **Стара Ладога**, Ленінградської обл. Древньоруське місто Ладога. Розкопки М. І. Репнікова, В. Й. Равдоніаса, П. Г. Грозділова.
Жито, пшениця (м'яка), пшениця-двозернянка (полба), ячмінь, овес, просо, льон
(М. М. Якубчикер, О составе зерновых культур из Старой Ладогы, КСИИМК, вып. 57, 1955, стор. 18—20).
39. м. **Суздаль**, Владимирської обл. Кремль древнього Суздаля. Розкопки М. М. Вороніна в 1936 р.
Жито
(Н. Н. Воронин, Отчет об археологических исследованиях в Суздале в 1936 г., Археологические исследования в РСФСР в 1934—1936 гг., М.—Л., 1941, стор. 94).
40. м. **Чернігів**. Древньоруські кургани. Розкопки Д. Я. Самоквасова в 1872 р.
Жито (курган Гульбище), ячмінь або пшениця (курган Гульбище), хлібні зерна (Чорна Могила)
(Д. Я. Самоквасов, Могила Русской земли, М., 1908, стор. 196, 200).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АП	— Археологічні пам'ятки УРСР.
ВДИ	— Вестник древней истории.
ИАК	— Известия археологической комиссии.
ИГАИМК	— Известия Государственной академии материальной культуры.
ИИМК	— Институт истории материальной культуры.
ИМК	— Інститут історії матеріальної культури.
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР.
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет.
МАР	— Материалы по археологии России.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР.
ОАК	— Отчет Археологической комиссии.
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей.
РАНИОН	— Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук.
СА	— Советская археология.
Труды АС	— Труды Археологического съезда.
Труды ГИМ	— Труды Государственного исторического музея.

З М І С Т

I. Питання древньоруського землеробства в історичній науці	3
II. Історичні джерела про значення землеробства в господарстві древньої Русі	14
III. Обробіток ґрунту	53
IV. Системи землеробства і агротехніка	100
V. Землеробські культури	129
VI. Збирання врожаю та обробка продуктів землеробства	145
VII. Питання продуктивності землеробства	170
VIII. Селянське господарство	190
IX. Господарство феодальної вотчини	215
Показчик до карт знахідок землеробських знарядь	248
Показчик до карти знахідок землеробських культур	262
Список скорочень	266

Василий Иосифович Довженок

Земледелие древней Руси

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради Інституту
археології Академії наук Української РСР*

Редактор видавництва *В. Н. Денисова*

Художній редактор *В. О. Коломийчук*

Оформлення художника *Б. Я. Брязкуна*

Технічний редактор *В. Є. Склярєва*

Коректор *М. М. Друченко*

БФ 15317. Зам. № 2706. Вид. № 148. Тираж 500. Формат паперу 70×92/16. Фрук. фіз. аркушів 16,75.
Умовн. друк. аркушів 19,6. Обліково-видавн. аркушів 19,7. Підписано до друку 5.V 1961 р.
Ціна 1 крб. 40коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, Репіка, 4.